

AKADEEMIA

13. AASTAKÄIK

2001

NUMBER 9

Inimene ja riik Rootsi ajal	Margus Laidre
Tartu vaimulike karjääriredelid keskajal	Tõnis Lukas
Rudolf Kallas, unustatud mõtleja	Andres Herkel
Lauliku surm	Konrad Walther
Nälg udmurdi külas 1936–1937	Viktor Sörkin
Nõukogude sõjaline kohalolek Baltikumis	Mihhail Meltjuhhov
Tumeda aine lugu	Jaan Einasto
Klassikaline kultuur ja kristlik teoloogia	Jaroslav Pelikan
Kaukaasia eestlaste usuelust ja ristimistavadest	Marika Mikkor
Põrandaaluste juhi paljastusi	Voldemar Teppich-Kasemets

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Madis Kõiv, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Uno Mereste, Peeter Olesk, Juhan Peegel, Rein Raud, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Peeter Tulviste, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja Ain Kaalep – akadeemia@akad.ee
tegevtoimetaja Indrek Ude – indrek@akad.ee
peatoimetaja asetäitja Agu Tani – akadeemia@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan@akad.ee
humaniora Mart Orav – morav@akad.ee
socialia Jaan Isotamm – johnny@akad.ee
naturalia Toomas Kiho – toomas@akad.ee
keeletoiimetaja Triin Kaalep – akadeemia@akad.ee
korrektor Kristin Sarv – kristin@akad.ee
sekretär Tiiu Jõgi – tiujogi@akad.ee

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17, 44 19 75

Fax: 43 13 73

E-post: akadeemia@akad.ee

Arveldusarve nr 221011384196 Hansapangas

© AKADEEMIA 2001

Tartu Ülikooli Kirjastuse trükikoda, Tiigi 78

Trükiarv 2000

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

13. AASTAKÄIK 2001 NUMBER 9 (150)

- Inimene ja riik Rootsi ajal
Margus Laidre 1835
- Tartu vaimulike karjääriredelid keskajal
Tõnis Lukas 1850
- Rudolf Kallas, unustatud mõtleja
Andres Herkel 1876
- Lauliku surm
Konrad Walther 1887
Tõlkinud Ain Kaalep
- Nälg udmurdi külas 1936–1937: Kes on süüdi?
Viktor Sõrkin 1892
Tõlkinud Heno Sarv
- Nõukogude sõjalise kohaloleku suurendamine Baltikumis
aastail 1939–1941. I
Mihhail Meltjuhhov 1899
Tõlkinud Jaan Isotamm
- Tumeda aine lugu. II
Jaan Einasto 1921

Klassikaline kultuur ja kristlik teoloogia	
	<i>Jaroslav Pelikan</i> 1967
	<i>Tõlkinud Tiiu Hallap</i>
Kaukaasia eestlaste usuelust ja ristimistavadest. III	
	<i>Marika Mikkor</i> 1996
Editorial note. Summaries	2016
Põrandaaluste juhi paljastusi. I	
	<i>Voldemar Teppich-Kasemets</i> 2023

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 1875, 1891, 1920, 1966, 2015: Ago Teedema illustatsioonid sarjast "Supilinn" (2001).

INIMENE JA RIIK ROOTSI AJAL

Margus Laidre

Täpselt 418 aastat enne Eesti iseseisvuse väljakuulutamist, 24. veebruaril 1500. a sündis Gentis poiss, kelle kohta hiljem öeldi, et "tema riigis ei loojunud päike iialgi". Kuigi seda tsitaati on paigutatud keiser Karl V ajastusse, on tegu hoopis mugandusega Schilleri *Don Carlo*sest. Niihästi kaasaegseid kui järeltulevaid põlvi on välise faktorina lummanud esmajoones tema riigi suur ulatus, mis hõlmas Madalmaid, Hispaaniat, Põhja- ja Lõuna-Itaaliat, Saksamaad ning ülemerevaldusi Ameerikas ja Ida-Aasias.

Karli puhul oli tegemist valitsejaga, kellele tolleaegsetest geograafilistest reaalist lähtudes kuulus tõepoolest "pool maailma". Vaevalt aga tema ulatuslike valduste lihtalamad seda maailmariigina tunnetasid või selle eksisteerimist endale üldse teadvustada oskasid. Sidus ju neid üksteisest väga kaugel asuvaid ja omavahel äärmiselt erinevaid territooriume üksnes valitseja isik. Karl V oli sellest isegi teadlik, mida tunnistavad tema sõnad: "Kuidas ma küll olen sõandanud ühendada kõik oma riigi inimesed, kui minu võimuses pole kellagi sättida".

Teadlased murravad tänini piike selle üle, kas Karl V oli viimane keskaegne valitseja uusaja alguses või hoopiski esimene uusaegne valitseja keskaja lõpul. 16. ja 17. sajandi iseloomulikuks arengusuunaks oli uusaegse riigi teke selle sõna kitsamas tähenduses, s.t riik kui üks ühtne poliitiline võim, mis kõrgus selgelt piiritletud territooriumil ja riigikodanikena käsitatavate ini-

Ettekanne Skytte medali kätteandmisel Eesti Vabariigi presidendile Lennart Merile 26. märtsil 2001 Tartu ülikooli ajaloo muuseumi Valges saalis.

meste hulga üle. Vastandina keskaegsele härrusmitmusele ei salli uusaegne suveräänne riigivõim enda kõrval teisi sõltumatuid võime, vaid haarab enda kätte legitiimse võimukasutamise monopoli. Keskaegne riigivõimu määratlemine personaalprintsipi kaudu asendub territoriaalprintsipiga, nii et inimesi ei kohelda enam nende enda õiguse, s.o hõimuõiguse järgi, vaid vastavalt sellele territooriumi õigusele, kus nad elavad.

Kuigi 16. sajandi Prantsuse riigiteoreetik Jean Bodin väidab oma absoluutse võimu teoorias, et territoriaalülimuslikkust peab teostama monarh ainuisikuliselt, ei pruukinud suveräänne võim mitte alati olla koondunud ühe isiku kätte. Varauusaegsele riigile ongi vaheastmena teel absolutismile tüüpiline ülimusliku võimu jagunemine nii funktsionaalses kui ka territoriaalses vallas kahe süsteemielemendi — vürsti ja territoriaalseisuste vahel seisusliku dualismi näol. Poliitilise kaasaraäkimisõiguse saavutasid ainult need seisused, kellest maaisand ehk valitseja poliitilise võimu teostamisel sõltus. Üksnes see, kes oli võimeline abi ja nõu andma, tohtis otsustamisel kaasa rääkida.

Nii maaisand kui seisused polnud riigi juhtimiseks ja haldamiseks mitte ainult et võimelised, vaid ühtlasi selleks legitimeeritud. Ühtaegu pole mainitud süsteemielemendid vaadeldavad paralleelsete ja samastena, vaid nende paigutus struktuuris on johtuvalt funktsionaalsest rollist erinev. Maaisandalt, kes oli tehniliselt enam võimeline kiireteks otsustusteks, oodati poliitilist initsiatiivi ja juhtimist, samas kui seisustel domineerib säilitamise, kaalutlemise/vaagimise, kontrollimise ja abistamise aspekt. Sel moel täiendasid need kaks poliitilist tegurit teineteist, mis mõistagi ei välistanud nendevahelisi konflikte.

Territoriaalriikide esilekerkimine avaldas omakorda mõju Euroopa-mõtlemise kujunemisele. Idee kõikehõlmavast Euroopa ühtsusest, nn *Monarchia universalis*, tähendas tegelikult vana mõtte elluäratamist, mille kohaselt Rooma keiser oli kõikide kristlike valitsejate pea, kellele ülejäänud kuningad allusid. On ütlematagi selge, et teised võimukandjad ei aktsepteerinud seda seisukohta sugugi tingimusteta. Pärast reformatsiooni tekitatud lõhet, mis ühtlasi oli üheks Saksamaa sajandeid kestnud poliitilise killustatuse põhjuseks, ei õnnestunud keiser Karl V-I ega hiljem Prantsuse kuningal Louis XIV-I enam taastada kristliku maailma

kunagist ühtsust. Ja ehkki kasvava Türgi-ohu taustal rääkisid sellised poeedid nagu Ariosto ja Torquato Tasso võitlusest Euroopa ja Aasia vahel, oli asi ühtlasmõtlemisest veel kaugel.

Peaesmärgiks kujunes see, kuidas tasakaalustada erinevaid riiklikke huvisid ning takistada, et mõni maa muutuks kellegi teise arvel liiga domineerivaks, vältides samal ajal laastavaid sõdu nende vahel. Hugo Grotius arutles oma 1625. a ilmunud teoses *De jure belli ac pacis* muu hulgas võimaluse üle luua alalised rahvusvahelised organisatsioonid, mis reguleeriksid riikidevahelisi suhteid. See mõte esines ka ühes kõige tuntumas selle aja Euroopat käsitlevas töös, 1620. aastatest pärinevas *La fin de Henri IV, le grand dessein, 1604–1610*, mille autoriks on väga tõenäoliselt Prantsuse kuninga Henri IV peaminister hertsog Sully. See sisaldab ettekujutust kristlikust Euroopast, kes seisab venelaste ja türklaste vastu. Sully lähtus küll riikide Euroopast, kuid pidas vajalikuks muuta nende piire nii, et tulemuseks oleks 15 suhteliselt ühetugevust, ent põhimõtteliselt sama võimsat riiki, mis pidigi tagama tasakaalu. Riikidevaheliste suhete reguleerimiseks pidas Sully vajalikuks Euroopa nõukogu sisseseseadmist, mis pidi koosnema riikide alalistest esindajatest, eesmärgiga lahendada lahkkelisid ning tegelda ühiste probleemidega. Projekt hõlmas ka ühist alalist armeed suurusega 300 000 meest. Ka protseduurireeglite üle diskuteeriti üksikasjalikult — nt Rootsile oli ette nähtud sama palju esindajaid kui Prantsusmaale ja Hispaaniale.

Inspireerituna *La fin de Henri IV*'st tuli mõjukas Inglise kveeker William Penn (tema järgi sai nime Pennsylvania) 1693. a lagedale plaaniga pealkirja all *An Essay Towards the Present and Future Peace of Europe by the Establishment of an European dyet, parliament, or estates...* See nägi samuti ette ühtse parlamendi, kus olnuksid esindatud kõik riigid. Vaidlusküsimused tuli lahendada 2/3 häälteenamusega, kusjuures hääletamine pidi olema salajane, et vältida võimalikku korrupsiooni.

17. sajandi algus oli paljudes maades (suureks erandiks vaid Hispaania) absolutismiteooria kõrgajaks. Tagapõhjaks oli isenesest vältimatu ühiskondlik konflikt, mis tulenes asjaolust, et legitiimsel võimul oli ühe asemel mitu ja pahatihti veel ka vastuolulist allikat. Paljud väikevürstid ja erineva astme esinduskogud pretendeerisid monarhi kõrval samuti suveräänsusele, nagu see

oli nt Saksamaal ja Poolas, kus aadel teostas iseseisvat/sõltumatut võimu ning blokeeris kõik katsed tugeva keskmonarhia tekkeks. Absolutism, mis poliitilise terminina tuli esmakordselt kasutusele Prantsusmaal alles ühenduses 1789. a revolutsiooniga, oligi eeskätt reaktsiooniks poliitilisele killustatusele, mis hakkas pidurdama ühiskonna arengut tervikuna.

Absolutism ei olnud sugugi ainuomane kroonile, tegemist polnud valitsemisvormiga, vaid võimuteostamise viisiga. 17. sajandi keskpaigas leidis nii Hollandis kui Inglismaal mõtlejaid, kes liikusid absolutistliku vabariikluse suunas. Pärast 1640. a oli Inglise parlament palju ainuvalitsejalikum kui ükski Stuartite dünastia kuningatest seda oleks tihanud. Hollandis aga arutles Spinoza oma 1677. a ilmunud *Tractatus Politicus*'es, et absoluutne suveräänsus tähendab rahva hoitud suveräänsust.

Bossuet, kes oli Prantsusmaal Louis XIV ainuvalitsemise tuntumaid tõlgendajaid, deklareeris, et absolutistlik valitseja peab jääma kindlaks kuningriigi seadustele. Ainuvalitseja väideti olevat küll vaba seadustele allumise kohustusest, kuid ainult selles tähenduses, et ta ise oli seaduse lätteks, aga mitte sellepärast, et tal oli kavas seadust rikkuda. Absoluutne võim tähendas seega pigem autonoomiat või sõltumatust, kuid mitte despotismi.

Liig sageli kohtab stereotüüpi, nagu oluks seal, kus õitses absolutism, valitsev klass purustatud, nende privileegid tühistatud, kirik allasurutud ning lihtrahvas rängalt koormatud kurnavate maksudega. Selline negatiivne pilt samastab võimu sunniga. Õigem oleks siiski väita, et tõusvate riikide võimu aluseks oli üksmeel ja kokkulepe ning mitte sund. Eliidi võim küll teises, ent ei vähenenud. Osalt oli see tingitud asjaolust, et aadel säilitas kõikjal monopoolse seisundi rahvusliku rikkuse kogumahu, osalt seepärast, et uued staatusgrupid — teenistusaadel ja suurkondanlus — laiendasid oma mõju nii poliitikas kui majandusel. Sellises olukorras võis kroon hoida ja suurendada oma autoriteeti ainult vahekohtuniku, arbiitrina erinevate ühiskonnagruppide vahel, jagades au ja ameteid, kuid samas hoolitsedes ja kaitses enda positsiooni patronaazi allikana. Liikumine absolutismi suunas tähendas seega kompromissi igal astmel.

Soodsamates majandustingimustes 17. sajandi lõpul muutus ainuvalitsemise olemus. Mainitud sajandi alguses oli see liht-

salt olnud pikenduseks või jätkuks varasematele katsetele võimu koondamisel monarhi kätte, nüüd aga muutus see vahendiks võimu konsolideerumisel nii monarhi kui riigiparaadi kätte tervikuna.

Absoluutse võimu tugevnemise kaasnähtuseks oli traditsiooniliste institutsioonide kadumine poliitiliselt areenilt või nende allasurumine, millest sai eespool juba põgusalt räägitud. Brandenburgi esinduskogu kaotas oma reaalse võimu 1653. a, Preisimaal juhtus sama kümnekond aastat hiljem, Taani parlament kogunes viimast korda 1660. a, Pariisi parlament vaigistati samuti 1660. aastatel, kusjuures generaalstaate polnud Prantsusmaal enam kokku kutsutud alates 1614. a, Kastilias polnud *cortes*'t pärast 1665. a, Rootsi ja Piedmonte muutusid absolutistlikuks 1680. aastatel. Näib, nagu oleks vabadus olnud vaigistatud üle terve Euroopa. Tegelikult see siiski nii ei olnud ja juba viidatud kehamid olid ise kaastegevad oma võimu loovutamises. Mis aga veelgi olulisem — nende kadumine ei muutnud võimu tasakaalu. Võib seega öelda, et esindusorganite poliitilise rolli kahanemine ei ohustanud iseenesest poliitilist eliiti, kelle sotsiaalseid eesõigusi hoopis tugevdati. Absolutism õnnestuski eeskätt seetõttu, et mõneks ajaks läks korda kokku sobitada eliidi ja riigi huvid.

Ükski poliitiline grupeering Euroopas polnud nii rumal, et oleks ära andnud kõik oma privileegid, ja ükski monarh polnud omakorda küllalt lihtsameelne uskumaks, nagu annaks absoluutne võim talle õiguse tegutseda eliidi majanduslike huvide vastu. Kuigi absolutism võis tähistada üksikisiku valitsemist, poleks keegi suutnud oma võimu säilitada ilma sotsiaalse struktuuri abita. 17. sajandi lõpu ühiskondlik stabiilsus johtuski võimu varasemalt kitsa sotsiaalse baasi laienemisest.

Siinkohal ei saa mööda sellistest mõistetest nagu *patronaaž* ja *klienteel*. Ajal, mil erakonnad tänapäevases mõttes veel puudusid, oli patronaaž ainuke vahend poliitiliste jõudude toetamiseks ning iga riigimees oli võimul püsimiseks sunnitud seda meetodit rakendama. Patronaažil oli mitu vormi ja praktikat. Üldjoontes võib need jaotada kolmeks: rikkus, perekond ja sõltuvus. Sugulussidemed olid igasuguse sõltluse möödapääsmatu alustala ning abielud selle peamine tsement. Sõltlus põhines veel mõjuvõimul ja rahal ning kõik see kokku moodustas võrgustiku, mis rahuldus

nii kohaliku eliidi kui ka keskvõimu vajadusi. Raha kasutamine poliitika mõjutamiseks oli tavaline ning üldiselt ei peetud seda ebamoraalseks.

Klienteel omakorda oli üks huvitavamaid, aga tõenäoliselt ka kõige ebakindlamaid neist vahenditest, mille abil riigimehed võimal püsisid. Klienteeli loomulikuks allikaks oli isiklik huvi — ennast lasti kaasata üksnes juhul, kui sellest kasu saadi, olgu siis tegemist raha või ühiskondliku positsiooni muutusega, mistõttu protežeerija käsutuses pidi olema küllaldane kingituste ja aunimetuste varu, mida näiteks kastiillased kutsusid *mercedes*'eks.

Vajadus klienteeli järele tulenes barokiaegse riigi puudustest, eeskätt nõrgast bürokraatiast. Ühelgi Euroopa valitsusel polnud valitsusaparaati, mis oleks suutnud siduda provintside huvid keskuse huvidega, mistõttu riigimehed pidid rajama selle väljaspool olemasolevat riiklikku süsteemi, kahjustamata kohalikke privileege. See õnnestus vaid vähestel. Inglismaa, Rootsi ja Hollandi ühiskonnakorraldusi ei õnnestunud päriselt seda laadi kontrollile taandada, Hispaanias läks see korda üksnes osalt ja vaid Prantsusmaal leidis tugeva sõltlaskonnaga riigimehi.

Nimetama peab seost sõja ja riigi kasvu vahel, kuigi üheselt on defineerimata nimetatud suhte põhjuslik seos. Osa teadlasi väidab, et sõda lõi või vähemalt aitas esile kerkida tugeval riigil, teised toetavad rohkem teesi, et võimas riik andis tõuke sõja ja militaarsete organisatsioonide laienemiseks.

Feodaalsesse süsteemi oli sõda kui nähtus lausa sisse programmeeritud. Hoolimata kenadest varakapitalistlikest eksperimentidest oli Euroopa majandus endistviisi kindlalt seotud põllumajandusega — see mõtles maast, soovis maad, oli maa. Kui kapitalistlikus majanduses on rivaalidel võimalus kasvada ühel ajal, sest abstraktne turg on suuteline ise avarduma, siis feodaalses majanduses see nii ei ole. Siin on maa peamiseks väärtuste loojaks ning maa pole suuteline iseenesest kasvama. Vähemalt mitte sellisel määral nagu kapitalistlik turg. Inglise-Hollandi meresõda aastail 1652–1653 lõi aga esimesed mõrad nendesegi kujutelmadesse. Selle konflikti tähendus oli tegelikult tohutu ja ületas väga oluliselt vaid kahe riigi vastasseisu raamid. Euroopa jaoks oli tegu täiesti uut tüüpi sõjaga, mis sai alguse millestki nii banaalsest nagu kaubanduslik rivaliteet. Kuid mitte ainuüksi konflikti

loomus polnud uus, vaid ka selles osalevad riigid olid olemuselt uued — mõlemad olid varakapitalistlikud vabariigid.

Kõike seda silmas pidades polnud Inglise kuninga Charles I pea maharaiumine ühel 1649. a päikeselisel talvapäeval pelgalt riigipiire ületav sensatsioon. Juhtunu vapustas ja šokeeris Euroopa ühiskonna seniseid alustalasid ning kõigutas siiani kaljukindlalt püsinud arusaamu. Selle aja monarhe vaadeldi ühiskonda konsolideerivate sümbolitena, kellel oli prestiiž, mida tänapäeva inimesel on raske aduda. Ka lihtsate talupoegade jaoks oli valitseja heategija, kangelane ja eeskätt kaitsja, keda juba eluajal ümbritse soe pühaduse aura. Halvad olid üksnes nõuandjad või reeturlikud ametnikud. Kuningas ise ei olnud halbade tegudest kas teadlik või siis oli ta eksiteele viidud või petetud.

Seepärast ületas Inglise kuninga tapmine kõik tolerantsipiirid ja seda vaadeldi kinnitusena, kui kaugele Euroopa moraalne ja poliitiline lagunemine on juba jõudnud. Nõrдинud Rootsi kuningannale Kristiinale tuli pähe idee saata Saksamaal asuvad Rootsi väed Inglismaale, et nende abil karistada süüdlasi selle ennekuulmatu kuriteo eest ning taastada kuningavõim. Nii see siiski ei läinud ja kuningatapja Oliver Cromwell suri lordprotektorina loomulikku surma. Kättemaksust see teda päriselt ei päästnud. Pärast restauratsiooni kaevati tema laip üles, poodi ning seejärel raiuti veel pea otsast. Viimane oli 24 aastat välja pandud Westminsteri katusele, ent läks siis saladuslikult kaduma. Uuesti leiti pea üles alles 1960. a ning maeti salaja, kuid väärikalt maha.

17. sajandi Euroopa tundis aga veel üht vabariiki, mis oluliselt erines kahest mainitust. See oli Rzeczpospolita-nimeline aadli-vabariik. Poola-Leedu ühisriik oli väga omapärane moodustis tervel kontinendil. Tegemist polnud kaugeltki ühtse ega ühe ja isegi mitte kahe riigiga, vaid erinevate lojaalsuste, ideoloogiate, religioonide ja privileegide lapitekiga. Nimetatud sajandi keskpaigas, välisohu (sõjad Venemaa ja Rootsiga) ja sisepingete tulemusel ei pöördunud kõik need kildkonnad, seisused, vähemused ja klassid mitte ainult üksteisest ära, vaid ka teineteise vastu. See, mis varem oli olnud Rzeczpospolita tugevus, suuremeelne ja kirrev mitmekesisus, muutus nüüd tema suureks nõrkuseks. Teistes maades tuli siinkohal appi monarhide tähtis roll olla ideoloogiliseks, juriidiliseks ja poliitiliseks lüliks muidu raskesti ühildatavate

grupeeringute ja kihtide vahel, ent Poolas jäi sellestki vajaka. Kuningas ei olnud siin ühtseks koondavaks sümboliks, vaid lojaalsus oli seotud esmajoones grupiga, millesse kuuluti, ja selle huvidega.

Klassikaliseks näiteks ülaltoodud mõttes oli Poola aadel, kes Hispaania aadli kõrval oli üks arvukamaid terves Euroopas. Lisaks tüüpilisele jagunemisele kõrgeaadliks ehk magnaatideks ja alamaadliks ehk šlahtaks võis eristada vähemalt veel seitset kihti. Aja jooksul muutus kõige rohkearvulisemaks *holota* ehk “pööbel”, kel polnud ei maad ega pärisorje ning kes töötasid kellegi juures majateenijana või olid sõduriks (võrreldavad Hispaania hidalgodega). Veel eksisteeris nn tänava-aadel, kes elas linnades kitsastes tingimustes hädavaevalt ära. Isegi Hispaaniaga kõrvutades oli pretsedenditu, et üle poole Rzeczpospolita aadlikest ei omanud maad. Suure vaesuse tõttu kanti puust mõõku, sest rauast valmistatud relva muretsemiseks puudus raha. Siinkohal pidagem meeles, et “rikas” ja “vaene” on paljuski tänase päeva sotsiaalsed kategooriad, mis sellisena olid mõeldamatud 17. sajandil. Siis võis inimene olla ka puruvaene, ilma et tal oleks olnud madal sotsiaalne staatus, ja vastupidi. Viimast tundsid oma nahal näiteks paljud uusrikkad kodanlased.

Poola puhul oli omanäoline kindlasti veel see, et 1572. a algas seal valitavate kuningate ajajärk. Oma kandidatuuri võis esitada iga katoliiklasest aadlik, sh võõramaalane. Ehkki teoreetiliselt võisid valimistel osaleda kõik aadlikud, kõikus nende arv tegelikult 10 000–15 000 mehe vahel. Esimeseks sel moel valitud kuningaks osutus Anjou hertsog Henri Valois, kelle valitsemine vältas aga kõigest 118 päeva. Ootamatult avanenud võimalus tõusta Prantsuse troonile osutus liiga suureks kiusatuseks, et sellele vastu panna, ja ta otsustas salaja Poolast põgeneda. Kuningas lahkus oma ruumidest tapeedi alla peidetud salaukse kaudu. Losiväravast väljudes tunti aga ära Tema Majesteet, kes ütles enda nimeks kapten Lamotte. Kulus siiski veel kolm tundi, enne kui teda jälitama asuti. Kasutades lühemat teed, jõuti kuningast nägemiskauguseni, kui viimane oli parasjagu piirisilda ületamas. Viimane pilt, mis Henrile Poola kuningriigist avanes, oli keset Visla jõe tema poole ujuv Oswiençimi starosta, kes täie häälega hüüdis: “Serenissima Maiestas, cur fugis?” (Hiilgav Majesteet, miks Te põgenete).

17. sajandi Euroopa üheks olulisemaks aastaarvuks on kahtlemata 1648. See oli aasta, mis lõpetas kolm aastakümnet väldanud laastava sõja, aasta, mis peale Hollandi tõi täieliku suveräänsuse ka Šveitsile, kuid ühtlasi tähendas see, et Saksamaa lõhestatus jäi püsima ning ühtse rahvusriigi loomine, *die Reichsgründung*, lükkus 223 aasta võrra edasi. Vestfaali rahude garantideks nimetati Prantsusmaa ja Rootsi. Mainitud fakt ühes valduste omandamisega Saksamaal tegi Rootsist suurriigi, kelle sõna arvestati ka Euroopa kontinendil.

17. sajandi Rootsit on raske sobitada ühtegi poliitilisse kategooriasse. Selle kõige lähemaks analoogiks oleks vahest Habsburgide impeerium. Ka Rootsi kuningriigis valitses samasugune keeltepaabel: räägiti rootsi, soome, saksa, eesti, läti, liivi, vadja, saami, vene ja taani keelt. Kui neist püüda välja valida üks ühine keel kõigile, siis oli *lingua franca*'ks pigem saksa kui rootsi keel.

Rootsi ühiskonnakorraldus erines mujal Lääne-Euroopas domineerivast kolme seisuse mudelist juba selle poolest, et siin oli esindatud neli seisust. Seejuures oli esimeseks seisuseks aadel ja mitte vaimulikkond nagu teistes riikides. Teiseks olid kodanlus ja talupojad üksteisest lahutatud, moodustades kaks eraldi seisust. Just talupoegade esindatust riigipäeval tuleb ülejäänud Euroopaga võrreldes esile tõsta kui edumeelset nähtust. See ei tähenda aga veel, nagu oleks Rootsi kuningriik oma ajast ees olnud. Pigem omas talurahva esindatus ajalises mõõtnes tagasivaatavat perspektiivi, peegeldades sel moel muinasskandinaavia ühiskonnas valitsenud vabade meeste võrdsusideaali. Tähtsusetu pole ka seik, et rootsi talupoegadel oli erinevalt oma saatusekaaslastest teistel maadel õnnestunud isiklikult vabaks jääda.

Vaadeldava ajajärgu Rootsi suurriigile oli iseloomulik ühiskonna kujutamine perekonnana. Võimukandjat võrreldi range, kuid armastava isaga ning alamaid tema kuulekate lastena. Mida selle all mõeldi? Esiteks tähendas see, et võim pidi olema kaitsev, pehme ja andestav. Tegemist oli alusega, millele tuli rajada personaalne suhe alamaga. Alamate armastus omakorda oli võimu vundamendiks. Pehmuse ja headuse abil tuli vallutada alamate südamed. Juhtide ja juhivate, ülemate ja alamate vahel pidi valitsema hea, usalduslik ja harmooniline suhe. Armastus kõrge

ja madala vahel pidi ilmnema ühiskonna kõigis sfäärides alates kuningast ja tema kaaskondlastest kuni talupoegadeni välja.

Isa ja laste vahelise armastuse tõlgendamisel peame lähtuma sellest, kuidas mõisteti seda suhet 350 aastat tagasi. Torkab silma erinevus armastuse vahel, mida ühelt poolt isa pidi üles näitama laste vastu, ja teisalt selle vahel, mida lastel tuli demonstreerida isa suhtes. Laste armastust isa vastu iseloomustas vaikiv ja allaheitlik kuulekus — laps oli kohustatud isa sõna kuulama. Seepärast nõuti alamatelt sallivat kuulekust ülemate suhtes. Olla isaks oma rahvale võis seega tähendada ka otsustamist üle viimaste peade. Kogenud riigimehe Axel Oxenstierna meelest tuli talupoegadega suhelda nagu lastega, s.t viimased ei pidanud alati oma tahtmist saada. Ideaaliks oli seega alam, kes kuuletub ülemale, ja ülem, kes kaitseb alamat. Rahvas oli kohustatud kuuletuma ja riik omakorda järgima kindlaid norme nende kaitsmisel.

Talupoegi koheldi üleoleva heatahtlikkusega: nad olid olemuselt truud, ausad ja head, kuid samas väheke lihtsameelsed ja seega ühtlasi võimetud tekitama korratust omal käel, s.t ilma, et keegi teine oleks neid selleks õhutanud. See ei tähenda, et talupoeg oli *Untermensch* aadli maailmas — tegemist oli küll veidrate kommetega võõra olevusega, kes aga oli selle maailma vältimatuks koostisosaks, kellela ei suudetud ega soovitudki elada. Pole vale väita, et aadli ettekujutuse juurde talupojast kuulus koguni teatud respekt. Liivimaal ja Skånes valitsevad pärisorjuslikud süsteemid lükati tagasi, sest nad mõjusid talumehele hukatuslikult, mis omakorda võis kaasa tuua mõisamajanduse allakäigu. Hea kohtlemine seevastu hoidis ära pinged ja andis parema tulemuse. Lisaks peeti talupoegade halba kohtlemist rootsi aadlile üldiselt sotsiaalselt diskrediteerivaks.

Kokkuvõtvalt iseloomustas aadli ühiskonnaideoloogiat patriarhaalsus, mis toetus kolmele nurgakivile: 1) erinevus — inimesed on ebavõrdsed, ülem käsib ja alam kuuletub, 2) mõlema-poolsus — partneritel on üksteise suhtes niihästi kohustused kui ka õigused ning nende vahel toimub vahetus ja 3) täiuslikkus — ülemad vastutavad alamate kogu elu eest.

17. sajandi teisel poolel said Rootsile osaks suured ühiskondlikud muutused. Kui varasemalt peeti kauplemist ja rikkuse kogumist aadlimehele ebasobivaks või koguni ebaväärikaks (tuli elada

seisusekohaselt, s.t kulutada), siis nüüd hakkas aadel üha enam tegelema ka kaubandusega. Uusaadli esilekerkimine tõi uute märksõnadena endaga kaasa vooruse, teened ja kompetentsi. Koht ja staatus üliolulises hierarhias ei sõltunud enam niivõrd sünnist, vaid pigem ametist ja teenetest. Kollektiivse grupi (aadel) asemel, kes varem oli võimu samahästi kui monopoliserinud, tõusis esiplaanile üksikisik oma võimete ning oskustega. Seda võib pidada üheks esmaseks sammuks modernse individualismi suunas.

Ülistama hakatakse eneseeparandust ja -täiendust. Enda üles-töötamine nullist kõrgete tiitliteni ja suure auni oli midagi toredat ja austusväärset, see oli parem kui omada kõike eelloetletut sünnist saadik. Seisus hakkas üha enam sõltuma indiviidist endast. Inimene pidi ise oma elu kujundama, järgides annet ja kutsumust. Tuli teha seda, milles oldi teistest parem.

Mitmekülgselt andeka Georg Stiernhielmi arvates, kes Tartu lähedases Vasulas "kohutas" oma külalisi sellega, et näitas neile elusaid täisid läbi mikroskoobi, sai inimene sündides kaasa jumaliku anni, mida ta siis vastavalt oma oskustele võis kas hästi või halvasti kasutada.

Piir aadli ja kodanluse vahel hakkas tasahilju ähmastuma. Tegevusalade range jaotus, mis oli iseloomulik 17. sajandi algusele, hakkas sajandi lõpus kaduma. Päritoluhierarhia asemele tuli andekuse, edukuse ja jõukuse hierarhia.

Riigi soovis end alamatele arusaadavaks teha ja ühist identiteeti kujundada oli tähtis koht mitmesugustel riitustel, mis oma korduvusega arendasid ja süvendasid ühtekuuluvustunnet ühiskonna eri kihtide vahel. Seega võib väita, et riituse funktsiooniks oli ühiskonna kooshoidmine ajas ja ruumis. Seda sai teha ühiste väärtuste ja ettekujutuste rõhutamise ja esiletõstmise kaudu. Ainuvalitsust hoidis seega koos paljude erinevatest ühiskonnakihtidest pärit inimeste ühesugune arusaam sellest, kuidas ühiskond pidi olema organiseeritud ja välja nägema.

Ülekantud tähenduses oli tähtis ka ruum, kus leidis aset inimeste omavaheline kommunikatsioon ja kontakt. 17. sajandi Rootsisis oli üheks selliseks paigaks kindlasti kirik. Viimasel ajal on jõutud tõdemuseni, et pilt kirikust kui ülemkihi käepikendusest on tugevasti lihtsustatud. Pigem võib kirikut kirjeldada kohana, kus

ülemkiht kohtus vaimulike kui vahelüli abil alamkihiga. Ka riitusi võib iseloomustada kohtumispakadena ühiskonna eri gruppide vahel.

Selles väljendubki võib-olla riituse üks tähtsamaid aspekte. Ritualiseeritud kohtumistes ülemkihi ja alamate vahel kujuneb pilt ühiskondlikust kokkukuuluvusest ja osavõtust. Selline osavõtlikkus ei eelda, et kõik peaksid jagama neidsamu väärtusi, kuid see eeldab ühist ruumi, kus eri ühiskonnagrupid kohtuvad.

Keskajast alates ilmusid Euroopa kaardile uued nimed, mis lähtusid rahvast endast. Näiteks 1438. a riigipäeval räägiti esmakordselt *natio germanica*'st. Paljudes Euroopa maades kujunes juba varasel uusajal ühise kõrgkeele ja -kultuuri põhjal välja rahvusriik. 17. sajandi Rootsi nende hulka ei kuulunud, sest ehkki emamaa oli erinevalt enamikust teistest hilisema aja impeeriumidest territooriumilt ja rahvaarvult oma provintsidest suurem, olid viimased sedavõrd eriilmelised, et välistasid nimetatud arengustsenaariumi. Õieti ei nähtud selleks ka otsest vajadust, sest kuningavõimu provintsi poliitika tegi ranget vahet eri alade vahel. 1634. a valitsusvormis seisis kirjas, et vaid need, kes elavad Rootsis ja Soomes, saavad sõnaõiguse riigiasjades, s.t kohti Riiginõukogus ja riigipäeval. Sellega proklameeriti dualism emamaa ja alistatud provintside vahel. Provintsiaadlikud olid selles dokumendis võrdsustatud välismaalastega. Olukord muutus mõnevõrra 17. sajandi lõpul, mil absolutistlik kuningavõim soovis liita Rootsi suurriigi eri osad emamaa külge niipalju kui võimalik.

Rootsi oli riigiks, mis esmakordselt ajaloo vältel ühendas kogu praeguse Eesti ala ühtse juhtimise alla. Eestimaa hertsogkonna (tänapäevane Põhja-Eesti) poliitiline side metropoliga jäi nõrgaks, mis tulenes siinsele aadlile alistumisel antud suurtest õigustest. Liitumine Rootsiaga oli vabatahtlik akt, mistõttu säilisid paljud kohapealsed privileegid. Siin ei kehtinud ka Rootsi seadused. Teistsugune oli olukord Liivimaal (Lõuna-Eestis ja Põhja-Lätis), mida õiguslikus mõttes peeti vallutatud territooriumiks. Seetõttu oli keskavõimu mõju siin tunduvalt suurem. Balti aadlil puudus esindatus Rootsi riigipäeval, kuigi Liivimaa aadlikud olid seda 1640. aastatel korduvalt taotlenud.

Milline oli aga 17. sajandi eestlase suhtumine riiki? Selleks ajaks olid meie esivanemad juba ligi nelisada aastat elanud vöö-

ra võimu all. Mida enam kulus aega maa vallutamisest, seda vähemaks jäid põlisrahva vabadused. Adam Olearius täheldas 1635. a oma reisikirjas: “Arvatakse küll, et neile poleks kasulik palju vabadust jätta — nad võivad liiga tõrksateks muutuda. Sest neil on ikka veel meeles, et nende esiisad maad oma käes hoidsid, sakslaste poolt aga alistati ja orjadeks tehti.” Vabaduse mõiste ei võrdu sel ajal eestlaste jaoks kindlasti mitte oma-riiklusega, nagu seda hiljem oleme hakanud mõistma, vaid pelgalt iseolemisena. Viimane on küll tänapäeval kasutusel sõltumatus ja vabaduse sünonüümina, kuid tähendas 17. sajandi kontekstis esmajoones omaette olemist, oma talu segamatut harimist.

Vähetähtis pole asjaolu, et riiklus ei tekkinud siinmail kohapealse põlisrahva algatusel. Eestisse riik imporditi. Meeldib see meile või mitte, kuid ei saa mööda vaadata faktist, et Eesti allaheitmise ajajärgul 13. sajandil oli meie naabrite ühiskondlik korraldus, sh riikluse areng, tunduvalt kaugemale jõudnud. See tingis ka meie allajäämise. Näib, nagu muinasaegsetel eestlastel oleks puudunud vajadus riigi loomiseks, polnud väliseid ega ka sisemisi tegureid, mis oleks meid sundinud seda tegema (mõtlen siinkohal väljastpoolt tuleva ohu tunnetamist ja sisevõitlust). Küsimus ei ole selles, kas eestlased oleksid võinud oma riigini jõuda juba varem, vaid tõdemuses, et vallutajate areng oli meist ees. Kõlab ilusa kujundina kui öeldakse, et “me elasime oma kodumaal ja rääkisime oma keelt Läänemere ääres juba siis, kui antiikse Rooma esimestele hüttidele laoti õlgkatuseid”¹, ent kus on siis sel juhul meie püramiidid?

Erinevalt paljudest teistest Euroopa maadest esindas Eestis ülemkiht täiesti teist rahvust ning seega ka erinevat keelt ja kultuuri kui rahva põhimass. Aja jooksul ülemate ja alamate vaheline lõhe aina suurenes ja 17. sajandiks olid eestlased taandatud talupojaseisusse, “tootjarahvaks”, keda *Oberschicht* oma eksisteerimiseks vajas ning kellel puudus oma rahvalik eliit. Eesti maamees ei vaevanud aga oma pead sellega, kas nende isandad kõnelevad saksa, rootsi, vene või poola keelt, sest kõik olid nende jaoks võõrkeeled, vaid oli rohkem huvitatud omaenda igapäeva-

¹Eesti Vabariigi presidendi Lennart Meri kõne Saksamaa Liitvabariigi presidendi pakutud pidulikul õhtusöögil 7. novembril 2000 Berliinis.

eluga toimetulemisest. Oma riiki, mis tagab rahvale identiteedi, tuli veel oodata rohkem kui paarsada aastat.

Kirjandus

- Burns, J. H. 1990. The Idea of Absolutism. — *Absolutism in Seventeenth Century Europe*. London, pp. 21–42
- Davies, Norman 1982. *God's Playground: A History of Poland*. Vol 1. Columbia University Press
- Englund, Peter 1989. *Det hotade huset: Adeliga föreställningar om samhället under stormaktstiden*. Stockholm
- Englund, Peter 2000. *Den övervinnerlige: Om den svenska stormaktstiden och en man i dess mitt*. Stockholm
- Johansson, Rune 1992. Idér om Europa — Europa som idé. — *Europa: Historiens återkomst*. Ed. S. Tägil. Södertälje, s. 48–109
- Kamen, Henry 1992. *European Society 1500–1700*. London
- Kamen, Henry 2000. Riigimees. — *Barokiajastu inimene: L'Uomo Barocco*. Tallinn, lk 13–40
- Kohler, Alfred 1999. *Karl V 1500–1558: Eine Biographie*. München
- Laidre, Margus 1995. *Lõpu võidukas algus: Karl XII Eesti- ja Liivimaal 1700–1701*. Tartu
- Laidre, Margus 2001. Reformatsioonist rahvusliku ärkamiseni (1520–1850). — *Eesti identiteet ja iseseisvus*. Tallinn, lk 73–86
- Munck, Thomas 1990. *Seventeenth Century Europe 1598–1700*. London
- Piirimäe, Pärtel 1995. Riik, maaisand ja seisused: Varaauesaegsete võimustruktuuride kujunemisest Vana-Liivimaa piiskopkondades. — *Kleio: Ajaloo Ajakiri*, 3 (13), lk 16–25
- Roberts, Michael 1979. *The Swedish Imperial Experience, 1560–1718*. Cambridge University Press
- Snickare, Märten 1999. *Enväldets riter: Kungliga fester och ceremonier i gestaltning av Nicodemus Tessin den yngre*. Stockholm

MARGUS LAIDRE (sünd. 1959), ajaloolane ja diplomaat. Lõpetanud 1982. a Tartu ülikooli ajalooeaduskonna, ajalookandidaat (1987), filosoofiadoktor (2000). Aspirantuuris aastail 1983–1987, Tartu ülikooli ajalooõppejõud 1987–1990; aastail 1990–1991 Rootsis uurija Stockhol-

mi ülikooli juures asuvas Balti Uurimiskeskuses, a-st 1991 Eesti suursaadik Rootsis, 1996–2000 Saksamaal, 1997–2000 Püha Tooli juures, välisministeeriumi Venemaa ja SRÜ büroo juhataja a-st 2000. Avaldanud raamatud *Schwedische Garnisonen in Est- und Livland 1654–1699* (Tallinn: Valgus, 1990) (vt Tõnu Tannbergi retsensiooni *Akadeemias* nr 4, 1991, lk 863–868), *Loengud Poola ajaloost I (kuni 1668. a.)* (Tartu: Tartu Ülikooli Ajalooselts, 1990), *Lõpu võidukas algus: Karl XII Eesti- ja Liivimaal 1700–1701* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1995), *Segern vid Narva: Början till en stormakts fall* (Stockholm: Natur och Kultur, 1996) ja *Üks hä tru ja öige sullane: Elust Rootsi sõjaväes Eesti- ja Liivimaal* (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1999). *Akadeemias* avaldanud artiklid: “Sõjaväe õiguskorraldusest Eesti- ja Liivimaal XVII sajandil” (nr 1, 1989, lk 162–178); “Ühe armee häving: Poltaava lahing argiajaloo vaatenurgast” (nr 8, 1989, lk 1663–1680); “Küll wana waenlane...” (nr 5, 1990, lk 1025–1042); “Keskaja kaitseks” (nr 12, 1990, 2580–2599); ““Üks hä tru ja öige Sullane”: Eestlastest Rootsi armees XVII sajandi lõpul” (nr 3, 1993, lk 476–489); “Hollandi ime: Madalmaade kultuur ja ühiskond kuldajastul 1570–1670” (nr 11, 1993, lk 2352–2379); ““Vana hea Rootsi aeg” — müüt või tegelikkus” (nr 5, 1994, lk 957–962); “Saja-aastane sõda (1558–1660/61) Eestis ja rahvastiku suurus 16.–18. sajandil” (nr 5, 2000, lk 931–956); retsenseerinud *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis Aastaraamatut* (X, 1985–1987; Stockholm, 1988) (nr 7, 1989, lk 1535–1542); väidelnud koos Tõnu Tannbergiga Hannes Walteri seisukohtade vastu (nr 9, 1989, lk 1968–1970) ning Helmut Palliga (nr 12, 2000, lk 2677–2679).

TARTU VAIMULIKE KARJÄÄRIREDELID KESKAJAL

Tõnis Lukas

Et vähegi ette kujutada, milline roll oli keskaja vaimulikel oma elu- ja peatuskohtades, tuleb vastata küsimusele, kas tollased toomhärрад olid rohkem vaimulikud või rohkem härрад. Küsimus on muidugi kujundlik, kuid karjäärinäitajad, nagu ka see, milliseid välissuhteid tähtsaks peeti, aitavad keskaja vaimulikkonna pürgimusi siiski üsna hästi iseloomustada.

Et keskaja vaimulike karjäärihuvi uurida, tuleb arvestada nende vabadust otsida endale sobivamat kohta. See oli katoliku kiriku tsentraliseerituseksi olemas. Tähtis osa on ka varaliste suhete elavnemisel (eriti keskaja lõpupoole) nii kirikus üldse kui iga vaimuliku puhul eraldi. Muidugi oli erinevate ametite pidamise ja laias ilmas oma võimaluse otsimise eelduseks oma aja nõuetele vastav haridus. Ent ka Tartu tippvaimulike hulgas olid keskaja lõpusajandeil juba enamuses need, kes olid Euroopa ülikoolides käinud, ning seega võib öelda, et isikuomadustest lähtuvaid takistusi karjääritegemiseks "tartlastel" polnud. Tõsisemad võimaluste erinevused tulenesid suhtlusringi laiusest, tugevate eestkostjate olemasolust ja muidugi iga mehe isiklikust karjäärihuvist. Ülevaate saamiseks Tartu vaimulike karjäärivõimalustest nii Vana-Liivimaal kui võõrsil vaatame, millist tüüpi informatsiooni on nende välissuhtlusest ja ametiredelist tänapäevani jõudnud.

Tartu vaimulike näitel saab iseloomustada ka Vana-Liivimaa vaimulikkonda üldiselt, sest sinne kultuuriruum oli ühtne, piis-

**Pühendatud professor Sulev Vahtrele tema 75. sünnipäeval
7. juulil 2001. a.**

kopkondade kaugus Roomast ja suhtlused partneritega ühesugused. Pealegi jõudis oluline osa vaimulikke pidada mitut ametit ka mitmes siinses kirikukeskuses, ületades seega piiskopkondade piire.

Ka enamik senistest uurimustest on käsitletud kogu Vana-Liivimaad tervikuna. Nii on allikapublikatsioonid, mida andsid välja peamiselt baltisaksa uurijad, koostatud kogu kõnealust territooriumi puudutavast arhiivimaterjalist. Vaimulike autoriteetide patronaazi all koostatud keskaegsed dokumendid on talle seni kõige põhjalikumad allikakogus, Friedrich Georg von Bunge poolt 1853. aastal alustatud ning Hermann Hildebrandi, Philipp Schwartzi, Leonid Arbusow vanema ja August Bulmerincqi jätkatud ürikutekogus *Liv-, Est-, und Curländisches Urkundenbuch*¹. Lisaks on siinkirjutaja kasutanud kogumikku *Est- und Livländische Brieflade*², mille esimene köide juhatatakse sisse 19. sajandi ajalooteaduse kandva motoga: “Kui kõne all on vana aeg, maksab uskuda pigem üht dokumenti kui isikute tunnistusi.”

Seni monumentaalseim väljaanne keskaja vaimulike tegevust puudutavate allikate kohta on Leonid Arbusow vanema koostatud eluloandmetest koosnev register *Livlands Geistlichkeit vom*

¹*Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten (LUB)*. Begründet von Friedrich Georg von Bunge. Bd. I–IV (1093–1423). Hrsg. von Friedrich Georg von Bunge. Reval—Riga, 1853–1873; Bd. 7–9 (1423–1443). Hrsg. von Hermann Hildebrand. Riga—Moskau, 1881–1889; Bd. 10–11 (1444–1459). Hrsg. von Eduard Philipp Schwartz. Riga—Moskau, 1896–1905; Bd. 12 (1460–1472). Hrsg. von Paul Schwartz, August Bulmerincq. Riga—Moskau, 1910; II Abth. Bd. 1–3 (1494–1510). Hrsg. von Leonid Arbusow (sen.), Riga—Moskau, 1900–1914.

²*Est- und Livländische Brieflade: Eine Sammlung von Urkunden zur Adels- und Gütergeschichte Est- und Livlands, in Uebersetzungen und Auszügen (Bfl.)*. I Th.: *Dänische und Ordenszeit*. Hrsg. von Friedrich Georg von Bunge, Robert von Toll. 2. Bd. Reval, 1857.

*Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert*³. Muidugi leidub vaimulike isikuandmeid ka teistes väljaannetes.

Ajaloolaste käsitlustest esimene, mis puudutab juba konkreetsemalt vaid Tartu piiskopkonda ja muuhulgas siinse vaimulikkonna kujunemist, on Axel von Gerneti raamat *Verfassungsgeschichte des Bistums Dorpat bis zur Ausbildung der Landstände*⁴. Eesti ajaloolastelt seni pikemaid käsitlusi kogu Tartu piiskopkonna vaimulikkonna isikkoosseisu kohta ei ole⁵. Siinse keskaegse kiriku kõige mõjukamast vaimulike grupist — toomhärradest — on ilmunud raamat siinkirjutaja sulest⁶. Selles on põhjalikult analüüsitud toomkapiitli liikmete karjäärivõimalusi, samuti kõike seda, mis mõjutab karjääritegemise motiive: päritolu, haridusteed, sõpruskondi ja ka välissuhteid. Kuigi järgnevatel lehekülgedel on toodud andmeid ka vaimulikkonna teiste gruppide, seega siis munkade, preestrite, vikaaride jt kohta, ei saa üldülevaate andmisel muidugi mööda toomhärade elulooandmetest.

295 teadaolevast Tartu toomhärast oli enne sellesse amettesse jõudmist juba olnud kusagil mujal toomhäraks 52 meest: 24 Saare-Läänese, 11 Tallinnas, 3 Ermlandis ja 3 Lübeckis. Teistes piiskopkonnakeskustes oli neid teeninud vähem. Mujal madalamates vaimulikuametites olnutest tuli Tartusse Kölni, Ermlandi, Riia, Bremeni, Lübecki ja Mainzi klerikuid, Halberstadti ja Kammini preestrid jt. Muidugi oli neidki, kes enne Tartus toomhäraks tõusmist olid olnud siinsamas kas lihtkleriku seisundis,

³Arbusow, Leonid (sen.), *Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert* (LG). Separatabdruck aus dem Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik. Jahrgang 1900 (VIII), 1901 (IX) und 1902 (X). Mitau, 1904. 3. Nachtrag, Jahrgang 1911–1912 (XVI). Mitau, 1913.

⁴Gernet, Axel von. *Verfassungsgeschichte des Bistums Dorpat bis zur Ausbildung der Landstände*. Reval, 1896.

⁵Märkida tuleb siiski Tartu piiskopkonda puudutavaid üldpoliitilisi analüüse Priit Raudkivilt (*Maapäeva kujunemine: Peatükk Liivimaa 14.–15. sajandi ajaloost* (Tallinn, 1991)) ja Pärtel Piirimäelt (Riik, maaisand ja seisused Vana-Liivimaa piiskopkonnades. — *Kleio: Ajaloo ajakiri*, 1995, nr 3, lk 16–25; Seisuslik dualism ja territoriaalne iseseisvumine: Tartu piiskopkonna võimustruktuuridest Vana-Liivimaa lõpusajandil. Käsikiri. Tartu, 1997).

⁶Lukas, Tõnis. *Tartu toomhärred 1224–1558*. Tartu, 1998.

teenindades mõnd suurema kiriku altarit, või olid ametis näiteks piiskopi sekretärina.

Ühel ajal siinsesse toomkapiitlisse kuulumisega pidasid Tartu toomhärрад mujal sama ametit 119 juhul. Kõige rohkem oli neid paralleelselt Saare-Lääne toomkapiitlis — koguni 57 meest. Tallinna toomkapiitlis oli samal ajal hingekirjas 21, Lübecki omas 15 Tartu toomhärрад. Ülejäänud siinsetele vaimulikele samal ajal leiba andnud 14 kapiitlit esinevad teenistuskohadana harva.

Muidugi ei olnud läbilöögivõimelised karjääritegijad mitte ainult Tartu toomkapiitli juhid, nagu praostid, dekaanid ja skolastikud. Pigem vastupidi, näiteks skolastikud ja dekaanid, kelle vastutus siinse kiriku siseküsimustes oli väga suur, ei kippunud hoopiski nii sageli mujale ametisse kui teised kohalikud toomhärрад ning näitasid üles neist märksa suuremat ametitruudust. Lihttoomhärрадest on tervelt 12 võtnud vastu piiskopitooli mõnes teises kirikus — Michael Hildebrand (kanoonik 1479. aastal⁷) Riias; Jacobus (1322)⁸, Johannes Orges (1485–1489)⁹, Johannes Kyvel (1506–1513)¹⁰, Reinhold Buxhöwden (1523)¹¹ Saare-Läänes (Johannes Vatelkanne oli olnud seal 1458. aastast elektiks¹²); Heinrich Üxküll (1411–1417)¹³, Simon von der Borch (1476–1477)¹⁴, Arnoldus Anebat (1533)¹⁵ Tallinnas; Godschhalcus Schutte (1398–1405) ja Heinrich Basedow (1499)¹⁶ Kuramaal; Johannes Schele (1414–1419) Lübeckis¹⁷; Mauritius Ferber (1519–1524) Ermlandis¹⁸. Seitse lihttoomhärрад sai piiskopiks Tartus: Wescelus (1333–1342), Johannes de Viffhusen (1336–1349), Hinricus Wrangel (1400), Theode-

⁷LG, IX, lk 24; X, lk 52; XVI, lk 84.

⁸LG, IX, lk 31; X, lk 53; XVI, lk 92.

⁹LG, IX, lk 80; X, lk 62; XVI, lk 154.

¹⁰LG, IX, lk 43; X, lk 55; XVI, lk 100

¹¹LG, VIII, lk 59; IX, lk 150; X, lk 46; XVI, lk 83.

¹²LG, VIII, lk 72; XVI, lk 52.

¹³LG, IX, lk 129; XVI, lk 225.

¹⁴LG, VIII, lk 39; IX, lk 146; X, lk 40; XVI, lk 9, 243.

¹⁵LG, VIII, lk 53; X, lk 44; XVI, lk 29.

¹⁶LG, VIII, lk 43; IX, lk 146; X, lk 41; XVI, lk 12.

¹⁷LG, IX, lk 102; X, lk 66; XVI, lk 184.

¹⁸LG, VIII, lk 73; XVI, lk 54.

ricus Hake (1465–1485), Johannes Bertkow (–1473), Gerhardus Schrowe (–1505), Christian Bomhower (1506–1514).

Piiskopiks tõusmine oli loomulikult karjääriredeli tipp. See oli pigem erandlik kui tavaline. Aga et elupõline vaimulik otsis endale sobivamat teenistusk kohta, siis ei põlatud ära ka mõnda uut kanoonikukohta või vahel ka formaalselt vähem tähtsat, kuid samas ehk tegelikult soodsamatki ametikohta. Ka nendest, kes piiskopiks ei saanud, on üht-teist teada. 42-st hiljem vaimulikuna mujal teeninust said toomhärрад jällegi peamiselt Saare-Lääne, Tallinna ja Lübecki kapiitlites, aga ka mujal saksa aladel.

Kuigi kõige rohkem eluloolisi andmeid on teada piiskoppi-dest ja toomhärрадest, astub ajaloost meie ette teisigi huvitava elukäiguga usumehi. Sellest ajast, kui toomkapiitlit nimetati veel lihtsalt vaimulikeühenduseks ja ühtki tema liiget nimeliselt teada ei ole, on värskelt rajatud piiskopkonna kujunevast vaimulikekaadrist teada näiteks Mõõgavendade ordu preestrid, kes ristasid eri piirkondade elanikke või viibisid alaliselt ordu tugipaikades. Läti Henriku kroonikas on juttu näiteks Soomest pärit Petrus Kakinwaldest (Kaikewalde), kes ristas 1226. aastal Soontaganas¹⁹. Järgmisel aastal tegutses sealsamas preestrina ka kroonik ise²⁰. Vahetult pärast ristisõja lõppu mandril ja siinsete piiskopkondade loomist hakkas vallutuses osalenud preestrite kõrval Liivimaal liikuma ilmselt ka uusi. 1234. aastast on erinevatest paikadest Liuhula diötseesis teada Eggehardus de Moche²¹, Fredericus de Noremegunde²², Engelhardus de Ademepe²³, Vinandus Paistust²⁴ ja Theodericus Palamuselt²⁵. Viljandi linnusest on mainitud Mõõ-

¹⁹*Heinrici Chronicon Livoniae. Henriku Liivimaa Kroonika* (HLK). Tõlkinud Richard Kleis. Toimetanud ja kommenteerinud Enn Tarvel. Tallinn, 1982, XXIX, nr 7.

²⁰LG, XVI, lk 79.

²¹Hildebrand, Hermann. *Livonica, vornämlich aus dem 13. Jahrhundert im Vaticanischen Archiv*. Riga, 1887, nr 21, lk 49.

²²Samas.

²³Samas.

²⁴Samas.

²⁵Samas, lk 48.

gavendade ordu preestrit Hartwicust (1234)²⁶, hiljem juba Saksa ordu preestrit Walterust (1254)²⁷.

10. märtsil 1253 (või 1254) Kärkna kloostri ja ordu poolt mõnede valduste vahetamiseks Järvamaal sõlmitud lepingus²⁸ on mainitud esimesi teadaolevaid kloostrivaimulikke: abt Godefriidust, prior Bertoldust, varahoidja Bernhardust ja munk Heinricust. Maavalduste vahetamine orduga jätkus, kusjuures 1280. aasta ürikut, mis osutub huvitavaks just kloostri isikkoosseisu kajastamise tõttu, on Soomes ilmunud uurimuse autor W. Schmidt²⁹ ja L. Arbusow vanem³⁰ tõlgendanud erinevalt. Mõlemad tunduvad seejuures eksivat ja tegelik lepingu sõlmimisel tunnistajaks olnud kloostrivaimulike loetelu tundub olevat järgmine:

Frater Lambertus, prior, magister conversorum; frater Wennemarus; frater Iohannes, cellerarius; frater Theodericus, infirmarius; frater Lambertus, magister in Alpie; frater Theodericus, magister in Methepe; frater Iohannes, carpentarius; monachi et conversi in Valkana.

Kärkna kloostri vaimulikke on selliste haldusdokumentide (veel näiteks 1285. aasta 21. septembrist³¹) põhjal 13. sajandist teada tähelepanuväärselt palju — 19 (4 abti, 4 priorit, 11 munki). Ülejäänud Tartu piiskopkonna vaimulikke on samast ajast tuntud 29 — 4 piiskoppi, 6 praosti, 4 dekaani (k.a kapiitli prior), 3 lihttoomhärat, 10 preestrit ja 2 kleeerikut. Ka edaspidi on kloostrist räägitud eeskätt suhete tõttu Saksa orduga. Need polnud aga teadagi kuigi soojad. Nii manitses Tartu piiskop Engelbertus 1336. aastal paavsti ülesandel ordu mitte seadma Kärkna munkade tegevusele mingeid takistusi³². Kloostrist ja tema koosseisust

²⁶Samas.

²⁷LUB 6, nr 2736.

²⁸LUB 3, nr 245a.

²⁹Schmidt, Wilhelm. *Die Zisterzienser im Baltikum und in Finnland*. (Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran vuosikirja. Finska kyrkohistoriska samfundets Årsskrift XXIX–XXX, 1939–1940.) Helsinki, 1941, lk 137.

³⁰LG, XVI, lk 321.

³¹LUB 3, nr 498a.

³²LUB II 1, nr 778.

on 14. sajandist, sellest ajast kui Tartu toomkapiitli kohta käiva informatsiooni hulk tunduvalt suureneb, kahjuks vähe teada.

Kohaliku vaimulikekaadri kujunemise näiteks võib tuua 1284. aastal dokumentides Tartu kleriku ja piiskop Friedrichi familiaarina (*famulus*)³³ leiduva Herbolduse tegevuse, kes 1305. aasta mais oli Tartu kapiitlis skolastikuks³⁴ ning kellel oli kuni surmani (veidi enne 1319. aastat) siin üks prebend³⁵. Stiftist väljaspool jätkus aga siiski vaimulikekohtade ordupoolne inkorporeerimine — 1305. aastal nimetatakse Paistu kirikus Saksa ordu preestrit Johannest³⁶. Aastail 1383–1384 esines Helme kiriku rektorina³⁷ kunagine ordumeistri notar Wulfardus de Buren³⁸. Ka stifti väiksemad kirikud ei olnud ainult siinse piiskopkonna kasvandike käes. 1397. aastal laskis paavst Kulmi piiskopil anda Johannes Angermunde surma läbi vabanenud Palamuse kihelkonnakiriku Kölni diötseesi kleriku Henricus Cartenbergi juhtida³⁹. 1347. aastal kasutas Pomesania piiskopi kaplan ja familiaar Andreas Koskul võimalust omandada talle kuuluvast Rannu preestriametist loobumisel koht Saare-Lääne toomkapiitlis.⁴⁰

Liivimaa vaimulikuametite jagamisel ei peetud paavsti kuurias piiskopkondade piire juba 14. sajandil kuigi rangelt silmas. 1366. aastal sai Saare-Lääne piiskop Konrad II paavstilt mandaadi Tartu presbüterile Jacobus Weltstedele Vana-Pärnu Tooma kirikus alatise vikaaria andmiseks.⁴¹ 1398. aasta 8. märtsil tegi Rooma paavst Kärkna abtile ülesandeks anda Johannes Philippi

³³LUB 1, nr 494.

³⁴LG, IX, lk 21.

³⁵Hildebrand, H. *Livonica*, nr 48, lk 65.

³⁶LUB 3, nr 614a.

³⁷LUB 3, nr 1190, 1196, 1203; LGU, nr 114.

³⁸*Akten und Rezesse der livländischen Ständetage* (AR). Bd. 1 (1304–1460). Hrsg. von Oskar Stavenhagen. Riga, 1907. Bd. 3 (1494–1535) Bearb. von Leonid Arbusow. Riga, 1910. Vt AR 1, nr 73; LG, XVI, lk 37.

³⁹LG, XVI, lk 9.

⁴⁰LG, IX, lk 48.

⁴¹LUB 6, Register, nr 1223b.

toomhäraks saamise tõttu vabanenud vikaaria Ermlandi presbüteri Nicolaus Longile käsutusse⁴².

Esimene, kelle puhul on arvatud üheaegset Saare-Lääne ja Tartu toomkapiitlisse kuulumist, oli Everhardus Sweden (1328, 1330).⁴³ Alates 1380. aastatest (L. Arbusow vanema arvates 1360. aastatest⁴⁴) muutuvad sellised suhted tavaliseks. Tartu toomhärnad on samal ajal seisnud ka Riia linna teenistuses, olles selle prokuraatoriteks kuuria juures. Vastavaid andmeid on Liberiuse (1297–1299)⁴⁵ ja Arnoldus de Calmaria kohta (1372–1377)⁴⁶. Samuti on oldud Riia peapiiskopi teenistuses — 1348. aastal oli tema kaplaniks Hinricus de Rastijerwe⁴⁷. Mõningane side paistab olevat ka Rootsiga. Marquardus Luigherame on Tartu toomhärana (1365) olnud kanoonikuks ka Wisbys⁴⁸ (Lindköpingi piiskopkond). Sealsesse frantsisklaste kloostriisse maeti 1391. aastal Tartu toomhärna ja Stenkirki kiriku klerik Hermanus de Weze⁴⁹.

Tartu vaimulikkonna suhted Liivi orduga olid 14. sajandil veel märksa tõrjuvamad kui edaspidi ning vaimulike orduisse inkorporeerimisest stifti ulatuses andmeid pole. Mõlemapoolne vaenulikkus ilmneb eriti eredalt 14. sajandi lõpukümnendil, mil ordu surve tugevneb. 1392. aastal tahtis ordumeister võõrandada Tartu toomhärnalt Nicolaus Certilt ühte Tartu stifti prebendi, mille tõttu see pidi kaitsma oma õigusi, võttes ühendust ordu Rooma prokuraatoriga⁵⁰.

Mitmel juhul on varasemad uurijad püüdnud vaimulike loetelus ametitõpsustuseta esinevate nimede korral määratleda nende isikuid ülejäänute staatuse järgi. Näiteks olgu siin 1342. aasta 17. augustist pärinev ürik, kus Tartu toomhärna, avalik notar Dedericus de Wickinge kirjeldas Riia peapiiskopkonna delegatsiooni

⁴²LG, XVI, lk 126.

⁴³LG, IX, lk 119.

⁴⁴LG, XVI, lk 304.

⁴⁵LUB 1, nr 585.

⁴⁶LG, IX, lk 39.

⁴⁷LUB 2, nr 888.

⁴⁸LUB 6, Registrer, nr 1104.

⁴⁹LG, XV^t, nr 233.

⁵⁰LUB 3, nr 1325; LG, XVI, nr 100.

peatumist Avignonis⁵¹. Võib arvata, et dokumendis nimetatud teaduslike kraadidega Hermannus Wrangel ja Vigerus Lanheside on tõepoolest Tartu vaimulikud või näiteks äsja mõnes ülikoolis õppinud tulevased toomhärрад. See aga, et Leonid Arbusow vanem lülitas nad üksnes toodud dokumendi alusel toomkapiitli koosseisu⁵², ei ole siiski põhjendatud.

Suurem osa toomhärрад nimedest ongi meieni jõudnud selliste ürikute kaudu. Järjekordse paavsti bulla täitmise kohta käivasse ürikusse (1360. aasta 9. mai) kandis Arles'i peapiiskop Stephan muuhulgas Tartu (ka Saare-Lääne) toomkapiitli koosseisu: praost, dekaan, skolastik, varahoidja, kantor (kõik nimedeta) ning lihttoomhärрад Woldemarus de Rosis, Gerhardus de Viffhusen, Meinardus Mornewech, Iohann Las, Iohann Soeye, Godfridus de Brakele, Iohann Varendorp ja Wilhhelmus Narendorp⁵³. Muude dokumentide alusel võiksid nimedeta ametikandjateks olla: praost Thidericus Vishusen, paavsti kinnitatud dekaan Johannes Guilaberti (tegelikult Nicolaus Tiesenhausen) ja skolastik Johannes Echorn⁵⁴. Lisaks on sellest ajast teada veel viis toomhärрад, kelle hulgas võivad olla ka ürikus tundmatuks jäänud varahoidja ja kantor.

Kokku 17 toomhärра olemasolu võimalus kajastab erinevate komplekteerimisviiside kooskõlastamatust. Üheksast ürikule li-

⁵¹*Datum et actum Avinionis, in hospitio habitationis nostrae, anno Domini millesimo trecentesimo secundo, indictione decima, mensis Augusti die decima septima, septima hora vesperis velquasi, pontificatus sanctissimi in Christo patris ac domini nostri, domini Clementis papae sexti anno primo; praesentibus honorabilibus viris, Vromoldo, praeposito Rigensi, Iohanne, praeposito Osiliensi, Vromoldo, priore Rigensi, magistro Vescello, scolastico Tarbatensi, doctore decretorum, magistro Henrico Sweime, canonico Tarbatensis ecclesiae, Hermanno Wrangle in utroque iure bacalario, Vigero Lanheside, bacalario in iure canonico, Iohanne de Camero, perpetuo vicario ecclesiae Tarbatensis, ac Conrado de Zeberhusen, clerico et notario publico infra scripto, et quam pluribus aliis fide dignis testibus, ad praemissa vocatis specialiter et rogatis.* Vt LUB 2, nr 807.

⁵²LG, XVI, lk 306.

⁵³LUB 2, nr 971. Kaks viimasena nimetatut kuuluvad mõlemad Varendorpide perekonda.

⁵⁴LUB 7, nr 477; LG, X, lk 48.

sanduvast toomhärast on kuus paavsti provideeritud⁵⁵. Ürikus nimetatud kaheksast on seitse, ülejäänud üheksast ainult neli Liivimaalt pärit. Tõenäoliselt on Arles'i peapiiskopi loetletud mehed ka tegelikult Tartus toomhärana tegutsenud. Paavstipoolne provideerimine jäi olulisel määral formaalseks ja niimoodi kanoonikuteks kinnitatud isikud tihti kapiitlis tundmatuks. Hilisema näitena on paavst Eugenius IV aastail 1433–1434 provideerinud Tartu skolastikukohta mitmele mehele. Neist Gerwinus Uppembergi puhul mainis ta, et juba kaks aastat oli seda seadusevastaselt oma valduses pidanud rüütli päritolu (*militari genere*) Heinricus Levenwolde.⁵⁶ Viimane pärines stiftist ja resideeris Tartus tegeliku skolastikuna mitu aastat, kuni paavst 1435. aasta 11. märtsil⁵⁷ selle lõpuks ratifitseeris. Paavsti soosik ja proviisiooni teel formaalselt kapiitlisse nimetatud Uppenberg siia aga tõenäoliselt ei jõudnudki.

Piiskopid olid kahtlemata huvitatud toomkapiitli soodsast meelestatusest. Sugulaste või lihtsalt tuttavate edutamise seostus peale poliitiliste ka majanduslike huvidega. Kui teeksime läbilõike kapiitli koosseisust Saksa ordu ja piiskop Damerowi vahelises võitluses olulisest 1397. aastast, saame hinnata küllalt täpselt, millist mõju jõuline piiskop oma pikaajalise ametisolemise jooksul oli kapiitli koosseisule avaldanud. Kohalike aadlisuguvõsade osa, mis eelmistel perioodidel oli kapiitli koosseisus olnud märkimisväärne, oli selleks ajaks üllatavalt väike. Kaheteistkümnest, kelle päritolu on jälgitav, pärines ainult kaks Liivimaa aadliperekondadest, kusjuures Farensbachid polnud 14. sajandi lõpul Eesti alal veel oluliselt juurdunud. Ülejäänud kolm liivimaalast olid kõik arvatavasti tallinlased. Neist Johannes de Essendio puhul on tähelepanuväärne, et paavst nimetas ta 1373. aastal vabanenud toomhärakohale kui kanoonilises õiguses vilunu ja keiser Karl IV familiaari⁵⁸. Ka Damerow ise oli just sel ajal sama keisrit familiaarina teeninud. Kolm meest pärinevad nagu piiskopki Ermlandist. Damerowiga ühel ajal Pariisis õppinud⁵⁹ Lifhardus de Dat-

⁵⁵Proviisioon — paavstipoolne ametisse kinnitamine.

⁵⁶LG, XVI, lk 223.

⁵⁷Samas, lk 122.

⁵⁸LUB 6, nr 2901.

⁵⁹LG, IX, nr 150.

telen oli Kulmist (olnud Ermlandis ka toomhäraks)⁶⁰. Kapiitli dekaan oli pärit Saksimaalt. Ainsana Tartu stiftist pärit Fridericus de Ropet aga praostina tema volitustesse ei lastud. Vaatamata võimalikule 14 toomhärrale polnud kapiitel 1397. aasta segaste sündmuste ajal kindlasti täies koosseisus kohal.

Dietrich Damerowi loobumisel piiskopitoolist muutus põhjalikult ka toomkapiitli koosseis. Pärast 1400. aastat pole senistest toomhärradest kaheksat enam toomhärana nimetatud. Seevastu on aastatel 1400–1401 saanud nende asemele ametisse seitse uut meest. Need sündmused olid otseselt seotud 1397. aasta Danzigi rahuga, millega seati Saksa ordu inkorporeerimisõigus sisse kõigis siinsetes piiskopkondades peale Tartu oma. Et aga ordu toel siinseks uueks piiskopiks saanud Hinricus Wrangel oli ordumeelne, hakkasid toimuma muudatused ka kapiitli koosseisus. Rüütliorganisatsiooni mõju säilis veel kümnekond aastat, ent Dietrich Reseleri piiskopiks saamisega (1413) sai selle poliitiline ülemvõim Tartus jällegi lüüa⁶¹.

Ka piiskop Reseler järgis kapiitli toomhärradest-lähikondlastest komplekteerimise printsiipi. Arvatavasti enne 1416. aastat võttis ta toomhärana ja salanõuniku ning juristina⁶² oma teenistusse kaaslinlase (mõlemad pärinevad Hannoverist), hili-sema Lübecki piiskopi Johannes Schele. Aastail 1425–1432 oli Tartus kanoonikuks piiskopi sugulane (*nepotis*) Hinricus Reseler⁶³. 1434. aastal märgiti kapiitli kantarina Hinricus Lubekeri, kes juba nelja aasta eest oli Wolmaris Bremeni diötseesi klerikuna ja avaliku notarina Tartu piiskopi heaks tegutsenud⁶⁴. Ilmselt on viimasel asjaolul mehe edaspidise toomhärakarjääri otsene seos.

15. sajandist teame eelmisest vähem vaimulikke, eluloolised andmed nende kohta on aga täielikumad. On tõusnud paavsti antud provideerimistunnistuste osakaal. Leonid Arbusow noorema järgi jagasid paavstid provisioone ja kohaooteid Liivimaa kapiitlitesse juba 13. sajani teisel poolel, eriti aga 14. sajandil ja 15. sa-

⁶⁰Samas.

⁶¹Gernet, A. v. *Verfassungsgeschichte*, lk 113.

⁶²LG, IX, lk 102; LUB 5, nr 2192.

⁶³LG, IX, lk 91; XVI, lk 169.

⁶⁴LUB 8, nr 342.

jandi esimesel poolel⁶⁵. Eraldi Tartu piiskopkonna puhul oleks õigem öelda, et juba 14. sajandi esimesel, eriti aga 14. sajandi teisel ja 15. sajandi esimesel poolel. Umbes samasugune olukord oli ka Konstanzi piiskopkonnas, kus Johannes XXII (1316–1334) ajal sai 60 uuest toomhärast paavstliku proviisiooni alusel kapiitlisse 37⁶⁶. A. Brauni arvates on toomkapiitlite provideerimist veel vähe uuritud⁶⁷. Aeg on tema töö valmimisest peale edasi läinud ja uurimusi on lisandunud palju, kuid siiski tuleb nõustuda, et näiteks paavsti proviisioonibullade andmete ja tegeliku elu vahekorda on endiselt väga raske täpselt selgitada. Braun toob näiteid üksikuist analüüsitud piiskopkondadest. Strassburgi kapiitlisse nimetas paavst kuue aastaga (1324–1330) vähemalt 13 toomhärat⁶⁸, Brixeni (Itaalias) omasse aastail 1316–1503 237-st 57, s.o 25%⁶⁹. Viimasesse on kohale saabunud neist vaid pooled — 29⁷⁰. Tartu piiskopkonna puhul pole andmete ebakindluse tõttu praegu kohalesaabunute protsenti arvatatud, kuid sama ajavahemiku kanoonikutest on paavst oma proviisiooni rakendanud siinsete kauge te prebendide suhtes vähemalt sama aktiivselt kui Euroopa südamele lähemal asuvate puhul.

Esimene, kelle paavst korraga kolme siinsesse (Tartu, Saare-Lääne ja Tallinna) kapiitlisse kanoonikuks nimetas, oli Saare-Lääne piiskopi Ludolf Grove prokuraator Theodericus Kudezel (1426–1434), kes figureeris ka Baseli kontsiilil⁷¹. Sellest võttis aastail 1434–1435 Saksa ordu eeskostjana ja Tallinna kanoonikuna osa ka Tartu kiriku vikaar Martin Brandenborch⁷². Walterus Remlingrode osales Baselis Tartu ja Saare-Lääne toom-

⁶⁵Arbusow, Leonid (jun.). Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. — *Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte*. Bd. III. Leipzig, 1921, lk 9.

⁶⁶Braun, Albert. *Der Klerus des Bistums Konstanz im Ausgang des Mittelalters*. (Vorreformationgeschichtliche Forschungen, 14.) Münster in Westfalen, 1938, lk 29.

⁶⁷Samas, lk 30.

⁶⁸Samas.

⁶⁹Braun, A. *Der Klerus*, lk 30.

⁷⁰Samas.

⁷¹LG, XVI, lk 115–116.

⁷²LUB 8, nr 877, 881; LG, XVI, lk 31.

häärana, peapiiskopi, Riia linna ning Riia kapiitli prokuraatorina⁷³. Saksa ordu saadikuks oli kontsiilil selle Rooma prokuraator, Sabiinia (Sabini) piiskopi eestkostel Tartu toomhäraks saanud Thomas Rode, kes 1447. aastal esines kontsiilipaavst Felix V esindajana Preisimaal⁷⁴.

Suhted Liivi orduga kujunesid 15. sajandi keskpaigaks Liivimaa vaimulikkonnale põhiküsimuseks. Nagu peapiiskop Stodewescher, oli ka Tartu toomhärna, hilisem Saare-Lääne elekt (1458–1468) Johannes Vatelkanne algul orduga täiesti ühel meelel. Alles hiljem muutus nende vahekord äärmiselt vaenulikuks⁷⁵. Vähe aega (1458–1463) Tartu kanoonikuks olnud Stodewescheri õepoja, Taani kuninga kaplani, hilisema Riia praosti Georgius Hollanti tõrjus ordu poliitikast välja ja sulges Wolmari lossi⁷⁶. Saksa ordu peaaegu konkurentsitud inkorporeerimispoliitikat Tartu diötseesi stiftivälises osas näitab see, et piiskopkonna vaimulikud võimud sealsete vikaariate ja preestrikohtade jagamisel mingit rolli ei mänginud.

Roomas tegutsenutest võib peale juba nimetatute märkida Anima vennaskonna raamatusse kantud (u 1458) toomhärna Nicolaus Kornerit⁷⁷; ilmselt fiktiivselt Tartus vikaariat omanud, paavsti palees kirjutajaks (*in palacio apostolico scriptor*) olnud Henricus Schuczebergi⁷⁸; vastavalt 1468. ja 1486. aastal Tartu piiskopi prokuraatorina mainitud Nicolaus Glashagenit (maetud Roomas)⁷⁹ ning Johannes Mollerit⁸⁰. Ühel ajal Saare-Lääne ja Lippe (Põhja-Rein-Vestfaalis) praostina, Hildesheimi skolastikuna ning Tartu toomhäärana on 1476. aastal nimetatud tulevast paavsti legaati (Taanis, Rootsisis, Norras, Vestfaalis ja Preisisis) ning Tallinna piiskoppi Simon von der Borchi⁸¹. 1434. aasta 4. detsembril kinnitas paavst Kölni diötseesi klerikuile Gerwinus ja Got-

⁷³LUB 8, nr 146, 155, 340.

⁷⁴LG, IX, lk 94.

⁷⁵LG, XVI, lk 52.

⁷⁶LG, IX, lk 27.

⁷⁷LG, XVI, lk 108.

⁷⁸Samas, lk 192.

⁷⁹Samas, lk 67.

⁸⁰Samas, lk 142.

⁸¹Samas, lk 29.

schalk Uppenbergidele toomhärakohad selgitusega, et Tartus on suuremad, keskmised ja väiksemad prebendid, mida võib saada ainult järjekorras väiksemalt suuremale⁸². Gerwinuse toomhäraks tõusmisel vabanenud Püha Andrease altari Tartus kinnitas paavst Eugenius IV jällegi Kölni vaimulikule, presbüter Johannes Wadinchusenile⁸³.

Piiskopi esindamine ei olnud ainult toomhärade asi. 1442. aasta 20. mail võttis vikaar Johannes Hacke piiskop Savijerwe prokuraatorina Nürnbergis kuningas Friedrich III-lt (1440–1493) vastu maahärraregaalid⁸⁴. Ometi on selle taseme vaimulikest andmeid vähe. Osa Tartu toomkiriku vikaare — Ottemar von Dolen (1454)⁸⁵, Jacobus Tuve (1455)⁸⁶, Georgius Daris (1462)⁸⁷, Hinricus Fosse (16. sajand)⁸⁸ ja Johannes Ule (1511)⁸⁹ on teada ainult hauakiavidel leiduva informatsiooni tõttu.

Katoliku kiriku langusele aitas kaasa tema olulise institutsiooni, toomkapiitli sekkumine ilmalikku ellu⁹⁰, mille peamiseks hoovaks sai kiriklike tulude jagamine. Vaimuliku karjääri lahutamatuks osaks sai kirikutulu suurus ja sellega kaasnev võim. Vaimuliku motiivi järkjärgulise nõrgenemise esimeseks etapiks oligi kõigepealt ühiselu reeglitest loobumine, edasi juba hälbimine mitmetest seni rangelt jälgitud vaimulikuelu nõuetest. Vastuolus kaanonilise vanusega sai tulevane Tartu toomherra Hinricus Reseler juba konfirmeerimisel 12. eluaastal Kölni kanoonikukoha ja prebendi⁹¹. See polnud selleks ajaks Euroopas enam sugugi juhuslik. Näiteks andis muidu reformimeelne Konstanzi piiskop Heinrich von Hewenühe 7-aastasele skolaarile 1446. aastal prebendi ilma hingehoiukohustuseta (sellega toimetas äravalitu esindaja).⁹²

⁸²Samas, lk 224.

⁸³Samas, lk 227.

⁸⁴LUB 9, nr 862.

⁸⁵LG, VIII, lk 63.

⁸⁶LG, IX, lk 121.

⁸⁷LG, VIII, lk 61.

⁸⁸Samas, lk 78.

⁸⁹LG, IX, lk 130.

⁹⁰Braun, A. *Der Klerus*, lk 77.

⁹¹LG, XVI, lk 169.

⁹²Braun, A. *Der Klerus*, lk 65–66.

Seal, kus on olemas ettekirjutused, tehakse ka valikuid. Sel juhul valitakse tihti isiklikult tähtsam ja rohkem võimalusi pakkuv lahendus. Katoliku vaimuliku staatus tähendas loobumist perekonna loomisest. Varem järgiti seda rangelt, kuid hiliskeskajal tuli järjest rohkem ette perekonna kasuks otsustamist. Toomhärredele kehtiva abielukeelu tõttu lahkusid naisevõtu pärast kapiitlist Henricus Viting (1405)⁹³, hiljem Tartu kiriku vasallina ja koguni raehärrana (1436)⁹⁴ nimetatud Hinricus Reseler (1432, vt eespool) ning surres (1552) lese ja tütre Anneke maha jätnud endine praost Johann Volckersam⁹⁵, kes vormistas oma ametist loobumise (enne 1550) linnakohtu istungil⁹⁶. Naisega elamise keelule vaatamata juhtus alata, et vaimulikud, samuti ordumehed, said isaks⁹⁷. Väljaspool abielu sündinud poegi pandi sageli vaimuliku seisusesse⁹⁸. Vallaslaps oli olnud näiteks Tartu ja Kuramaa toomhärria Wigandus Grabow⁹⁹. Muudes ametites, kus päritolu oli olulisem, võis ebaseaduslik või tundmatu päritolu saada karjääritegemisel suuremaks takistuseks kui vaimulikuna.

Sellele, et toomhärrede hulka võis sattuda ka kriminaalseid isikuid, viitab paavst Bonifatius IX Kärkna abtile antud ülesanne (1390), et see uuriks ilmaliku Thidericus van der Pernowi mõrvamise asja Tartu toomhärria Hinricus de Halberstati poolt ja võtaks temalt ta kanoonikukoha ja prebendi¹⁰⁰.

Tähelepanuväärne on, et sama paavst lubas 1399. aasta 29. oktoobril Kärkna tsistertslaste kloostril mungal Mathias Wromoltil benediktiinlaste orduusse üle minna¹⁰¹. Vahel kohtame siinseid munki ka teiste konventide juures: Tartu dominiiklasi Theobaldus Georgiit Rostocki (1474)¹⁰² ja Johannes Orschoti Hollandi

⁹³LG, XVI, lk 57.

⁹⁴Samas, lk 169.

⁹⁵LG, VIII, lk 77.

⁹⁶Samas.

⁹⁷Arbusow, L. Die Einführung, lk 65.

⁹⁸Samas, lk 65.

⁹⁹Samas.

¹⁰⁰LG, XVI, lk 75.

¹⁰¹LG, XVI, lk 242.

¹⁰²Samas, lk 213.

Bergeni (1513) kloostri¹⁰³, Kärkna tsistertslast Christofferi Padise kloostri¹⁰⁴.

Kloostrielus oli vaimulikueetika kõrval oma roll ka läbikäimises ümbritsevate partneritega. Selle eesmärgiks oli pakkuda vastukaalu halbadele suhetele Liivi orduga. Tähelepanuväärsed olid Kärkna kloostri sidemed stiftivasallide Tiesenhausenite ja Brakelitega. 1413. aasta 5. veebruaril võttis abt Berthold rüütel Otto von Brakeli koos enamiku tema perekonnaliikmetega kloostri vennaskonda ja tsistertslaste ordu, tehes nad osaliseks selle heategevuses (*in guten Werke*) ning võimaldas neile hauaplatsid kloostri¹⁰⁵. Siiski jäi Brakelite vennaskonda kuulumine rohkem formaalseks ja konvendi koosseisus ei olnud neist teadaolevalt ükski.

Teateid on ka munkade isikulistest suhetest Tartu linnaga. 1466. aasta 14. novembril teatas sinne raehärra Godeke Wantschede Tallinna raele, et tema vastu patustanud munk Johann Hoenstede, kelle abt Gottfried oli oma kaitse alla võtnud, peab oma süü lunastama Padise või mõnes teises kloostri karistust kandes¹⁰⁶. Loo arenedes teatas kõnealune munk Tartusse, et bürgermeister Timan Vosz võlgneb talle raha, mille peale viimane palus tal Tartut selles asjas enam mitte tülitada¹⁰⁷. Kuigi iga sugune eraomandus oli munkadele keelatud¹⁰⁸, ei peetud sellest 15. sajandil enam rangelt kinni. Näiteks sai munk Clawes Strantfresen oma õelt igal aastal lihavõtteks 2 marka raha¹⁰⁹.

Eelreformaatorina tegutses Tallinnas ja Tartus 1465. aasta paiku¹¹⁰ frantsisklane-observant, munk Johannes Hilten, kes oli õpetaja ning kirjutas usu-uuenduslikke töid. Leonid Arbusow vanemal on teda mainitud kui Tartu kloostri lugejavenda — *legens frater* — üksnes frantsisklaste Saksimaa provintsiaalkapiitli juu-

¹⁰³Samas, lk 155.

¹⁰⁴LUB II, 3, nr 31.

¹⁰⁵LGU, nr 185.

¹⁰⁶LUB 12, nr 450.

¹⁰⁷LUB 12, nr 520.

¹⁰⁸Schmidt, W. *Die Zisterzienser*, lk 146.

¹⁰⁹LUB 5, nr 2218.

¹¹⁰Johansen, Paul, Mühlen, Heintz von zur. *Deutsch und Undeutsch im mittelalterlichen und frühneuzeitlichen Reval*. Köln—Wien, 1973.

res Celles, Alam-Saksimaal, 1472. aastal¹¹¹. Hiltenit hoiti kui ketserit Eisenachis kloostrivangistuses¹¹², kust teda mäletab ka Martin Luther¹¹³. Maetud on mees Eisenachi Püha Georgiuse kirikusse¹¹⁴. Pole teada, kas eelreformatsiooniliikumine Tartut oluliselt puudutas, kuid 15. sajandi lõpul, aastail 1486–1487 on dominiiklast Georgius Fabrit mainitud Tartu diötseesi inkviisitorina¹¹⁵.

Ainuke teade, mida võib seostada konvendi arvukusega, on dominiiklaste kloostrist. Ürikus on andmeid, et 1481. aastani olid siin surnud prior Willelmus de Tuen, 6 munk, 2 preestrit, 2 klee-rik, 1 ilmikvend (*conversus*) ja 1 noviits¹¹⁶. Kui perioodi alguseks võtta 1479. aasta¹¹⁷ ja pidada surmasid enamasti loomulikuks, pidi kloostril elanikkond kokku olema võrdlemisi suur.

Ilmekaks näiteks toomhärakoha tähtsuse devalveerumisest on Ludolphus Bobbert, kes suri 1519. aastal Roomas, olles ühtaegu Tallinna, Tartu ja Saare-Lääne kanoonik ning Saare-Lääne piiskopi kantsler¹¹⁸. 1515. aasta detsembris saabus Riiga samast aastast Tartu ja Saare-Lääne toomhärana mainitud Alexander Sculteti (Schulteti¹¹⁹, Schulten¹²⁰), kes seal 17 nädala jooksul praosti kohtuasjas tunnistajaid üle kuulas¹²¹. Tartu, Saare-Lääne ja Tallinna kapiitlite liige olnud ta veel 1537. aastalgi, kuigi Eestisse ta ilmselt kunagi ei sattunud¹²². Kaksteist aastat hiljem sai sama mees kui "Preusse und Domherr von Ermland und Reval" ven-

¹¹¹LG, XVI, lk 85.

¹¹²Johansen, P., Mühlen, H. v. z. *Deutsch und Undeutsch*, lk 80; LG, XVI, lk 85.

¹¹³LG, XVI, lk 85. Ph. Melanchton mainib teda ühes oma artiklis.

¹¹⁴Samas.

¹¹⁵LG, XVI, lk 50.

¹¹⁶LG, XVI, lk 220. Kuni 1479. aastani (teadmata ajast) suri Riia dominiiklaste juures 9 munk, 6 preestrit ja 3 ilmikvenda. LG, XVI, lk 88 (Matheus Hollant).

¹¹⁷LG, XVI, lk 220.

¹¹⁸Samas, lk 24.

¹¹⁹LG, IX, lk 106.

¹²⁰LG, X, lk 67.

¹²¹Samas.

¹²²Samas.

naskonna Anima liikmeks ja on selle sündikuna Roomas paavsti inkviisioonivanglasse heidetud, kusjuures kõik raamatud ja kirjad konfiskeeriti. Juba 1545. aastal oli paavst Paulus III keelanud tema teose *Chronographie*¹²³. Ühes Rooma ajalehes kirjutati tol korral, et pole midagi imestada, kui “ühel tuntud mehel, ilmselt preislasel, ühel vanal praktikul selles hoovis [ehk kuurias — T. L.] niimoodi läks, on tõenäoline, et mõni ta kadedusest kohtusse kaebas, sest ta palju sidemeid muretses ja selliselt erinevate jaoks Saksamaal tegutses”. Paavst Pius IV lasi Schulteti veel enne tema surma 1570. aasta 2. augustil vabadusse. Anima surnuteraamatu järgi oli see mees olnud “kuulus oma erakordse õpetatuse läbi”. Matused organiseeris vennaskond. 1584. aastal anti ka õpetlase raamatud ja kirjad vennaskonnale üle¹²⁴.

Ka 16. sajandil jätkas Tartu toomkapiitel Vana-Liivimaa siseelus endiselt mõjukana, olles vahetult usu-uuendusliku liikumise eel täielikult komplekteeritud ja ka sama heaks stardipositsiooniks vaimulikele oma karjääri jätkamiseks kui varem.

Toon selle tõestuseks läbilõike Tartu toomkapiitli liikmeskonnast 1521. aastal:

1) praost Johannes de Lon (1517–1522) — Tartu bürgermeister Arnti vend, Hamburgis doktoriks promoveeritud, “I Liivimaa ablassi” komissar Liivi- ja Preisimaal¹²⁵, eelnevalt olnud siinses kapiitli skolastikuks (1514), samuti Saare-Lääne toomhärä;

2) dekaan Michael Bauerfeind (1485–1526) — Tartu piiskopi oraator Roomas, olevat 1509. aastal Preisimaal liikunud kuulujutu põhjal valitud Tartu piiskopiks sel ajal surnud (valeinformatsioon) Gerhard Schrove asemele¹²⁶;

3) kantor Wennemar Mey (1519. 1527) — varasem Riia linna prokuraator Roomas (1505–1516), osalenud ka Saksa riigipäeval (1519–1521), samuti 1520. aastal Wormsis Liivimaa piiskoppidele piiskopkondade läänistamisel. Hiljem oli see huvitava diplomaatilise elukäiguga mees veel Tartus skolastik ja lihttoomhärä.

Järgnevalt loetletud olidki kõik lihttoomhäräd:

¹²³LG, XVI, lk 193.

¹²⁴Samas, lk 194.

¹²⁵LUB II 3, nr 7–12; LG, IX, lk 59–60.

¹²⁶LG, XVI, lk 13.

4) Gerhard Metstake (1508. 1518. 1522) — põhiametis Saare-Lääne skolastiku ja fabrikaatorina¹²⁷;

5) Gerhardus Sasse (1513–1525) — ka Saare-Lääne ja Tallinna toomhärja¹²⁸;

6) Alexander Sculteti (1515–1537) — vt eespool;

7) Johannes Bey (1517. ja 1522. aasta vahel ametisse saanud) — hilisem värvika ametikäiguga Tartu piiskop;

8) Johannes Gellinckhusen (1517–1542) — hilisem pikaajaline dekaan;

9) Matthias Lemmeken (1518–1536) — ka Tartu linnakirjutaja, vikaar, Maarja kiriku preester, piiskop Johannes Blankenfeldi kantsler¹²⁹, hiljem samuti piiskop Bey nõuandja¹³⁰;

10) Mauritius Ferber (1519–1523) — ka Saare-Lääne, Ermlandi, Lübecki ja Tallinna toomhärja¹³¹, hilisem Ermlandi piiskop;

11) Leonhard Niderhoff (1519–1525) — ka Ermlandi toomhärja, sealne hilisem dekaan¹³²;

12) Reimarus Bartman (1519–1522) — ka Saare-Lääne skolastik ja vikaar Haapsalu Antoniuse kabelis¹³³. Ilmselt tihedates suhetes sealse hilisema eestlasest skolastiku Johannes Pulckiga;

13) Laurentius Volckersam (1520. 1532) — hilisem praost. Oli koos nelja vennaga 1526. aasta maapäeval tunnistajaks piiskop Blankenfeldi vastu¹³⁴. Hilisemal perioodil ka Saare-Lääne toomhärja;

14) Laurentius Hogensten (1520. 1527)¹³⁵ — samal ajal ka Saare-Lääne toomhärja.

Loetletud toomhärjadest (kanoniseeritud suletud kapiitli koosseisust erineva arvu võisid tingida ka mõne isiku vahepealsed pikemad äraolemised ja vajadus teda asendada) on ainult seitse

¹²⁷LG, IX, lk 69.

¹²⁸LG, XVI, lk 180.

¹²⁹Samas, lk 121.

¹³⁰LG, XVI, lk 121.

¹³¹LG, VIII, lk 73.

¹³²LG, IX, lk 77.

¹³³LG, VIII, lk 42–43.

¹³⁴AR 3, nr 231, lk 595.

¹³⁵LG, IX, lk 25.

ametiaja kestel pidevalt Tartu piiskopkonnale pühendunud. Ülejäänud olid seotud rohkem kas muude piiskopkondadega, diplomaatilise tegevusega või viibinud hoopiski kuuria juures. Mitme toomhärri puhul märgatav Saare-Lääne kiriku residentsina eelistamine võis tuleneda vene ohust tingitud Tartu piiskopkonna ebakindlamast poliitilisest seisundist 16. sajandil. Tartusse ei siirdunud ka 1522. aastal paavst Hadrianus VI poolt Tartu ja Saare-Lääne kanoonikukohtadele määratud Wilhelmus von Sweten, kelle puhul käskis paavst Asculumi ja Caserta (mõlemad Itaalias) piiskoppidel ning Utrechti ofitsiaalil juhatada ta hoopis Saare-Lääne prebendile¹³⁶.

Viidatud aja kapiitli koosseisus oli märgatav Preisi ala mõju — 3 välismaalasest toomhärnat pärinesid Danzigist, 1 Samlandist, 1 Ermlandist, liivimaalastest olid 3 Tartust, 2 Riiast, 2 Tallinnast ja 2 siinsetest vasalliperekondadest.

1525. aastal võitis reformatsioon ka Tartus. Protestantide riidadesse suundus palju seniseid katoliku vaimulikke. Näiteks läks endine Schwerini diötseesi klerik, Tartu linnakirjutaja (1522–1526) Joachim Sasse, 1525. aastal Riiga, kuid Silvester Tegetmeyer kutsus ta usaldusmehena Tartusse tagasi¹³⁷.

Püsivatest pingetest annab tunnistust Tartu kleriku, magister Johannes Schirmeri evangelistide vastane laimuluuletus (1554. aastal arutati seda rae koosolekul)¹³⁸, millele vastas protestantide poolt samaga jutlustaja Albanus¹³⁹. Seekordse tüli lõpetas vahendajana dekaan Wolfgang Sager¹⁴⁰. Hermann von Bruiningk on pidanud katoliiklasi Tartus, eriti piiskopi õukonnas, veel 1558. aastal küllaltki arvukaks ja mõjuvõimsaks jõuks¹⁴¹.

Siinse vaimulike järelkasvu esindajaks oli juba enne toomhärnaks tõusmist (1553) 14 aastat katedraalis vikaarina ja orga-

¹³⁶Samas, lk 120.

¹³⁷LG, X, lk 65.

¹³⁸LG, XVI, lk 186.

¹³⁹Samas.

¹⁴⁰Samas.

¹⁴¹Bruiningk, H. v. Über die Abführung der Einwohner Dorpats in die Gefangenschaft nach Russland 1565. — *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands*, 1903. Riga, 1904, lk 3.

nistina teeninud Wolfgang Huberch¹⁴². Arvatavasti katoliku kiriku tugevdamiseks¹⁴³ Tartusse saabunud Philipp Olmen, kes oli aastail 1551–1558 siinses kirikus toomhännana ühtlasi preester, jutlustaja ja laulujuht¹⁴⁴, suundus linna venelaste kätte langemise järel preestriks Reesi lähedal asuvasse Klevischenisse¹⁴⁵. Tema jutustuse põhjal koostas Kölni vaimulik Tilemann Bredenbach 16.–17. sajandil levinud kirjelduse Liivi sõja algusest ja marukatooliikliku ülevaate reformatsioonisündmustest Tartus¹⁴⁶. Siinsele katoliku kirikule oli toeks saabunud ka hilisem dekaan (1551–1558), endine toomkiriku jutlustaja¹⁴⁷, “Liivimaa paavstiks” nimetatud Wolfgang Sager¹⁴⁸.

Preestritest ja vikaaridest on Tartu toomkirikus pärast reformatsiooni teada vaid kümme, säilinud kloostrite elanikest samuti vähe. Üldjuhul täitsid kloostrid paavsti poolt neile inkorporeerimiseks antud kirikute vikaari- ja preestrikohti, ilma et kandidaate oleks piiskopile esitatud¹⁴⁹. Arvatavasti võib siinkohal näiteks tuua Kärkna mungad Johannes Kedinghi (1411)¹⁵⁰ ja Matthaeus Wichmanni (1517)¹⁵¹, kes pidasid Kursi (Lemsteveri) kirikus preestriametit. Just 16. sajandil tundub Kärkna tsistertslaste klooster olevat Tartu toomkirikuga tihedasti seotud. Abt Gerardust (1540) mainiti piiskop Bey nõuandjana¹⁵². Hermann Weseli klassikaline tõus vaimulike hierarhias algas mungana (Bredenbachi järgi 1525. aastal¹⁵³), viis läbi Kärkna prior (1532) ja ab-

¹⁴²LG, XVI, lk 90.

¹⁴³*Eesti Biograafiline Leksikon* (EBL), I–IV. Peatoimetaja Arno Raafael Cederberg. (Akadeemilise Ajaloo Seltsi toimetised II.) Tartu, 1926–1929. Vt EBL III, lk 355.

¹⁴⁴LG, XVI, lk 154.

¹⁴⁵LG, X, lk 62.

¹⁴⁶EBL III, lk 355.

¹⁴⁷LG, XVI, lk 179.

¹⁴⁸EBL III, lk 355.

¹⁴⁹Braun, A. *Der Klerus*, lk 62.

¹⁵⁰LUB 6, Register, nr 2251.

¹⁵¹LG, IX, lk 139.

¹⁵²LG, XVI, lk 65.

¹⁵³LG, IX, lk 137; *Johann Renner's Livländische Historien*. Herausgegeben von R. Hausmann, K. Höhlbaum. Göttingen, 1876, lk 139.

ti (1544–1558)¹⁵⁴ ametite lõpuks piiskopitoolele (alates 1554. aastast). Olulise aja resideeris ta nüüdki kloostris¹⁵⁵, nii et ka tema sekretäri Reichart Valtinit on 1554. aasta 27. detsembril Kärknas mainitud¹⁵⁶. Vähesed, kes veel 1558. aastaks kloostrisse olid jäänud, aeti pärast Tartu kapituleerumist sealt välja. Peale abt-piiskopi on neist ainukesena teada prior Antonius Dreyger, kes suundus ordumeistri juurde¹⁵⁷, vangistati seejärel ordu sisetülilide keerises korraks ordumeistri koadjuutori Gothard Kettleri poolt¹⁵⁸ Tallinnas, kus ta ka edaspidi elas (1561. aasta detsembris veel Kärkna abtiks nimetatuna)¹⁵⁹ ja lõpuks suri¹⁶⁰.

Observantide kloostris Viljandis, mille asukaid reformatsioonnilembesed aadlikud pidevalt häirisid, mis siiski alles 1560. aastal suleti¹⁶¹, elas kunagine (1501) ordumeistri teener, munk Tylmannus Ymmenhusen¹⁶², oluline tegelane Uus-Pärnu kirikuloos. Pärast abikaasa surma oli ta läinud kloostrisse, kasutades kogu oma vara annetusteks ja Püha Gertrudi kirikusse ühe vikaaria-altari (36 marga väärtuses)¹⁶³ asutamiseks, mille Uus-Pärnu raad reformatsiooni käigus tühistas. Kloostri kaitseks välja astudes sõlmis W. v. Plettenberg raega lepingu (1530), mille alusel tema endise teenri vikaaria 24 margalisena taastati. Ülejäänud 12 marka ja pärast Ymmenhuseni surma kogu kõnealune summa pidi minema vaeste ning haigete toetamiseks. Isa Tylmannuse konvendist lahkudes oli raad kohustatud muretsema talle kena elamu

¹⁵⁴Samas.

¹⁵⁵Schmidt, W. *Die Zisterzienser*, lk 150.

¹⁵⁶LG, XVI, lk 167.

¹⁵⁷LG, VIII, lk 64.

¹⁵⁸LG, X, lk 47.

¹⁵⁹LG, XVI, lk 44.

¹⁶⁰Samas.

¹⁶¹Alttoa, K. Viljandi Jaani kirik. Eesti NSV Ministrite Nõukogu Riikliku Ehituskomitee Kultuurimälestiste Riiklik Projekteerimise Instituut. Ajalooline õiend I. Tallinn, 1979, lk 23.

¹⁶²LG, XVI, lk 93.

¹⁶³Laakmann, H. *Das mittelalterliche Kirchenwesen Neu-Per-naus*. — *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*, 1922. Dorpat, 1923, lk 136.

ja ülalpidamise¹⁶⁴. Ymmenhusen suri kloostris kas 1537.¹⁶⁵ või 1545.¹⁶⁶ aastal.

Viimastest aastatest enne riigi langemist on teada palju piiskoppide sekretäre. Juba mainitud Reichart Valtinist (1549–1558) pole edaspidi teateid. Christoph Trope (1558) oli hiljem Tartu linnakirjutaja, kes on Timan Brakeli 1579. aastal Antwerpenis ilmunud raamatu *Kristlik kõnelus* (Christlich Gesprech) järgi “hullumeelseks jäänud”¹⁶⁷. Tähelepanuväärne isik oli Georg Holtschuer Nürnbergist, kes omandas mõlema õiguse doktori kraadi, võttis 1529. aastal osa sõjast Türgiga, oli Württembergi hertsogi Ulrichi ametimees Hedingenis ja Dornstadtis, osales hertsog Christophiga sõjas Prantsusmaal ning tuli 1540. aastal Liivimaale¹⁶⁸. Aastail 1542–1557 oli ta Tartu piiskoppide nõuandja ja kantsler, kellena käis 1553. ja 1554. aastal Saksa kuninga ja paavsti juures piiskop Hermannile regaale ja kinnitust saamas¹⁶⁹. Ta suri 1559. aastal 6. detsembril Haapsalus vangistuses, kirjutades enne seda: “. . . lõpeb minu elu Liivimaal, kus üks sõbralik veetlev rahvas on ja võõraid armastab”¹⁷⁰.

Mitut isandat on teeninud Tartu piiskopi kirjutajaks ja sekretäriks olnud Friedrich Gross, kes pärines nagu eelmainitugi Nürnbergi piirkonnast ning oli 1560. aastal Tallinna piiskopi Wrangeli (endine Tartu praost) sekretär¹⁷¹. 1565. aastal on ta aga Taani kuningalt Friedrich II-lt tema “Liivimaa sekretärina” (alates 1562. aastast) Saaremaal Kihelkonnas Küdema (*Kiddemetza*, *Kidemetsa*) küla saanud¹⁷².

Kuigi toomkapiitli koosseis oli Liivi sõja alguseks kokku sulanud, on 1558. aastal dokumentaalselt tuvastatavad siiski seitse toomhärrat. Arvatavasti viis neist — Georgius Mekes (1567. aas-

¹⁶⁴Samas, lk 143.

¹⁶⁵LG, XVI, lk 93.

¹⁶⁶Laakmann, H. Das mittelalterliche. . . , lk 143.

¹⁶⁷LG, X, lk 72.

¹⁶⁸LG, IX, lk 28.

¹⁶⁹Samas, lk 28.

¹⁷⁰Samas: “. . . mein leben in Liffland [zu] endigen, welchs so ein freuntlich holtslig volck is und die fremden liebet.”

¹⁷¹LG, XVI, lk 72.

¹⁷²Samas.

tal nimetatud kui moskvalaste poolt Tartu stiftist väljaetut)¹⁷³, Friedrich Ducker¹⁷⁴, Tonnies van Levenwolde¹⁷⁵, Mathias Averdunck ja dekaan Wolfgang Sager — on koos vangistatud piiskop Hermann II-ga (suri 1563. aasta juunis Ljubimis¹⁷⁶) Venemaale viidud. Vangistusest põgenenud Averduncki mainiti 1560. aastal jällegi Liivimaal, kus ta oli olnud suhetes endise ordumeistri Wilhelm Fürstenbergiga, augusti lõpul Viljandist lahkumisel aga venelaste poolt tabati ja hukati¹⁷⁷. Veel läksid piiskopiga Venemaale tema kaplan Helmich Pabe¹⁷⁸ ja sekretär Jakob Kruse¹⁷⁹. Sinna pole nähtavasti viidud aga toomhärrat ja piiskopi nõuandjat Wilhelm Todweni, keda nimetatakse veel 1560. aasta detsembris Tallinnas skolastikuks¹⁸⁰. Jacob von Lewenwolde, kes hiljem Moskvast Magdalena Rosenile kirjutab¹⁸¹, kuulus võib-olla nende nelja toomhärri hulka, kes 1565. aastal teiste Tartu elanike hulgas Venemaale viidi¹⁸². Protestantliku kirjutaja sulest pärit kirjelduses on “4 thumppfaffen” vastandatud pilkamisi luterlike jutlustajatega (“predicanten”)¹⁸³.

*

¹⁷³Thumbherr. LG, IX, lk 67.

¹⁷⁴LG, XVI, lk 44.

¹⁷⁵Johann Renner's, lk 274.

¹⁷⁶LG, IX, lk 137.

¹⁷⁷Johann Renner's, lk 328: “Ein Dorptisch domher averst genomt Mathias Averdunck, so tovorn des Russen gefangener gewesen und losz gekamen was wort under dissen knechten erkandt, derhalven he tor stunt gegeisselt, dar na an einem bom gehangen wort und doth geschaten.

¹⁷⁸LG, IX, lk 82.

¹⁷⁹LG, XVI, lk 115. Võib-olla Liivi sõja aegse poliitilise avantüristi, endise Tartu stiftifoogi Elert Kruse sugulane.

¹⁸⁰LG, XVI, lk 218.

¹⁸¹Bfl. 1, 2, nr 138, lk 124.

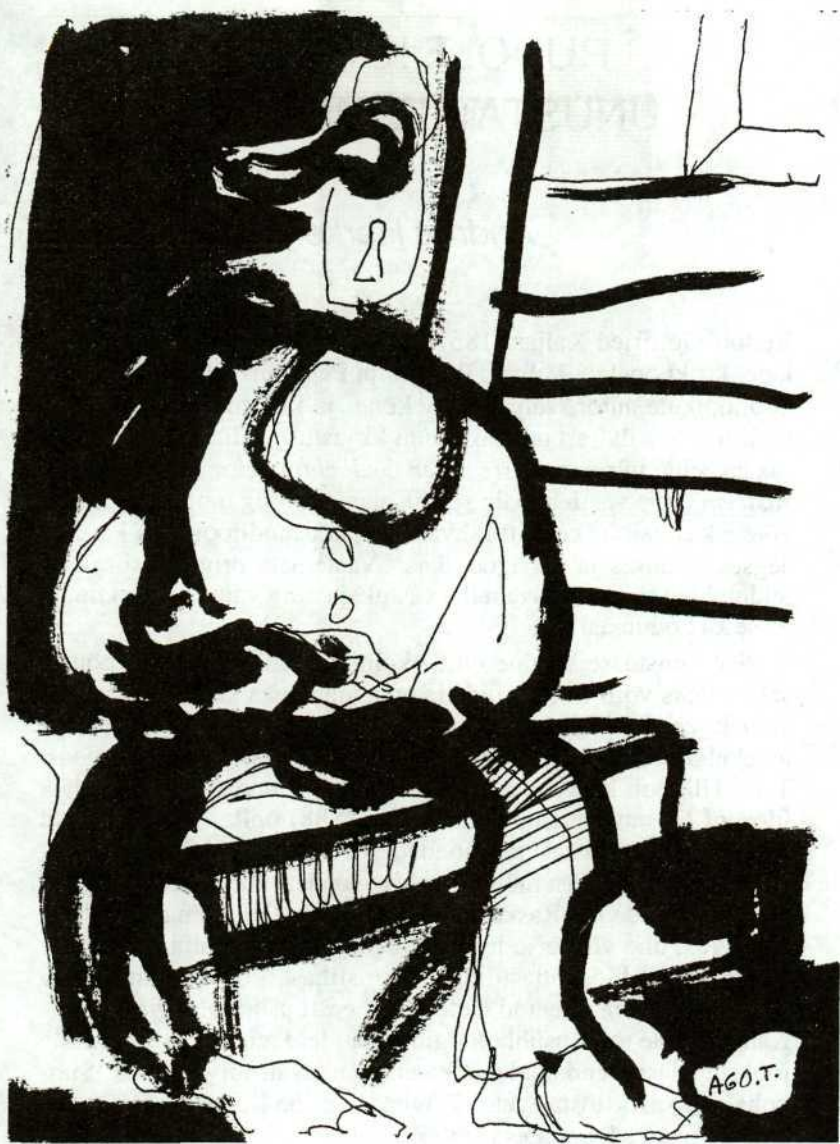
¹⁸²LG, IX, lk 58.

¹⁸³Bruiningk, H. v. *Über die Abführung*, lk 3. Pilkenimi “Dom-pfaffen” tundub katoliku vaimulikkonna kohta Tartus tollal levinud olevat.

Vaimulike karjäärimotivatsiooni jälgimisel läbi keskaja nelja sajandi saab selgeks, et Euroopa oli juba sel ajal tegelikult piirideta maailmajagu. Suure osa temast ühendas tsentraalne kirikusüsteem, kus oli sellest tulenev karjäärioloogika kõigi katoliku kiriku provintside kõigi vaimulike jaoks ning oma kindlad peamised ja piirkondlikud tõmbekeskused. Et kirik etendas keskaja lõpusajandel ka täiesti veenvat osa ilmalikus poliitikas, siis suunasid poliitilised muutused ühiskonnas ka noorte valikuid vaimulikuks saamisel ja sealt edasi juba nende kui vaimulike valikuid oma koha leidmiseks selles tohutus bürokraatlikus masinavärgis.

Tartu piiskopkond oli vaimulike karjääriotsinguid arvestades Vana-Liivimaal keskseks ja mõjukaimaks vaimulikuks riigikekseks. Riia peapiiskopkonna roll iseseisva riigina ei olnud Tartu omaga võrreldav — see lihtsalt lämmatati Riia-suguse linna ja ordu poliitiliste ning kaubanduslike huvide ristteel. Tartu toomherra ja isegi lihtne klerik olla oli mainekam kui näiteks Saare-Lääne või Tallinna oma. Vaimulike tippude kontsentratsioon oli seetõttu Toomemäel ja Emajõe ääres suurem kui mujal Vana-Liivimaal. Nii ei tohiks Tartu pidamisele keskaegse Vana-Liivimaa peamiseks vaimulikuks keskuseks formaalse pealinna Riia kõrval vastu väiteid olla. Seda enam, et katoliku kiriku tipp jäi piiskopi ja toomkapiitli näol kuni Liivi sõja murrangulise alguseni ning pisut kauemgi konservatiivselt ja väärikalt oma kirikule truus.

TÕNIS LUKAS (sünd. 1962) on lõpetanud Tartu ülikooli ajaloolasena 1987, olnud samas aspirant ja lektor 1989–1992, ajaloomagister. Töötanud Eesti Rahva Muuseumi direktorina 1992–1995, olnud EV Riigikogu liige ja kultuurikomisjoni esimees 1995–1996, Tartu linnapea 1996–1997, a-st 1999 EV haridusminister. *Akadeemias* avaldanud artikleid "Vaimuliku võimu roll Maapäevade-eelsel Vana-Liivimaal" (nr 11, 1992, lk 2275–2295) ja "Jüriöö võimalused" (nr 4, 1993, lk 691–698) ning vastanud ringküsitlusele (nr 2, 1990, lk 401–406).

AGO TEEDEMA. Rahalugeja

RUDOLF KALLAS, UNUSTATUD MÖTLEJA

Andres Herkel

Rudolf Gottfried Kallas (1851–1913) oli Eesti ärkamisaja tege-
lane, kirikuõpetaja Valgas, Rõuges ja Peterburi eesti koguduses,
kooliõpikute autor, väljapaistev kõne- ja kirjamees. 1897. aastal
ilmus temalt Tartus Laakmanni kirjastuse väljaandel ulatuslik
saksakeelne uurimus *System der Gedächtnislehre (Mäluõpetuse
süsteem)*, mis vaatleb mälu seaduspärasusi ning mnemotehniliste
võtete kasutamist eeskätt rahvaluules ja usundiloos, aga ka uus-
aegses teaduses ja pedagoogikas. Vaatamata originaalsusele ei
leidnud see töö rahvusvahelist vastukaja ning vajus kiiresti unus-
tusse ka kodumaal.

See unustuseljäämine on ülekohtune vähemalt kahel põhju-
sel: esiteks võib Kallast pidada oma aja üheks kõige silmapaist-
vamaks eesti mõtlejaks ning teiseks oli tervelt 532 tiheda trükiga
lehekülge hõlmav *Gedächtnislehre* vaieldamatult tema peateos.
Tartu Ülikooli kasvandikuna ja kristliku personalismi ühe rajaja
filosoof Gustav Teichmülleri (1832–1888) õpilasena ei seisnud
Kallas akadeemilistest ringkondadest eemal, ehkki arvestades te-
ma aktiivset tegevust muudes valdkondades, võime teda ka hobi-
teadlaseks pidada. Raske on üheselt määratleda tema uurimuse
kuuluvust ühe või teise humanitaarteaduse haru alla — siin on
sugemeid nii filosoofiast kui folkloristikast, kõige enam on aga
Gedächtnislehre't peetud teetähiseks eesti psühholoogia ajaloos.
Kahjuks pole meie psühholoogid tema ideid möödunud saja aasta
jooksul edasi arendanud ega ka ammendavalt tutvustanud. Siin-
kohal võib esile tõsta Peeter Tulvistet, kes on Kallast meenutanud
oma arvukates loengutes ja ettekannetes.

Paraku ei ole ka eesti rahvaluule- ja kirjandusteadus maini-
tud teosele väärilist tähelepanu pööranud. Meeldiva erandina

võib rõhutada Friedebert Tuglase kuulsat esseed “Kirjanduslik stiil” (Tuglas 1912, 1935), mida autor elu jooksul mitu korda ümber töötas ning kus alates 1935. aasta redaktsioonist on nimetatud Rudolf Kallast. Tuglas oskab oma justkui riivamisi pillatud märkuses osutada *Gedächtnislehre* kõige avastuslikumale aspektile: see on laulmise, leelutamise ja kandlemängu osa rahvalauliku loomis- ja meelespidamisvõimes. Kõigist mäluhõlmavatest vahenditest rõhutab Kallas kõige enam kõlamnemoonika osatähtsust. Takt ja tempo, assonants ja alliteratsioon, meloodia, riim ja onomatopöa pole mitte niivõrd kunstilisi kavatsusi väljendavad “tekstikaunistused”: ennekõike on nad tekkinud mälu abivahenditena, mis aitavad kirjaoskamatutel rahvalaulikutel pidada meeles väga mahukaid tekste. Alles 1925. aastal avaldatud uurimuses esitab sarnaseid järeldusi süsteemselt ka prantslane Marcel Jousse (1925); samal ajal kui Kallas tähelepanuta jäi, muutus hoopis tema töö teaduses viidatavaks.

Kõla on mälu äratusvahend, kinnitab Kallas. Tõestuseks toob ta näiteid *Kalevalast* ja *Kalevipojast*, vaatleb ka *Nibelungide laulu* ja piiblitekste. Samuti osutab ta Elias Lönnroti ja Jakob Hurda tööle rahvalaulude talletamisel, meenutab selliseid lauljaid nagu Arhippa Perttunen, Epp Vasar jt. “Krantsovo külas, umbes 30 versta kaugusel Võru linnast Liivimaal elab 50-aastane abielunaine Darja Petrovna, kes ei mõista lugeda. 1884. aastal dikteeris ta pastor Hurdale mälu järgi neli täispikka päeva järjest vanu, väärtuslikke eesti runosid. Kirjutaja ei suutnud kätte löönud krambi pärast edasi töötada, aga tema mälu ei öelnud üles” (Kallas 1897: 256). Karjala runolaulja Arhippa Perttunen laulis Lönnrotile kolm päeva järjest, olles ise juba kaheksakümnene ning ligilähedasi näiteid võib tuua ka mujalt, sealhulgas Eestist (Kallas 1897: 101–102, 253, 272 jm).

Sellised fenomenaaalsed võimed ei ole seotud üksnes esitaja isikuomadustega — ka ettekantavad tekstid sisaldavad endas võtteid, mis tagavad teksti meelespidamise. Neid võtteid sisaldab ka ettekandmise viis: näiteks kui laulikul leelotamine sõnade parema üleskirjutamise huvides ära keelatakse, siis laulu jätkamine takerdub ka parima tahtmise korral ning üksnes eelnevate ridade leelotava ülekordamisega on jälle võimalik järgmisi värsse ärata (Kallas 1897: 339).

Retsiteerimise käigus muutub kogu kaasaelav keha impulsiks, mis laulja mälujõudu ergutab. Kuid üksikust lauljast veel võimsam on ühislaulu vägi: “Valju kõne puhul töötab kogu keha impulsina, laulmise puhul suureneb eriti vokaalidest tulev nauding, närvidele mõjub läbitungivalt muusikainstrumentide vägi ning võimsalt ühislaulu jõud. Nii kasvab üksikutest aktidest lähtuv impulss. Kui aga kõik rakud, paljud inimesed ja sinna juurde kuuluvad pillid laulavad sama meloodiat, siis kordub see tuhandekordse kajana ning nii tõuseb esile juba teisene mõjutusvahend. Silpide ja helide terav määratlemine saab aga täiuslikult toimuda vaid läbi valju rõhutamise, koorikõne ja koorilaulu ning läbi muusika kõige meisterlikumate taktivormide” (Kallas 1897: 338). Kirjeldusest õhkub ühekorraga nii laulupeolikkude paatost kui ka psühholoogilise analüüsi katset.

Koolitegelasena on Kallas valmis oma avastused kohe üle kandma pedagoogikasse, meenutades selliseid vormeleid nagu *eins, zwei, drei, rische, rasche, rei* või *a, b, c, d — wenn ich dich seh* ning mõnd keerulisemat. Igal juhul suhtub ta väga optimistlikult seda laadi vormelite õpetuslikku väärtusesse, sest kõlammemoonika aitab talletada seda, mis ju sisu järgi meelde jääda ei pruugi (Kallas 1897: 257 jj).

Kõlammemoonika kaudu seletab Kallas ka vanades keeltes levinud reduplikatsiooni. See esineb indoeuroopa keeltes peaaesjalikult tegusõna minevikuvormide puhul, nagu näiteks ladina *cucurri* ‘jooksin’ või sanskriti *bubudhe* ‘virgusin, ärkasin’. Kuulsa Wilhelm von Humboldti eeskujul peab Kallas sellist verbi esisilbi topeldamist keele arengu varasemate astmete tunnusjooneks, mis kummati on veidi peidetumalt jälgitav kaasaegseteski keeltes. Näiteks saksa *Kuckuck* ‘kägu’ on reduplikatsiooniprintsiibil moodustatud sõna; väga lähedased on sellele ka niisugused võtted nagu vokaalharmonia, alliteratsioon ning onomatopöa.

Mida mälu sellest kõigest võidab, küsib Kallas. Võit on tema arvates sedavõrd suur, et võiksime kirjeldatud nähtuste olemasolu seletada just mälu vajadustega. *Cucurri*-tüüpi sõnad moodustavad oma vastukajava akustikaga ideaalse memoratiivse süsteemi (Kallas 1897: 262–264). Samal ajal konstitueerib poetiline keel end nõnda, et iga mäluhõõriline element eksisteerib ka paljude teiste kaasnevate elementide jaoks. Nii tähendab kõlammemoonika

sõnastuse kokkukõlamist mitmel tasandil, nõnda et üks sõna või värsirida tõepoolest “äratab” järgmisi, ei realiseeri oma otstarvet mitte eraldiseisvana, vaid kõlamaalingute kogusüsteemis.

Siit lähtub järgmine oluline küsimus, millel on metodoloogiline tähtsus vanade kirjakultuuride mõistmisel — see on tekstides esinevate arvukate korduste küsimus. Järeldustel, mida Kallas teeb rahvaluule najal, on märksa laiem kultuurisemiootiline taust. Nimelt on kaasaegsed Euroopa tõlkijad ja tõlgendajad kordusi tarbetute ja mittevajalikena tihti kõrvale jätnud, eksides seega vanade tekstide algse kõlamnemoonilise ülesehitusprintsipi vastu. Arhailises poeetikas ei tunta enamasti väljendit “ja nii edasi”, mida tänapäeval on lihtne pikkade heietuste vältimiseks kasutada. Vanimate kirjalike tekstide, sealhulgas koguni mõnede filosoofilise koega tekstide juured on suulises traditsioonis ning sellisena pidid nad järgima kõlamnemoonika põhimõtteid.

Kallas peatub lühidalt näiteks Piibli kõlamnemoonikal, pidades heebrea keelt mälu tehnika musternäidiseks: sõnad kõlavad hästi kokku, seejuures on põhisõnad üsna lühikesed ning nii on väga lihtne moodustada mällusööbivaid lauseid sellistest ühikutest nagu *bal, baal, beel, bela, balag, balah, baleh, balach, balaha, bilha, bilhan, belo, beli, belil* jne (Kallas 1897: 297).

Kokkukõlal põhinev mnemoonika kombineerub tihti teiste võtetega nagu arvusümboolika, alfabeetiliselt järjestatud read, kõla kui looduses toimivate vägede või universumi sümbol, kosmose ja inimkeha sarnastumine ning kõla kui inimese hingeseisundite väljendus. Kummagi ei piirdu kõlast lähtuvate mäluvõtete kasutus üksnes vanade tekstidega, vaid laieneb ka kaasaegsele teadusele ja kunstidele — Kallas näitab, et kalendrisüsteemid, muusika- ja keemiatерминid, ajalugu, filosoofia, geograafia, astronoomia, reetoorika, grammatika, füüsika, matemaatika ja loogika, nagu ka usuteadus ja mütoлогия kasutavad oma arsenalis neidsamu võtteid (Kallas 1897: 307–316).

Sealjuures on Kallas veendunud, et kõlamnemoonika on oma jõult ja ajalooliselt tähenduselt üle nii pildimälu kasutamisest kui ka loogilisest sisumnemoonikast. Säärane ülekaal tuleb helide koordineerivast iseloomust kõigi teiste tajutavate infokandjate suhtes. Nimelt nõuab kõrva töö vähemat pingutust, samuti on helisignaamid “lihtsamini kaasaskantavad” — pole ju võimalik

igal hetkel kaasas kanda pilte kõigist maailma asjadest, liiati siis veel abstraktsioonidest, kuid sõnaliselt saab neid iga kell kirjeldada (Kallas 1897: 323–324). Kui mälu tehnika tekstiliste vahendite hulgas on erakordselt tähtis koht alliteratsioonil, siis teksti esitusviis aitab kõlamälu kinnistumisele kõige võimsamalt kaasa retsitatiiv, mille eepilise sümbolina tõuseb esile “Väinämöise kannel”, nagu Kallas märgib (Kallas 1897: 326 jj).

Peatükis “Metafüüsiline panoraam kõlamemoriaalis” (Kallas 1897: 369 jj) leiduvad lõigud üksiktoonist kui helidemaailma mikrokosmosest, kõlast tunnete, tegevuste, universumi, ajaloo ning inimese mina sümbolina. Lõpuks jõuab ta oodatult sõna (*logos*’e) kui loova lähte ning Johannese evangeeliumi alguslõikude juurde: kõik on loodud sõna väega ja ilma temata pole midagi tekkinud. Koos selle jumaliku aktiga, leiab Kallas, kingiti inimsoole ka mälu ning sõna reproduktiivne jõud. Et Jumal kasutas loomisel sõna väge, siis suudavad ka inimesed sõnale tuginedes oma loomingulisi jõude rakendada — siit lähtuvad elav mõtlemine, meeldetuletamisvõime ja usk (Kallas 1897: 377).

Käsiteldava teose pikkadest arutluskäikudest ja üksikasjalisest terminoloogiast väärub esiletoomist memorandumi kui meespeetava ja memoriaali kui mälu abivahendi eristamine. Mälu tehnika kuldreeglis on siduda memorandum mingi impulsiga, mis aitab täita memoriaali funktsiooni. Selleks võib olla näiteks arv, ka alfabetaalne või mingil muul moel korrastatud järjekorras. Toodud arvukate näidete hulgas on nii triviaalseid kui ka kultuurilooliselt huvipakkuvaid. Näiteks Piibli erinevate raamatute puhul väidetakse kehtivat n-ö üheteistkümnenda peatüki seadust: just üheteistkümnendates peatükkides antakse ülevaade iga raamatu tegevustiku jaoks oluliste geograafiliste ja lokaalste asjaolude kohta. Samuti ühendab neid peatükke (välja arvatud Nehemia raamatus) hävingu, sõja, surma või vere teema: nii on teise Moosese raamatu 11. peatükis esmasündinutele surma kuulutamine, Joosua raamatus kaananlaste väljatõrjumine, Johannese evangeeliumis samal kohal Laatsaruse surm ja ülesäratamine jne (Kallas 1897: 418 jj).

Mõnevõrra veenvamalt kõlab *Gedächtnislehre* rikkalik ülevaade seitsmeosaliste ehk septenaarsete klassifikatsioonide kasutamises mütoloogias ning kultuuriloos. Siia kuuluvad seitse poega (nagu Aadamal või Heliosel), seitse maailmaimet, seitse põrgut

ja seitse taevast, seitse taevateed Koraanis, seitse Teeba väravat, Kerberose seitse pead, Homerose seitse sünnipaika jne — rääkimata juba nii “triviaalsetest” asjadest nagu seitse loomispäeva, seitse nädalapäeva, seitse põhitooni või seitse põhivärvi. Sama tendents öeldakse jätkuvat ka filosoofilise koega klassifikatsiooni-süsteemides (Kallas 1897: 429 jj). Muuseas kõlab see üsna hästi kokku 20. sajandi positivistliku psühholoogiateadusega, mis — ehk küll ettevaatlikult — kõneleb “maagilisest” arvust seitse, mis osutab optimaalsele elementide hulgale, millega meie mälu on võimeline efektiivselt opereerima (Miller 1956).

Muidugi võivad seosed *Gedächtnislehre*'s olla üsna kunstlikud ning tihtipeale ongi toodud sellist tüüpi näiteid, mis jätavad kõik vastukäiva rahumeeli kõrvale. Siiski ei käi see märkus folkloorse teksti mälu tehniliselt orienteeritud ülesehituse kohta: alliteratsioon, assonants ning retsiteeriv kordus on kõlamnemoonilised vahendid *par excellence*. Küsimus nende funktsioonist — kas on see esteetiline või puht mälu tehniliselt suunatud — on siin kirjutaja arvates veidi skolastiline. Kindlasti pidi selline tekst täitma mõlemat funktsiooni ning küllap on nende funktsioonide jääk eristamine juba iseenesest üpris vägivaldne tõlgendus arhailistes ühiskondades levinud tekstiloomete tavade kohta.

Tähelepanekuid kõlamnemoonika kohta, nagu Kallas neid esitab, võime tähenduslikkuse poolest siduda isegi nii oluliste töödega folkloori ja eepika alal, nagu seda on Milman Parry (1930 ja 1932) ja Albert B. Lordi (1960) omad. Parry-Lordi teooriana tuntakse seisukohta, et eepilised suurteosed säilivad rahvalaulikute mälus, kes aga iga suulise uuestiesituse puhul sisuliselt taasloovad kogu eepilise teose. Niisiis ei ole siin tegemist mitte mehaanilise, vaid loomingulise meenutamisega, kus laulik rakendab traditsioonipäraseid eepilise tehnika elemente, milleks on valmis süžeed ja teemaarendused, stiili- ja kompositsioonivõtted, sealhulgas ka kõik kõlamnemoonikaga seonduv. Säärane seisukoht on ühelt poolt põhjendatud Homerose eeposte analüüsiga, teiselt poolt on Parry ja Lord uurinud elavat eepilist traditsiooni, seda eeskätt serbia, horvaadi ja bosnia-moslemi rahvalaulikute hulgas.

Parry-Lordi teooriat ei ole keegi veenvalt ümber lükanud, pigem on see üha enam poolehoidjaid leidnud. Muuhulgas saab

sellega suurepäraselt seletada niisugust nähtust nagu folkloori variatiivsus.

Siinkohal tahaks teha väikese osutuse, mis mõneti paneb kahtluse alla esmaväljendaja au otsimise mis tahes humanitaarteaduslike ideede puhul. Ei keegi muu kui korra juba meenutatud Tuglas kirjutas 1912. aastal selgesti Parry ja Lordi avastusi ennetavalt, seekord veel küll mainimata Kallast: "Selles ägedas meeldetuletamise ja valimise töös oli lauliku mõte terve laulu laulmise ajal, sest vaevalt teadis ta kunagi tervet laulu reast reani ja sõnast sõnani pääst. Ta teadis ainult üleüldist sündmustiku käiku, millele ta ise olevast ridade tagavarast vormi pidi otsima. Kahe lauliku sama laul ei ole sellepärast pea kunagi täiesti sama. Sellest siis see teisendite küllus, sellest siis need sadatuhat lehekülge Eesti rahvaluulet!" Tuglas siiski ei usu, et seesama võiks olla omane eepikale, lisades: "Aga sellest ka kalduvus lüürika poole ning väga abras eepilik joonistus neis lauludes." (Tuglas 1912: 31).

Parry ja Lordi üheks suurimaks panuseks on just nimelt uus seletus nn Homerose küsimusele eeposte uurimises ning punkti-paneke läbi mitme sajandi kestnud vaidlusele unitaarlaste ja analüütikute vahel. Teadupärast arvasid analüütikud eesotsas Friedrich August Wolfi ja Karl Lachmanniga, et Homerose eeposed, ja mõistagi ka hilisemad eeposed nagu *Nibelungide laul* jt, on saadud paljude eri rapsodide loomingu kokkuliitmisel. Analüütikute mõju ulatus kaudselt ju ka Lönnotini, kes *Kalevala* kokkupanekul uskus käivat üsna sarnast rada, nagu käidi ka kõige iidsemate eeposte puhul. Vastandlikku seisukohta pooldasid unitaarlased, kelle arvates on suured eeposed ühe autori uuslooming ning Homerose autorinimi seega väljaspool kahtlust. Uuema, Parry ja Lordi vaimus kujunenud arusaama järgi olid nii analüütikud kui unitaarlased eksiteel: tegemist pole ei teadliku kompilatsiooniga ega ühemeheloominguga. Pikad lugulaulud lihtsalt kandusid põlvest põlve, kusjuures iga uus laulik võis etteantud mängureeglite piires teksti lisada, muuta või vahele jätta.

Kallast võiks tema käsitusviisi järgi liigitada pigem analüütikute kui unitaarlaste kilda. Otseselt ta sellist küsimust *Gedächtnislehre*'s küll ei püstita. Ka ei teki tal küsimust, kas rahvalaulikute mälu on ligi sajabrotsendiliselt täpne või improviiseerivad nad suhteliselt vabalt, kandes endas loominguulist algat.

Ilmselt ei tulnud vanavara korjamise ekstensiivses faasis lihtsalt selle peale, et läheneda probleemile teise nurga alt — küsida, kas ja kui sarnase tulemuse annavad nii-öelda korduskatsed sama lauliku ja sama lauluga?

Küll aga on seda tähelepanuväärne, kui originaalne on Kallas kõlalnemoonika ja rütmielementide esiletoomisel nii rahvalaulude kui ka eepiliste tekstide puhul. Sellepärast sõandangi oletada, et kui *Gedächtnislehre*'le saanuks osaks vähegi suurem tähelepanu ja laialdasem levi, siis võiksime leida sellele osutavaid viiteid ka selliste korüfeede uurimustes nagu Parry ja Lord või kaasaegsetest nagu Lordi õpilane John Miles Foley. Kuigi piiratud alal, oli Kallas mingis mõttes nende ideede ennetaja. Rääkimata ju ba Marcel Jousse'ist, kes ligi kolmkümmend aastat hiljem jõudis sõltumatult samadele järeldustele.

Seda ülekohtusem on tema mahavaikimine Eestis. Kahekõitelises *Eesti rahvaluuleteaduse ajaloo*s (Laugaste 1963 ja 1980) leidub talle vaid väheseid viiteid ning pigem meenutab nimi Kallas ses vallas nooremat venda Oskar Kallast, kes kahtlemata oli samuti silmapaistev uurija. Muide puudutab tema Helsingis kaitstud väitekiri *Die Wiederholungslieder der estnischen Volks poesie* (1901) kõlaefekte, millele neli aastat varem ilmunud *Gedächtnislehre* tugines. Siiski ei ole Oskar Kallas viidanud vana venna originaalsele käsitlusele.

Hoopiski ei saa nõus olla hilisema, nii-öelda ametlikult mahategeva hinnanguga *Gedächtnislehre* aadressil. Eduard Laugaste sulle läbi nimetat *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu* seda "diletantlikuks psühholoogiaalaseks uurimuseks" ning pealekauba saab Kallas ise külge "reaktsioonilisse klerikalismi tardunu" sildi (Laugaste 1963: 407). Vanemat Kallast on ebaõiglaselt esitletud isegi Hurda rahvaluulekogumise vastasena, milleks andis põhjust üks pigem metodoloogiline erimeelsus nende kahe vahel. Kallas nimelt leidis, et vanavara korjamine on ohutu ja jõukohane üksnes haritud ja küpsetele inimestele, soovitas kasutada üliõpilaste abi ning oli võrdlemisi häiritud oma aedniku kriitikameeleta saadetisest Hurdale (Põldmäe 1959). Eriti nõukogude ajal on ühekülgset hinnatud ka mõnesid kirjakohti ta kuulsas jutlustekogus *Igavene Evangelium* (Kallas 1889).

Kahjuks ei saa tema üldist unustuseljäämist kuidagi seletada nõukogude perioodil valitsenud soovimatusega osutada tähelepanu silmapaistvale kirikutegelasele. Seesama "mäluhaigus" ulatub nii okupatsioonieelsesse kui ka -järgsesse aega. Märkimist väärivad kaks lühikest ülevaadet tema elust ja tegevusest: Harry Haamerilt 1929. aastal (Haamer 1929) ning Karl Raudsepalt 1988. aastal Torontos (Raudsepp 1988). *Gedächtnislehre*'t on mõlemas neist siiski vaid möödaminnes mainitud — küll hindavalt, kuid ilma märkimisväärse põhjalikkuseta.* Niisiis on mehe enda teenimatu varjujäämise kõrval varju jäänud ka tema elutöö kõige küpsem vili, milleks on *Gedächtnislehre*.

Võib-olla tulnuks autorile kasuks uurimuse kontsentreerimine ning loobumine paiguti vohavast paljusõnalisusest? Kuid tema töö kõige väärtuslikuma osa esiletoomine ja tutvustamine võinuks jääda ka õpilaste õlule, nagu teaduses tihti juhtub. Kas ei olnud kirikuõpetajal siis järgijaid selle sõna akadeemilises tähenduses? Ometi olevat kihanud juba Rõuge kirikla arvukatest külalistest, kes tulid Kallase juurde ta vaimu värskest osa saada (Haamer 1929: 25). Kas võttis aeganõudev töö Peterburi eesti kogudusega elu lõpuaastatel võimaluse mäluvõtete ja rahvaloomingu uurimisega edasi minna? Kõik need küsimused jäävad ootama pikemaid ja sügavamaid selgitusi.

On teada, et Kallas püüdis mitmel korral saada professori kohta Tartu Ülikoolis, mis aga ühelt poolt vanameelsete baltisakslaste vastuseisu ja teiselt poolt taotleja enda kompromissituse tõttu kunagi teoks ei saanud. Kaasaja akadeemilisele maailmale saab *Gedächtnislehre* huvi pakkuda eeskätt teaduse ajaloo vaatevinklist. Ometi võinuks teisiti minna — autori nimi võinuks humanitaarteadusliku mõtte teerajajana kõlada märksa kaugemal tema vaimu jaoks kitsa kodumaa piiridest.

*Olgu siinkohal parandatud üks Karl Raudsepa eksimus. Ta kiidab "omapärase erandina kodumaal" Eduard Laugastet, kes *Eesti rahvaluuleteaduse ajaloo*s olevat andnud *Gedächtnislehre*le väärrika osa (Raudsepp 1988: 33). Tegelikult tsiteerib Raudsepp Laugaste pähe hoopis Friedebert Tuglase eespool osundatud artiklit "Kirjanduslik stiil", mis on ka *Eesti rahvaluuleteaduse ajaloo* II köites lühendatult avaldatud. Kogu II köide ongi tegelikult krestomaatia.

Viimastel aastatel on ühena vähestest Kallast lühikese eluloo-artikliga meeles pidanud Mart Laar (1998). 1999. aasta suvel meenutati Kallast Saaremaa teadusnädala raames tema sünnikohas Kaarmas (kokkuvõtet sellest vt Kirss 1999).

Kõige tähelepandavam osutus, mille tänaselt raamaturiulilt käepäraselt võtta võime, on kirjastuse Ilmamaa taastrükk Juhan Luiga järelehüüdest 1913. aasta aprillis. Luiga kirjutab: "Kallas on kõige vaimukam, kõige universaalsema mõistusega ja sügavama mõtte-eluga inimene olnud, keda olen juhtunud tabama. Ta oli meie ainukene mõtteteadlane, filosoof nii mõttes kui ka oma elus." (Luiga 1995: 600.)

Meenutagem siinkohal veel, et on möödunud rohkem kui sada aastat *Gedächtnislehre* ilmumisest. Ja 22. mail 2001. aastal oli selle kirjutaja, ülekohtuselt unustatud mõtleja saja viiekümnes sünniaastapäev.

Kirjandus

- H a a m e r, Harry 1929. *Rudolf Kallas*. Tallinn: Eesti Kirik
- J o u s s e, Marcel 1925. *Études de Psychologie Linguistique. Le style orale rythmique et mnemotechnique chez le verbomoteurs*. — *Archives de Philosophie*, vol. II, Cahier 4
- K a l l a s, Oskar 1901. *Die Wiederholungslieder der estnischen Volkspoesie I. Folkloristische Untersuchung*. — *Suomalais-ugrilaisen Seuran toimituksia XVI*
- K a l l a s, Rudolf Gottfried 1889. *Igawene ewangelium ehk Rõõmusõnum Jeesusest*. Tartu: Mickwitz
- K a l l a s, Rudolf Gottfried 1897. *System der Gedächtnislehre. Neue Darstellung der memorativen Theorie und Praxis aus Grund der Volkspoesie und des teleologischen Personalismus*. Dorpat: Laakmann
- K i r s s, Urve 1999. Rudolf Kallas: mees ja töö. — *Meie Maa*, 24. juuli
- L a a r, Mart 1998. Rudolf Kallas — mees varjus. — *Eesti Ekspress: Alfa & Oomega*, 22. juuni
- L a u g a s t e, Eduard 1963. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. I*. Tallinn: Eesti Raamat
- L a u g a s t e, Eduard 1980. *Eesti rahvaluuleteaduse ajalugu. II: Valitud tekste ja pilte*. Tallinn: Eesti Raamat
- L o r d, Albert B. 1960. *The Singer of Tales*. Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press

- L u i g a, Juhan 1995. *Mäss ja meelegaigus*. Tartu: Ilmamaa
- M i l l e r, George A. 1956. The magical Number Seven, plus or minus two: Some limits on our capacity for processing information. — *Psychological Review*, 63, no. 2, pp. 81–97
- P a r r y, Milman 1930. Studies in the epic technique of oral verse-making. I: Homer and Homeric style — *Harvard Studies in Classical Philology*, vol. XLI, pp. 73–147
- P a r r y, Milman 1932. Studies in the epic technique of oral verse-making. II: The Homeric language as the language of the oral poetry. — *Harvard Studies in Classical Philology*, vol. XLIII, pp. 1–50
- P õ l d m ä e, Rudolf 1959. Kirikutegelaste vastuolusid Jakob Hurda rahvaluulekogumisega. — *Keel ja Kirjandus*, nr 7, lk 409–421
- R a u d s e p p, Karl 1988. *Rudolf Gottfried Kallas: Tema elu, töö ja selle panus eesti rahvale*. Toronto: Oma Press
- T u g l a s, Friedebert 1912. Kirjanduslik stiil. Mõned leheküljed salmi ja proosa ajaloost. — “Noor-Eesti”. IV album
- T u g l a s, Friedebert 1935. Kirjanduslik stiil. Lehekülgi eesti salmi ja proosa ajaloost. — *Kriitika*. I. Tartu, lk 13–80. [Taastrükk: *Kogutud teosed*. 7. Tallinn, 1996, lk 413–457]

ANDRES HERKEL (sünd. 1962), lõpetas Tartu ülikooli psühholoogia erialal *cum laude* 1985. aastal, 1997. aastal kaitses magistrakraadi ajaloo erialal (“Mütoloogiline psühholoogia Vana-India tekstides”). Töötanud ajakirjanduses (*Vikerkaar*, *Eesti Elu*, *Hommikuleht*) ning Eesti Humanitaarinstituudis orientalistika kateedri õppejõuna. Eesti Riigikogu liige (Isamaaliit) 1999.) aastast. *Akadeemias* avaldanud artiklid “*Pratīyasamutpāda* ehk Sõltuvuslik Tekkimine” (1994, nr 3, lk 533–570), “Kuidas lugeda upanišaade?” (1996, nr 9, lk 1881–1884), tõlkinud “Riisitaimesuutra” (1994, nr 4, lk 757–771) ja “Aitareja-upanišaa-di” (1996, nr 9, lk 1876–1880) ning avaldanud arvustusi.

LAULIKU SURM

Konrad Walther

Tõlkinud Ain Kaalep

Nüüd, kus tumma mulla alla,
mäluta maapinna sisse
on teil maetud väsind laulik
oma viisirikka suuga,
hauda pandud palav süda —
nüüd on suremas kõik ilud
ning kõik rõõmud aasadel,
kiirel jalal põgenemas
igast hurtsikust ja lossist,
sinerdavailt kõrgendikelt,
värskes kastes orgudest
pelglikult kõik vaga rahu,
õnnekiirg ja armastus.
Vait on jäänud hiievilus
linnukeste lustlik vidin,
vaevu tihnikus on kuulda
veel üht viimast leinalaulu,
veel üht lahkumiseviisi
varakadund sõbrale,
ja on näha, kuidas taevas
mornilt vilgub ehatäht,

Sängers Tod. Raamatust Liederbuch eines Balten. Herausgegeben von Konrad Walther. Dorpat, 1880, S. 76–78.

kuidas verev, sünge täiskuu
mustast pilveloorist piilub,
kuna metsaoja mühas
vastu kajab vihavalu,
kui ta kiired vood on kurjalt
uuristamas haljast kallast.

Kui nüüd väsind lauljat rõõmsalt
sängitate, halvad vennad,
tehke talle kõrge kääbas,
sinna muru külvake,
muru peale raskeid rünkaid
laduge, et sügavikust,
südamest, mis valu murtud,
lauluvarmailt kooljahuulilt
enam ükski laul ei tõuseks,
laul, mis tabaks halbu vendi
sõnaga, mis on kui mõök,
röövides teilt meelerahu,
lõhestades teie hinge
nagu tammetüve välk.

Jätke vaev, mu armsad vennad,
ärge tehke kõrget kääbast,
ärge muru külvake,
jätke ladumata rünkad
seal, kus puhkab vaene laulik,
kellest kõndis mööda rahvas —
seal, kus jumalate lemmik
puhkab, seal on liivgi laulmas,
tihe muru kõnelemas,
nagu pisim piibelehtki
igal künkal kasvav kõrski
ning kõik tummad kividki.

Kahvatanud kooljahuuliit
 kerkib võimukalt üks viis,
 pühana end mägedestki
 läbi murdes südameisse —
 teie südameid, neid vaeseid
 rikkaks tehes, muutes teid,
 nii et kõik te oma pilgu,
 armsad vennad, vapustatult
 taeva poole tõstate,
 kus on lepituse isa,
 helde armastuse jumal.

HARRY (õieti Heinrich Woldemar Amandus) JANNSEN (13. IX 1851 – 14. X 1913), kelle poolteistsajandi-juubelit eelneva, ilmselt esimese eesti tõlkega tema saksakeelsest luulest tähistame, on üks kõige huvitavamaid neist meie kultuuritegelastest, kes päris ülekohtuselt kirjandusloolaste tähelepanust kõrvale on jäänud. Ei ole teda nt “akadeemilise” *Eesti kirjanduse ajaloo* ega viimase ENE vastavais köiteis (1966, 1988) vääristatud omaette artikligagi mitte! Ometi oli ta õieti esimene eesti soost literaat, kellel midagi oli öelda tollasel rahvusvaheliselgi foorumil: viitame nt tema saksa- ja ungarikeelsele tööle Montesquieust ja Epikurosest, samuti mitmesugusele Euroopa mail avaldatud publitsistikale 1890. aastatel, mida nähtavasti ükski meiepoolne uurija küll lugenudki pole, lähemast vaatlusest rääkimata. See, mida siinmail üldisemalt teatakse, piirdub eeskätt tema hästi mõeldud, ent halvasti välja kukkunud “baltluse” propageerimisega ajalehes *Die Heimath* 1880. aastail. Tema tõlkeid eesti rahvajuttudest (*Sagen und Märchen des estnischen Volkes*, 1881, 1888) on mainitud harva, see-eest pole aga unustatud selle EÜS-i asutajaliikme ja rahvuslipu õnnistamisest osavõtnu pärastist tsaarivalitsuse-teenimist niisuguses pahakspandavas ametis nagu tsenzor. (Sulgudes olgu märgitud, et tsaaritsensori tegevus oli võrreldes tema nõukogude ametivenna omaga küll midagi lausa mahedat ja täpselt seadustega sätestatud!)

Luuletajanagi võiks Harry Jannseni osa kahtlaseks pidada, kui sirvida tema *Keisri ja isamaa laule* (1889), püüdmata arvestada nende poliitilist tausta. Tundub aga, et just Konrad Waltheri pseudonüümi all ilmunud saksakeelne kogumik *Ühe baltlase lauluraamat* (1879) väärrib

meie tõsist tähelepanu. Peale originaalloomingu (millele muide heinelik ironiagi võõras pole) sisaldab see rea tõlkeid eesti luulest; tähelepandavad on eriti Koidula-tõlked. Nende seast leiame paradoksaalsel kombel muide “Sügisemõtete” (“Juba kase ladvalt lehed lang’vad”) saksanduse — ometi oli Koidula ju selles luuletuses põhiliselt tsiteerinud tol ajal väga tuntud saksa poeeti Emanuel Geibelit! Omamoodi põnev on võrrelda kaht tõlget luuletusest “Mu isamaa om minu arm!” Toodagu neist siinkohal ära esimene stroof.

Imselt Koidula enda tõlge (*Dörptsche Zeitung*, 9. V 1869):

Mein Vaterland ist meine Lust / Und meiner Seele Band! / Dir singe ich aus voller Brust / Mein blühend Vaterland!

Ja Harry Jannseni tõlge:

Mein Vaterland ist meine Braut, / Der ich mein Herz verband, / Dir ist der Säng'er angetraut, / Mein blühend Vaterland.

Harry Jannseni surma puhul kirjutab pika ja ilusa nekroloogi pealkirja all “Elu traagika” Villem Reiman *Postimehes* (1913, 21. X, pseudonüüm *Spectator*). Ta oli oma vanemate vaimukam laps; päritud annete poolest julges ta Koidula kõrva astuda, mitmekülgse ja põhjaliku hariduse poolest käis tema oma suurest õest üle, märkis Reiman, peatus tema “õnnetul baltlase-ajajärgul” ja *Heimath*’i väljaandmisel, kirjeldas eriti ilmekalt aga Otepää- ja Pühajärve-matka EÜS-i lipu õnnistamise puhul. Ta leidis, et filosoofilise eruditsiooni poolest võis Harry Jannseniga võrreldav olla ainult Rudolf Kallas. Harry Jannseni isikutraagikat selgesti nähes ja tema vaimset allakäiku vanas eas kurvalt nentides pidas Reiman selle kõige algpõhjuseks kasvamist saksakeelses kodus. *Tingigu ilmakodanlased ja punased keele tähtsusest nii palju maha, kui tahavad: kindlaks tõeasjaks, mida iga samm elusse tõendab, jääb, et keel mitte tühi kõla ja kest ei ole [---] Kes elust kinnipigistatud silmadega läbi ei kõnni, peab meile õigust andma, et iga perekond, kes kodu Saksa keelt kõneleb, Saksa meelseks, saksikuks, viimaks täissaksameelseks muutub; et iga pere, kelle kodune keel Vene keel on, tõsiveneliseks saab. Ja heidetakse emakeel ja külge sündinud rahvusetunne nagu kulunud kuub kolikambri, miks siis ka muud mitte? Mis jääb siis veel seisma? mis meelsuse kindlust tohime säält otsida? miks ei pea sääl kõike müüma kui “kasulik kaup” avatleb?!*

Ain Kaalep

AGO TEEDEMA. Sünge päev

NÄLG UDMURDI KÜLAS

1936–1937:

KES ON SÜÜDI?

Viktor Sõrkin

Tõlkinud Heno Sarv

Statistiku rahumeelne elukutse muutus Nõukogude riigis Stalini ajal ootamatult eluohtlikuks. NSVL Riigiplaani Rahvamajanduse Arvestuse Keskvalitsuse juhid maksid 1937. a 6. jaanuari üleliidulise rahvaloenduse “rahvaste isale” ebameeldivate tulemuste eest eluga. Venemaa Riikliku Majandusarhiivi erifondi ühes hiljuti salastatusest vabastatud toimikus on dokumendid, mille sisu annab ettekujutuse selle tragöödia konkreetsetest põhjustest. Siseasjade rahvakomissari asetäitja Belski süüdistab ettekandes Nikolai Ježovile Rahvamajanduse Arvestuse Keskvalitsust N. Liidu elanikkonna loomuliku juurdekasvu vähendamises (1936. a 10 kuu jooksul 5,6%). Ta kinnitab: “Rahvamajanduse Arvestuse Keskvalitsuse andmeil on meil rahvastiku arvukuse juurdekasv alanenud, kuid see ei vasta tegelikkusele.” Belski arvates statistikud “alahindavad tugevasti sündivust” (Venemaa Riiklik Majandusarhiiv = VRMA, f 1562, n 329, s 135, 197). Märkustes ettekandele siseasjade rahvakomissari asetäitjale sm Belskile ning seejärel teates ÜK(b)P KK sekretärile sm A. Andrejevile, NSVL Rahvakomissaride Nõukogu esimehele V. Molotovile, NSVL Siseasjade rahvakomissarile sm N. Ježovile, NSVL Rahvakomissaride Nõukogu esimehe asetäitjale sm V. Mežlaukile toonitab Rahvamajanduse Arvestuse Keskvalitsuse ülem I. Kraval, et “ilmne on suremuse kiirem kasvutempo võrreldes sündivusega”. Seda kinnitab ta 1936. a 10 kuu andmetega, mille järgi suremus kasvab 21,5% võrra (teises dokumendis antakse numbriks 16,5%), sündimus aga 8,6% võrra võrreldes 1935. a sama perioodiga.

“Rahvamajanduse Arvestuse Keskvalitsus peab oma otseseks kohustuseks informeerida direktiivorganeid sellest olulisest faktist, võimaldamaks vältimatute meetmete kasutuselevõttu. Rahvamajanduse Arvestuse Keskvalitsus peab ka vääraks, et seda fakti Belski märgukirjas üldsegi ei mainita.” (VRMA, f 1562, n 329, s 135, l 990.) Sealjuures osutatakse märkustes elanikkonna olulisele juurdekasvule 1936. a esimesel poolel ja selle märgatavale langusele teisel poolaastal. Kraval seletab seda suremuse kasvuga grippi, lastehaigustesse (leetrid, sarlakid) ja mao- ning soolestikuhaigustesse (VRMA, f 1562, n 329, s 135, l 103).

Ja kuigi Rahvamajanduse Arvestuse Keskvalitsuse ülem julges vaidlustada NKVD kõikvõimsa juhtkonna arvamust ning Suure Juhi enda prognoosi, rõhutades negatiivset demograafilist tendentsi, ei öelnud ta sellegipoolest välja kogu kibedat tõde. Esiteks ei märkinud ta maa kõrgematele juhtidele adresseeritud dokumentides, et talle teadaolevatel andmetel on andmed suremuse kohta eriti maaelanikkonna seas tugevalt alahinnatud, kui võrd sugugi mitte kõik surmajuhtumid pole leidnud ametlikku registreerimist külanõukogudes ja perekonnaseisuametites. Teiseks, nagu meile tundub, ei toonud ta teadlikult 1936. a kolmandas kvartalis suremuse suurenemise peamist põhjust — nälga paljudes maa- piirkondades, mille põhjustas põud (Vene Föderatsiooni Riiklik Arhiiv = VFRA, f 5446, n 20a, s 256, l 7; s 257, l 8; s 258, l 13; s 260, l 2, 3–12; s 262, l 7, s 284, l 56–84; Venemaa Sotsiaalpoliitilise Ajaloo Riiklik Arhiiv = VSARA, f 17, n 3, s 987, l 199–229; n 162, s 20, l 148–150).

Uurides kesk- ja kohalike arhiivide dokumente, sealhulgas ÜK(b)P KK Poliitbüroo, NSVL Rahvakomissaride Nõukogu, NSVL Riigiplaani, NSVL ja Vene Föderatsiooni Rahvamajanduse Arvestuse Keskvalitsuste, NSVL Varumiskomitee, NSVL Maa Rahvakomissariaadi, Vene Föderatsiooni Tervishoiu Rahvakomissariaadi, Udmurdi ANSV NKVD Valitsuse jt andmeid, jõuame arusaamisele, et üks enim kannatanuid ja traagilisimate tagajärgedega piirkondi oli Udmurtia. Demograafiliste andmete võrdlev analüüs näitab, et suremus kasvas siin 1936. aastal võrreldes 1935. aastaga enam kui 40%, kuni 1-aastaste laste suremus sealhulgas 53%, olles üks kõrgemaid kogu Vene Föderatsiooni territooriumil. Aprillis 1937 oli Udmurtia maaelanikkonna loomulik

juurdekasv kõige madalam Venemaal, samal ajal kui Rahvamaajanduse Arvestuse Keskvalitsuse andmetel veel 1936. a esimesel poolaastal oli Udmurdi ANSV selle näitaja poolest üks esimesi NSVLis (VRMA, f 1562, n 20, s 29, l 64; s 111, l 35, s 112, l 42).

Meie arvestuste järgi kahanes autonoomse vabariigi 18 kõige enam nälja all kannatanud rajooni maaelanikkond 1. jaanuarist 1936 kuni 1. jaanuarini 1937 10% võrra (Udmurdi Vabariigi Riiklik Keskarhiiv = UVRKA, f P-845, n 5, s 749, l 8). Mingil osal nende rajoonide elanikkonnast õnnestus näljasurmast pääsemiseks kolida toiduainetega kaardisüsteemi abil kindlustatud linnadesse ja alevitesse või siis väljapoole autonoomset vabariiki, paremini kindlustatud piirkondadesse. Kuid põhiliseks demograafiliste kaotuste põhjuseks olid nälg ja sellega kaasnevad haigused. See järeldus tugineb rajoonide perekonnaseisuametite tsiviilolukorra aktide raamatute andmeile, kuigi 1936. a sügisest alates surmapõhjusti seal sageli enam ei märgita.

Tavaliselt seondub rahva teadvuses näljahäda loodusõnnetusega. 1936. a põud Udmurtias oli tõepoolest väga tugev, olles võrreldav 1921. a põuaga. Sellegipoolest ei saa udmurdi küla tabanud kohutavas viletsuses süüdistada üksnes põuda. Viljasaak Udmurdimaa põldudelt 1936. a oli vaid pisut üle veerandi (247 000 tonni) eelmise aasta saagist (926 000 tonni), riiklikku teraviljahankeplaanini vähendati aga vaevalt kolmandiku võrra (VRMA, f 4372, n 36, s 750, l 161; f 8040, n 6, s 185, l 42; VSARA, f 17, n 21, s 4518, l 25; Udmurdi Vabariigi Uusima Ajaloo Dokumentide Keskus, f 16, n 12, s 263, l 25). Udmurdi talupoegadele jäi unustamatuks seaduse “Kolhooside ja üksiktalunike kohustuslikest teraviljangetest riigile” karm nõue: “ei või lubada mitte mingil ettekäändel mitte mingisugust kõrvalekallet tähtajalisel teravilja üleandmisel” (*Kollektivizatsija...* 1957: 462).

Kuni viimase ajani, mil tulid avalikuks ÜK(b)P Poliitbüroo ja NSVL Rahvakomissaride Nõukogu saladokumendid, olin veendunud, et stalinliku totalitaarse režiimi talurahvavaenuliku varumispoliitika oludes puudus kohalikel (vabariigi, krai, oblasti ja rajooni) partei- ja nõukogude funktsionäridel võimalus vastutada kohaliku rahva saatuse eest. Nüüd aga selgub, et ka kõige karmimatel aegadel võis kohalike liidrite poliitiline julgus ja mehisus päästa rahva hädast. Need, kes julgesid õigel ajal informeerida

regiooni tabanud loodusõnnetusest Stalinit, Molotovi või kasvõi toonast ÜK(b)P KK põllumajandusosakonna juhatajat A. Jakovlevi ning palusid abi, suutsid päästa tuhandeid inimesi. 1936. a oktoobris tegid seda ÜK(b)P Baškiiri oblastikomitee sekretär Issaptšurin ja Baškiiri ANSV Rahvakomissaride Nõukogu esimees Bulašev, kuu aega hiljem Omski ja Orenburgi oblasti ning Tšuvaši ANSV juhid (VFRA, f 5446, n 20a, s 260, l 2–9; s 257, l 4–8; s 258, l 12). Septembris 1937 toimunud ÜK(b)P Udmurdi oblastikomitee teisest pleenumist osavõtjad süüdistasid vabariigi juhte selle pöördumise tegematajätmisel (VSARA, f 17, n 21, s 4520, l 102, 110). Ennast õigustades rääkis Udmurdi ANSV põllumajanduse rahvakomissar P. Berjozkin 1937. a aprillis toimunud vestlusest tema ja Udmurdi ANSV Kesktäitevkomitee esimehe S. Barošnikoviga ÜK(b)P keskkomitees: “Põllumajandusosakonna keskspektori juhataja rääkis, et oblastikomiteest ei ole tulnud vastavaid signaale ega ettekandeid [---] ning ütles: istu, kirjuta [---] Kui me ütlesime, et kraikomitee keelas meil seda teha, ütles Jossifov: te peate võitlema vabariigi heaolu eest, mitte heade suhete eest kraikomiteega. Miks ei pöördunud oblastikomitee sekretär sellises olukorras Keskkomitee poole? Kas ei soovitud, varjates tegelikku olukorda, kutsuda esile **rahulolematust**? [Minu rõhutus. V. S.] [---] Meile öeldi Keskkomitees: helistage Iževskisse, et sealt saadetak kiiresti telegramm Stalini ja Molotovi nimele [---] Helistasin Udmurdi ANSV Rahvakomissaride Nõukogu esimehele Ivanovile, paludes tal saata telegramm, mis lahendaks olukorra paari päevaga [---] Kuid nagu ma juba ütlesin, seda ei tehtud, ning see viib mõttele, et tegemist oli argusega.” (VSARA, f 17, n 21, s 4520, l 97–98.)

Tõepoolest aus ülestunnistus, kuid kohalikel liidritel oli, mida karta. Keegi ei saanud kindel olla, et hilinevad abipalvele reageeritakse positiivselt. Tõenäoliselt pidas ÜK(b)P Kirovi kraikomitee esimene sekretär A. Stoljar kujunenud olukorra üle kurtmist keelates silmas käimasolevat stalinliku konstitutsiooni arutelu, mille käigus tuli väsimatult kiita tarka juhti, enneolematuid saavutusi sotsialismi ehitamisel ning eriti kolhoosnike õnnelikkude ja jõukat elu. Põuakahjustuste ilmsikstuleku ajal 1936. a juuni teisel poolel toimunud ÜK(b)P Kirovi kraikomitee pleenumi otsustes pöuda ei mainita, seevastu sisaldub neis kategooriline nõudmine

“partei-, nõukogude ja varumisorganisatsioonidele nende erilisest vastutusest kolhoosnike ja üksiktalupoegade viljavarumisplaani täitmisel, [---] ning otsustavaks võitluseks igasuguste riigivastaste ilmingutega” (VSARA, f 17, n 21, s 2077, l 18–19). Viimaste hulka kuulusid kolhoosiesimeeste katsed säilitada mingid teraviljavarud töötasuks, koristustööde ja viljavarumise viivitused ning isegi taliviljaseemne küsimine. Kirovi kraikomitee keelas selle, nõudes, et “taliviljaseemne puudujääk tuleb katta kohalikest reservidest” (VSARA, f 17, n 21, s 2084, l 1, 47–57; s 4536, l 8).

Erakordselt julm viljavarumiskampaania kestis Udmurtias 1937. a jaanuarini. Igal partei rajoonikomitee büroo liikmel, kaasa arvatud esimesel sekretäril, oli karm päevaülesanne — 20 tonni teravilja. “Kasvõi hing välja, aga varuda,” rääkis oblastikomitee II pleenumil ÜK(b)P Kuligini rajoonikomitee esimene sekretär Brõzgalov, nimetades oblastikomitee varumiskampaaniat toetavaid raadiokonverentse “julgaks, elajalikuks kallaletungiks rajoonidele” (VSARA, f 17, n 21, s 4521, l 67–68).

Sellise kampaania käigus viidi, kuulamata nälga surevate inimeste kaebeid, teraviljast tühjaks nii kolhoosi- kui ka koduaidad.

Kuligini rajooni Kirovi-nimelise kolhoosi kolhoosnikud kirjutasid: “Meie kandis oli 1936. a suur ikaldus, rahvamassid on näljahädas. Paljudes külates levivad näljahädast põhjustatud haigused. Kellel on võimalusi, sõidab ära Siberisse. Väljarändamine on massiline. Kuid jõuetud inimesed jäävad kohale nälga surema. Arvukalt on surnud lapsi.” (UVRKA, f P-475, n 5, s 13, l 93.) Nii see kui ka sajad teised samasugused kirjad jäid vastusetu. Konstitutsiooniprojekti arutamiseks peetud külakoosolekute protokollides ja NKVD Udmurtia osakonna eriteadetes on arvukalt andmeid meeletehetele aetud inimeste otsestest protestidest kuni grupiviisiliste enesetappude ja oma laste tapmiseni (UVRKA, f P-475, n 5, s 12, l 68; UVRKA Glazovi filiaal, n 1, s 75, l 4, 35, 85; VSARA, f 17, n 21, s 2084, l 91; s 4520, l 157; n 123, s 1, l 40).

Kuid isegi sellise hinnaga ei õnnestunud Udmurtial viljavarumisplaani täita — plaanilise 111 861 tonni asemel suudeti varuda 91 915 tonni. Aastaruandes rõhutab ÜK(b)P Udmurdi oblastikomitee I sekretär B. Berman “tugevaid riigivastaseid tendentse mõnes rajoonis ja kolhoosis”, ning märgib vaid möödaminnes, et “ikalduse tõttu on paljudes vabariigi kolhoosides raskusi

1937. a kevadkülviseemne, loomatoidu ja ka kolhoosnike endi toiduga [---]" (VSARA, f 17, n 21, s 4518, l 20, 25). Ettekandes on juttu ka karja vähenemisest, kuid näljahädast ja inimkaotustest ei leia sealt sõnagi.

Isegi juhul, kui me jätaksime kõrvale kõik moraalsed hinnangud ja lähtuksime Kirovi krai ja Udmurtia juhtide tegutsemist hinnates üksnes riigi huvidest, ei saa seda nimetada teisiti kui kuritegelikuks ja mõistusevastaseks. Udmurtia ei ole kunagi mänginud olulist rolli riigi viljabilansi moodustamisel, siinsete inimeste traagiline surm ei hoidnud ära mitte midagi ebasoovivat. Kuigi põua tagajärjel oli ka NSV Liidus tervikuna viljasaak 1936. a märgatavalt väiksem (56 miljonit tonni) kui eelmisel aastal (75 miljonit tonni; vt Rogalina 1989: 185; Sokolov 1995: 205), piisas sellest täielikult jooksvateks vajadusteks. Riigil olid olemas ka suured viljavarud, millest oleks saanud anda vältimatut abi autonoomsele vabariigile. See abi ka tuli, kuid alles siis, kui olid juba hukkunud tuhanded inimesed ja hävinud loomakari. Otseselt vastutavad toimunud katastroofi eest ennekõike ÜK(b)P Kirovi kraikomitee I sekretär A. Stoljar ja Udmurdi oblastikomitee I sekretär B. Berman.

1937. a 17. juuni *Udmurtskaja Pravda*'s ilmus juhtkiri "Stalini hoolitsus", milles rõhutati, et NSVL Rahvakomissaride Nõukogu ja ÜK(b)P Keskkomitee 11. juuni määrus "Soodustustest Udmurdi Vabariigile" "võeti vastu seltsimees Stalini ettepanekul". Udmurdi rahval soovitas juhtkiri tänada juhti "suure isaliku hoolitsuse eest".

Kirjandus

- Kollektivizatsija...* 1957 = Коллективизация сельского хозяйства: Важнейшие постановления Коммунистической партии и Советского правительства 1927–1935 гг. Москва, стр. 462
- Rogalina 1989 = Н. Роголина. Коллективизация: уроки пройденного пути. Москва, стр. 185
- Sokolov 1995 = А. Соколов. Лекции по советской истории. Москва, стр. 205

Artikkel kirjeldab Venemaal salastatuse alt vabanenud arhiiviallikaile tuginedes üht episoodi kommunistliku režiimi aastatel toimunud genotsiidist udmurdi maarahva vastu. Artikli autor Viktor Sörkin on sündinud 8. märtsil 1937 Borissovis Minski oblastis Valgevenemaal, lõpetanud Kuibõševi (praegu Samaara) Pedagoogilise Instituudi, ajalookandidaat, dotsent. Kuni haigestumiseni möödunud aastal töötas Põhja-Udmurtias Glazovi Pedagoogilise Instituudi Venemaa ajaloo kateedri juhatajana, praegu ravib end välismaal. Tema uurimisvaldkondadeks on kesk- ja kutsehariduse ajalugu II maailmasõja aastatel Venemaal ja Ameerika Ühendriikides ning Udmurtia talurahvaajalugu 1930.–1940. aastatel.

Artiklis on toimunud katastroofi peasüüdlaseks peetud NLK(b)P Kirovi kraikomitee I sekretäri Abram Stoljari, kes keelas abipalvetega Moskvasse pöörduda. Abram Stoljar oli sündinud 1901 Taga-Baikalimaal Nertsjinskis kullakaevanduse omaniku perekonnas. Parteitööl Kirovi oblasti- ja kraikomitee I sekretärina oli 1934. a detsembrist kuni 1937. a juunini. 1938. a suri represseerituna. Autori nimetatud teise süüdlase Boris Bermani kohta ei ole rohkem teada, kui et ta töötas NLK(b)P Udmurdi oblastikomitee I sekretärina 1935. a jaanuarist 1937. a juunini.

Salastusest vabanenud parteidokumentidest selgub, kui lihtne oli kommunistliku režiimi ajal luua juhtivtöötajatele rahva huvide eest seisa ja kuulsust või ka ette valmistada nende kuulutamist rahvavaenlaseks. Udmurdimaa liidritele tehti ettepanek pöörduda katastroofiabi palvega Moskvasse 1937. a kevadel. Baškortostani ja Omski oblasti liidritele võidi samasugune ettepanek teha juba 1936. a, kuid nende Keskkomitees toimunud vestluste sisu ei jõudnud kunagi salastatud parteikoosoleku protokollidesse, sest kriisi suudeti vältida.

Veel 1926. a peaaegu täielikult (98,8%) maarahvaliku iseloomuga udmurdi rahvuskultuuri hävingule pani toimuva tõhusa alguse. Sellele järgnesid Teise maailmasõja aastate veelgi karmimad näljahädad, mil hukkus neljandik udmurdi rahvast (lahinguid teatavasti seal maal ei toimunud; samal ajal kaotasime meie, mõlemal sõdival poolel verd valanud eestlased, oma arvust viiendiku). Kollektiviseerimiskampaania lubatud õitsengut ja jõukust ei saanud udmurdi küladesse ka 1960. aastail. Vastupidi, just sellesse aastakümnesse langeb Udmurdi-maa ajaloo suurim maaelanikkonna väljaränne kaugematesse N. Liidu piirkondadesse. Sellega seoses on ka alates 1970. aastast järjekindlalt vähenenud udmurdi keelt emakeeleks lugevate inimeste arv (vt Heno Sarv, "Soomeugrilased Venemaal läbi sajandite", *Akadeemia*, 1993, nr 1, lk 13–28).

Heno Sarv

NÕUKOGUDE SÕJALISE KOHALOLEKU SUURENDAMINE BALTIKUMIS AASTAIL 1939–1941

Mihhail Meltjuhov

Tõlkinud Jaan Isotamm

Baltikumi ajaloo probleeme aastail 1939–1941 on N. Liidu historiograafias traditsiooniliselt vaadeldud Nõukogude juhtkonna ametliku positsiooni lähtekohalt, mis kõige täielikumal kujul on kinnistatud ajaloolises ülevaates “Ajaloo võltsijad”*. Viimastel aastatel on eelmistele aastakümnetele iseloomulik ametlik üksmeelsus asendunud alternatiivsete vaadete kujunemisega, mida on soodustanud uurimuste allikabaasi laienemine (Pribaltika... 1990; 1940 god... 1990; *Ot pakta...* 1990; *Polpredõ...* 1990). Venemaa uusimas historiograafias on suurel määral valgustatud Baltikumi poliitilise ajaloo küsimusi, ent suurem osa sõja-ajaloolisi probleeme on jäänud uurimata. Ent kättesaadavad arhiivimaterjalid võimaldavad seda lünka täita.

1930. aastate lõpuks osutusid põhilisteks konkurentideks võitluses mõju pärast Baltikumis Saksamaa ja N. Liit, kusjuures viimane vaatles Eestit ja Lätit oma rahvuslike huvide sfäärina, mida

Наращивание советского военного присутствия в Прибалтике в 1939–1941 гг. — Отечественная история, № 4, стр. 46–70.

*Eesti keeles ilmus see Nõukogude Informatsioonibüroo allkirja kandev paskvill 20. veebruaril 1948 ajalehes *Rahva Hääl* ja hiljem omaette brošüürina. *Tlk.*

avalikult kuulutati 1939. a 28. märtsi nootides. Sama positsiooni kaitsesid Nõukogude esindajad läbirääkimistel Inglismaaga ja Prantsusmaaga 1939. a kevadel ning suvel. Baltikumi riikidele antavate garantiide ja "kaudse agressiooni" küsimuste arutamise käigus veendus Nõukogude juhtkond selles, et Inglismaa ja Prantsusmaa ei nõustu rahuldama N. Liidu nõudmisi Baltikumi suhtes. Soovimata end siduda, alustas Nõukogude juhtkond Inglismaa ja Prantsusmaa säärasest järeleandmisest keeldumise tingimustes läbirääkimisi Saksamaaga, millega kokkuleppe saavutamine lubas suurendada N. Liidu mõju Baltikumis.

23. augustil 1939 pörkas Moskvas toimuvate N. Liidu ja Saksamaa läbirääkimiste käigus Saksamaa ettepanek jagada Baltikum mõjusfäärideks piki Väina (Daugava) jõge kokku Nõukogude karmi nõudmisega tunnistada kogu Läti N. Liidu huvisfääri kuuluvaks. Saksa juhtkond, kes oli huvitatud NSVL neutraliseerimisest eelseisva sõja puhuks Poolaga, oli sunnitud rahuldama Nõukogude pretensioone Baltikumis. Salajases lisaprotokollis Nõukogude-Saksa mittekallaletungipaktile kirjutati: "Territoriaal-poliitiliste muudatuste puhul Balti riikide (Soome, Eesti, Läti, Leedu) aladel moodustab Leedu põhjapiir ühtlasi ka Saksamaa ja NSVL huvisfääride piiri. Siinjuures tunnustavad mõlemad pooled Leedu nõudmisi (huvi) Vilno alale." (*Polpredõ... 1990: 18**) Sellega saavutas NSVL oma prioriteetse mõju tunnustamise Eestis ja Lätis, ehkki seda kokkulepet sai realiseerida üksnes teatud tingimustes.

1. septembril 1939 tungis Saksamaa kallale Poolale, 3. septembril kuulutasid Inglismaa ja Prantsusmaa sõja Saksamaale ning 17. septembril ületas Punaarmee Nõukogude-Poola piiri. Samal päeval NSVLiga diplomaatilistes suhetes olevatele riikidele, sealhulgas ka Balti riikidele antud noodis rõhutati, et "suhetes nendega teostab NSVL neutraliteedipoliitikat" (*Vnešnjaja... 1946: 448-449*). Pärast Poola purustamist ja tema jagamist Saksamaa ning NSVL vahel nihkusid N. Liidu piirid läände, loodi Nõukogude-Leedu piir ja demonstreeriti Inglise-Prantsuse sekkumise võimatust Ida-Euroopa asjadesse. Baltikumi sõjalis-poliitiline

*Eestikeelne tsitaat on võetud koguteose *Eesti riik ja rahvas Teises maailmasõjas* II osa (*Äike Euroopa kohal*, Stockholm: EMP, 1955) leheküljelt 193. Tlk.

olukord oli muutunud, mis ärgitas Saksamaad ja NSVLi asuma oma kokkulepete realiseerimisele. 20. septembril 1939 koostati Berliinis lepingu projekt Leeduga, mis oleks muutnud Leedu Saksa protektoraadiks, ent Saksa-Leedu läbirääkimised jäid toimumata. 25. septembril kirjutas Adolf Hitler alla direktiivile nr 4, mille kohaselt tuli "hoida Ida-Preisimaal valmis küllaldasi jõude selleks, et kiiresti vallutada Leedu, isegi kui ta hakkab relvajõul vastu" (Dašitšev 1973: 389). Samal päeval alanud Nõukogude-Saksa kontaktide käigus Poola probleemi reguleerimiseks tegi NSVL ettepaneku vahetada Varssavi ja Lublini vojevoodkondade territoorium Leedu vastu ning teatas oma soovist hakata tegelema Baltikumi probleemide lahendamise (SSSR-*Germanija*... 1989: 105–106).

Vene uusimale historiograafiale on iseloomulik diskussioon vastastikuse abistamise lepingute üle NSVLi ja Baltikumi riikide vahel. Ametliku versiooni pooldajad kinnitasid jätkuvalt, et Teise maailmasõja algamisega teravnes neis riikides klassivõitlus, kasvas nende hõivamise oht Saksamaa poolt ning järelikult jäi neile üle üks väljapääs — sõlmida vastastikuse abistamise lepingud NSVLiga, mida nende valitsused tegid elanikkonna surve (Falsifikatorō... 1948: 63; *Istorija Velikoi*... 1960: 250–258; *Istorija vtoroi*... 1974: 365–369; Volkogonov 1989: 40–41; Venkov 1990: 31–32; Volkov, Jemeljanov 1990: 164–168). Enamasti eitatakse igasugust sidet nende lepingute vahel Nõukogude-Saksa kokkuleppega huvifääride jaotamisest Ida-Euroopas (Volkov, Jemeljanov 1990: 165). Vaid A. Orlov tähendab, et 1939. a 23. septembri lepinguga sai NSVL vabad käed Baltikumi suhtes ning sõlmis Baltikumi riikidega vastastikuse abistamise lepingud selleks, et luua "eelplatsdarmi", säästa end Saksamaa kallaletungi eest ning hoida *Wehrmacht* oma piiridest eemal (Orlov 1991: 15). Lepinguid endid hinnatakse täiesti seaduslikuks (paistab, et autorid isegi pole päris kindlad, mida see tähendab) ja mõlemale poolele kasulikuks (Volkov, Jemeljanov 1990: 166–168; Orlov 1990: 46–47; Venkov 1990: 32–34). Kuid on olemas ka kriitilisemaid hinnanguid, mille kohaselt määrasid Baltikumi riikide saatuse Nõukogude-Saksa kokkulepped ning tegid lõpu nende iseisevusele: Nõukogude pool pidas läbirääkimisi jõupositsioonilt, ähvardades sõjalise sissetungiga, mis tõi kaasa nende lepingu-

te allakirjutamise (Dongarov, Peskova 1991: 33–39; Semirjaga 1992: 209–214; Drizulis 1992: 176–183; Šuranov 1992: 87–99).

Baltikumis suurendas sõja algamine Euroopas kartusi saada sündmustesse kaasa tõmmatud ning tõi kaasa neutraliteediseaduste kehtestamise. Samal ajal hakkasid need riigid vaatlema majandusliku lähenemise võimalusi NSVLile, pakkudes omalt poolt läbirääkimisi kaubavahetuse laiendamiseks, mida Moskva hindas positiivselt. Tärnanud kuuldused Baltikumi jaotamisest N. Liidu ja Saksamaa vahel tekitasid muret nende riikide juhtkondadele, kes pöördusid selgituste saamiseks Saksamaa ja NSVL diplomaatiliste esinduste poole. Mõlema maa diplomaadid tegid üldisi avaldusi, eitades suurema või vähema veendumusega seesuguste lepingute olemasolu. Näiteks viitasid Nõukogude täievolilised esindajad “Nõukogude Liidu juhtkonna esinemistele trükisõnas, meie välispoliitika rahumeelsetele traditsioonidele, Nõukogude Liidu alalisele püüdlusele aidata väikestel riikidel säilitada oma iseseisvat ja sõltumatut eksistentsi” (*Polpredõ...* 1990: 27). Baltikumi riikides võis tähele panna vastakaid meeleolusid: osa valitsus- ja raharingkondi oli nõus jätkama lähenemist Saksamaale, suur osa elanikkonnast pooldas Saksa-vastast orientatsiooni ning nägi rahvuslikuks eksisteerimiseks reaalselt võimalust toetumises NSVLile ja mõned vasakpoolsete ringkondade esindajad ei välistanud võimalust N. Liiduga ühinemiseks.

13.–21. septembril toimusid Nõukogude-Eesti majandusläbirääkimised, ent Nõukogude juhtkond valmistus hoolikalt lahendamata poliitilisi probleeme. Interneeritud Poola allveelaeva põgenemine Tallinnast 18. septembril kutsus esile Moskva rahulolematuse, kusjuures kardeti allveelaeva tegutsemist N. Liidu laevade vastu. 19. septembril teatas Vjatšeslav Molotov Eesti saadikule, et NSVL paneb vastutuse selle sündmuse eest Eestile ning Punalipuline Balti laevastik hakkab seda allveelaeva otsima kogu Soome lahe ulatuses. Sellega seati sisse mereblokaad, millega kaanes Nõukogude sõjalaevade tungimine Eesti territoriaalvetesse ja Eesti ranniku tulistamine. 24. septembril saabus Moskvasse kaubanduslepingut alla kirjutama Eesti välisminister Karl Selter ning kell 21.00 algasid tema läbirääkimised Molotoviga. Majanduslike probleemide arutamisel läks Molotov üle vastastikuse julgeoleku probleemidele ja tegi ettepaneku “sõlmida sõjaline liit või vastastikuse abistamise leping, mis ühtlasi annaks Nõukogude Liidule

õiguse pidada Eesti territooriumil tugipunkte või baase laevastiku ja lennuväe jaoks". Selter püüdis lepingu arutamise hoiduda, osutades neutraliteedile, ent Molotov teatas, et "Nõukogude Liit vajab oma julgeolekusüsteemi laiendamist, mille jaoks talle on vajalik väljapääs Läänemere. Kui te ei soovi sõlmida meiega vastastikuse abistamise lepingut, siis tuleb meil otsida oma julgeoleku garanteerimiseks teisi teid, võib-olla järsemaid, võib-olla keerulisemaid. Palun teid mitte sundida meid kasutama jõudu Eesti suhtes."

Tabel 1
Nõukogude grupeering 28. IX–6. X 1939

Sõjaväering- kond, rinne	Armee	Korpus	Diviisid ja brigaadid
Leningradi	8. armee	Erilaskurkorpus	11., 16. laskurdiviis, 35. tankibrigaad 123., 136. laskurdiviis, 25. ratsadiviis 1., 40. tankibrigaad
		1. laskurkorpus	49., 56., 75. laskurdiviis
		10. tankikorpus	13., 18. tankibrigaad, 15. laskur-kuulipildujabrig.
		2. laskurkorpus	48., 67., 155. laskurdiviis 34. tankibrigaad
Kalinini	7. armee	47. laskurkorpus	138., 163. laskurdiviis, 39. tankibrigaad
		4. laskurkorpus	10., 84., 126. laskurdiviis 24. ratsadiviis
		3. laskurkorpus	139., 150. laskurdiviis
Valgevene rinne	3. armee	4. laskurkorpus*	10., 84., 126. laskurdiviis 24. ratsadiviis
		10. laskurkorpus	5., 10., 115. laskurdiviis 25. tankibrigaad
		3. ratsakorpus	7., 36. ratsadiviis
		15. tankikorpus	2., 27. tankibrigaad, 20. laskur-kuulipildujabrig.

*Lülitati armee koosseisu 6. oktoobril kell 12.00.

Vastuseks Selteri märkusele, et on võimalik Saksamaa rahulolematuse ning et on vaja informeerida valitsust ja parlamenti, teatas Molotov, et "selle asjaga on kiire. Soovitan teil tulla vastu Nõukogude Liidu soovidele, et vältida halvemat. Ärge sundige Nõukogude Liitu kasutama jõudu selleks, et saavutada oma eesmärgid. Meie ettepanekuid kaaludes ärge lootke Inglismaa ja Saksamaa peale. Inglismaa pole suuteline midagi Läänemerele ette võtma, Saksamaa aga on seotud sõjaga läänes. Praegu oleksid kõik lootused välisabile illusioonid. Nii et võite olla kindlad selles, et Nõukogude Liit nii või teisiti tagab oma julgeoleku." Pärast väikest vaheaega anti Eesti delegatsioonile üle vastastikuse abistamise lepingu projekt ning lepingu allakirjutamine lükati edasi Selteri järgmise visiidini Moskvasse koos vastusega N. Liidu ettepanekule. Naasnud 25. septembril Tallinna, informeeris Selter Nõukogude ettepanekutest Saksa saadikut ja püüdis saada toetust Soomelt ning Lätilt, mis otsustasid mitte sekkuda, kuna Saksamaa soovitas Nõukogude nõudmised rahuldada. (*Ot pakta...* 1990: 135, 137–138, 139–140.)

Samal ajal loodi Eesti ja Läti piirile Nõukogude sõjalist grupeeringut. Juba 1939. a 13. augustil formeeriti Leningradi sõjaväeringkonnas kaitse rahvakomissari N. Liidu marssali Kliment Vorošilovi käskkirjaga nr 0129 Novgorodi armeegrupp, mis muudeti 14. septembril 8. armeeks, mille juhatus asus Pihkvasse. Kalinini sõjaväeringkonnas loodi mobilisatsiooni korras 7. armee, mis vastavalt kaitse rahvakomissari direktiivile nr 16664 14. septembrist anti 15. septembrist Leningradi sõjaväeringkonnas sõjanõukogu operatiivsesse alluvusse. Direktiiviga nr 16669 14. septembrist määras kaitse rahvakomissar Leningradi sõjaväeringkonna katevägede koosseisu Kingissepa (11. laskurdiviis, 447. korpuse suurtükiväepolk) ja Pihkva suunal (1. laskurkorpuse juhatus, 49., 56. ja 75. laskurdiviis). Vastavalt kaitse rahvakomissari direktiivile nr 030 25. septembrist alustasid 7. armee üksused koondumist Läti piirile ning armee juhatus asus ümber Idriitsasse. 25. septembril algasid Nõukogude lennukite luurelennud Eesti kohal. 26. septembril sai Leningradi sõjaväeringkonna staap rahvakomissari direktiivi nr 043/op, milles nõuti "viivitamatult asuda koondama jõudusid Eesti-Läti piirile ja lõpetada see 29. septembril 1939". Soome lahe ja Peipsi järve vahele dislotseeriti Kingissepa üksik laskurkorpus, Pihkva järvest lõuna poole

8. armee väeosad ning Sebeži, Juhnevitši, Kljastitsõ rajooni 7. armee väeosad, mille koosseisu lülitati osa Valgevene rinde 3. armee vägesid, mis olid koondatud Väina vasakule kaldale 26.–29. septembril (vt tabelleid 1 ja 2).

Tabel 2

Vägede hulk ja relvastus 28. IX–6. X 1939

Väeüksused	Isik-koosseis	Suurtükid	Tankid	Soomusautod	Autod
Erilaskurkorpused	35 448	402	243	14	1473
8. armee	100 797	1133	1075	142	6296
7. armee	169 738	1225	759	87	7538
3. armee	193 859	1378	1078	197	9011
Kokku*	437 235	3635	3052	421	21 919

* Summa on saadud 4. laskurkorpuse vägede kahekordse arvestamiseta.

Allikad: Российский Государственный Военный Архив = Venemaa Riiklik Sõjaarhiiv (VRSA), f 25888, n 11, s 24, l 65–66; s 23, l 63–113; s 19, l 70–124, 432, 437; f 35086, n 1, s 527, l 280, 314–315.

Vägedele tehti ülesandeks “anda võimas ja otsustav löök Eesti vägede pihta, milleks a) Kingissepa grupp peab tungima kiiresti Rakvere, Tapa ja Tallinna peale, b) 8. armee peab purustama vastase väed ja tungima Tartu peale ning edasi koos Kingissepa grupiga Tallinna ja Pärnu peale, eraldades oma tiiva kaitseks Valga suunale ühe tankibrigaadi ning 25. ratsadiviisi. Läti väeosade tuleku puhul Eesti sõjaväele appi Riia-Valga suunas peab c) 7. armee katma Leningradi sõjaväeringkonna operatsioone Läti piirilt. Läti sõjaväe pealetungi või Eesti vägede aitamise puhul peab 7. armee kiire ja otsustava löögiga piki Väina jõe mõlemat kallast tungima üldsuunas Riia peale.” Balti laevastiku ülesandeks sai “Eesti laevastiku hävitamine”, löögi andmine Eesti “merväebaaside pihta” ja “Leningradi sõjaväeringkonna maavägede pealetungi toetamine”. Kaitse rahvakomissar nõudis operatsiooniplaani ettevalmistamist 27. septembriks ja hoiatas, et “pealetungile asumise aja kohta antakse eraldi direktiiv”. 28. septembril kinnitas rahvakomissar esitatud operatsiooniplaani Eesti vastu, tehes korralduse,

et vägedel tuleb vältida raudteesildade purustamist. Samal päeval käskis Leningradi sõjaväeringkonna vägede juhataja viia 29. septembri hommikuks Balti laevastik täielikku lahinguvalmidusse selleks, et pärast käsu saamist anda löök Eesti mereväebaasidele ja hõivata tema laevastik, laskmata sellel minna Soome ja Rootsi neutraalvetesse, toetada suurtükitlega maavägesid rannikul ning olla valmis dessandi maalesaatmiseks erikäsu peale. Läti väljastumise puhul tuli hõivata ka tema laevastik. (VRSA, f 37977, n 1, s 232, l 6, 10–11, 17; f 25888, n 11, s 14, l 5, 6–7; s 22, l 21, 123–125; f 35086, n 1, s 527, l 269–272; Dongarov, Peskova 1991: 34–35; Vaštšenko 1990: 29; *Ot pakta...* 1990: 148–150; *1940 god...* 1990: 52–54; *Zimnjaja...* 1998: 116.)

Eesti sõjavägi sooritas samuti mitmeid aktsioone sõja puhuks, lõpetades 27. septembriks kõik mobilisatsioonieelsed ettevalmistused. Seistes vastamisi dilemmaga “leping või sõda”, otsustas Eesti juhtkond teha valiku kokkuleppe kasuks ning 27. septembril lendas Eesti delegatsioon uuesti Moskvasse. Samal päeval ilmus ajalehes *Izvestija* ametlik informatsioon Nõukogude-Eesti läbirääkimistest, ent Nõukogude raadio teatas N. Liidu laeva “Metallist” uputamisest Soome lahes tundmatu allveelaeva poolt. 27. septembril kell 20.30 alanud läbirääkimiste käigus esitas Molotov “Metallisti” põhjalaskmisele viidates nõude “praeguse Euroopa sõja jooksul” pidada eri kohtades Eestis Nõukogude vägede 35 000-mehelist garnisoni. Eesti delegatsioon keeldus ja siis võttis läbirääkimistest osa Stalin, kes nimetas minimaalselt vajaliku arvu 25 000, argumenteerides seda järgmise mõttekäiguga: “Ei tohi olla liiga vähe vägesid — piirate sisse ja hävitate ära.” Vastuseks teatas Selter, kes nõudis piirdumist 15 000 mehega: “See on solvav. Me sõlmime liidulepingut, kuid teie räägite nii, nagu oleksime kõige kurjemad vaenlased, kes kogu aeg peavad kartma teineteise kallaletungi.”

Lepingu koostamine ja vaidlused Nõukogude laevastiku baseerumiskohtade üle Eestis jätkusid järgmisel päeval ning 28. septembri hilisõhtuks sai kooskõlastatud ja allkirjutatud vastastiku abistamise leping tähtajaga 10 aastat, mis nägi ette 25 000-mehelise Nõukogude väekontingendi sissetoomist. See jõustus pärast ratifikatsioonikirjade vahetamist 4. oktoobril 1939. Samaaegselt kirjutati alla NSVL ja Eesti vahelisele kaubavahetuslepingule perioodil 1. X 1939 kuni 31. XII 1940. Stalin “õnnitles”

sõbralikult Selterit: "Võin teile öelda, et Eesti valitsus toimis targalt ja eesti rahva kasuks, sõlmides kokkuleppe Nõukogude Liiduga. Teiega oleks võinud juhtuda sama, mis Poolaga." (*Ot pakta...* 1990: 184, 188–189.)

Huvitav on märkida, et andmed Nõukogude sõjalisest survest Eestile olid juba tol ajal teada. Nõnda kirjeldas sõjameditsiini-kooli õppejõud pataljonikomissar G. Ikonnikov, pidades 1940. a alguses loenguid Leningradi autotranspordinstituudi V kursuse üliõpilastele, neid sündmusi järgmiselt: "Eestile avaldati meie poolt sõjalist survet, esitades talle mõnetunnilise ultimaatumi, et kui ta ei võta vastu Nõukogude valitsuse ettepanekut, siis okupeerib määratud aja möödudes meie Punaarmee Eesti territooriumi. Pärast säärast ultimaatumit lendas Eesti välisminister Selter Moskvasse pakti alla kirjutama. Meie Punaarmee üksuste sisseviimine Baltikumi riikidesse on analoogiline sellise näitega, nagu oma korterisse sõbra laskmine, kes alguses elab ühes toas, siis võtab üle kogu korteri ning kihutab peremehe sealt välja." Selle informatsiooni eest heideti Ikonnikov 24. märtsil 1940 ÜK(b)Pst välja ning temaga hakkas tegelema NKVD Riikliku Julgeoleku Peavalitsuse eriosakond (VRSA, f 9, n 29, s 544, l 156, 165).

Äratab huvi, et seesugune hinnang Punaarmee Baltikumi siseseviimise tulevastele tagajärgedele ei erine väga Stalini praegu teadaolevast arvamusest, mille ta esitas 25. oktoobril Kominterni täitevkomitee sekretärile Georgi Dimitrovile: "Me arvame, et leidsime vastastikuse abistamise paktide näol (Eesti, Läti ja Leeduga) sellise vormi, mis lubab meil tõmmata Nõukogude Liidu huviorbiiti mitmeid riike. Kuid selleks tuleb meil olla kannatlik ning pidada rangelt kinni nende sisemisest režiimist ja iseseisvusest. Me ei hakka püüdma neid sovetiseerida. Tuleb aeg, millal nad seda ise teevad!" (Narinski 1995: 16–17; *1941 god...* 1998: 596.)

Moskvas algasid 27. septembril kell 22.00 läbirääkimised Saksamaaga, mille käigus puudutati ka Baltikumi probleeme. Saksamaa välisminister Joachim von Ribbentrop, kes teadis Saksa Tallinna-saadiku kaudu Nõukogude ettepanekutest Eestile ning oletas, et "seda tuleb ilmselt mõista esimese sammuna Baltikumi küsimuse realiseerimisel", palus Nõukogude valitsusel teatada, "millal ja kuidas ta kavatses lahendada kogu nende küsimus-

te kompleksi". Olles kuulnud Stalinilt NSVL kavatsusest luua sõjalisi baase Eestisse "vastastikuse abistamise lepingu varjus", küsis Ribbentrop, "kas Nõukogude valitsus eeldab sellega aeglast sisseimbumist Eestisse ja võib-olla ka Lätisse". Stalin vastas jaatavalt, lisades, et siiski jäetakse esialgu alles praegune valitsemissüsteem Eestis, ministeeriumid jne. Mis puutub Lätisse, siis ütles Stalin, et Nõukogude valitsus kavatseb teha talle analoogilise ettepaneku. Kui aga Läti on vastu vastastikuse abistamise pakti ettepanekule Eestiga samasugustel tingimustel, siis teeb Nõukogude sõjavägi kõige lühema ajaga Lätile "lõpu peale". Mis puudutab Leedut, siis teatas Stalin, et Nõukogude Liit integreerib Leedu oma koosseisu sel juhul, kui saavutatakse vastav kokkulepe Saksamaaga "territooriumide vahetamisest". Hinnates Baltikumi riikide positsiooni, arvas Stalin, et "nende poolt pole käesoleval ajal oodata mingeid väärsamme, sest kõik nad on piisavalt ära hirmutatud". Läbirääkimiste tulemusena otsustati Poola ja Leedu probleem poolte vastastikuste järeleandmistel alusel ning vastavalt 28. septembril allakirjutatud Nõukogude-Saksa sõprus- ja piirlepingule ja selle salajasele lisaprotokollile anti Leedu üle NSVL huvisfääri (Fleischhauer 1991: 131, 133, 135–136).

Läti juhtkond, mis oli huvitatud majanduslike suhete laiendamisest NSVL-ga, uuris tähelepanelikult Eesti kogemust ning oli arvestades Nõukogude mõju suurenemist Ida-Euroopas nõus leppima kokku samasugustel tingimustel nagu Eesti. 2. oktoobril teatas Läti Telegraafiagentuur, et "Läti on valmis asuma oma välissuhteid üle vaatama, esmajärjekorras NSVL-ga. Valitsus tegi välisminister Muntersile ülesandeks suunduda viivitamatult Moskvasse, et saavutada otsest kontakti NSVL valitsusega." Samal päeval kell 21.30 algas Kremli Muntersi esimene vestlus Nõukogude juhtkonnaga, kelle nimel Molotov tegi ettepaneku korraldada Nõukogude-Läti suhteid, sest "me vajame baase jäävaba mere ääres". Teda toetas Stalin, kes teatas, et "kui me jõuame kokkuleppele, siis on kaubanduse ja majanduse jaoks olemas väga head eeldused". NSVL positsiooni põhjendades osutas Molotov, et "see, mis otsustati 1920. aastal, ei pea jääma igaveseks. Juba Peeter Suur kandis hoolt väljapääsu eest merele. Praegu pole meil väljapääsu ning oleme sellises olukorras, kuhu enam ei tohiks sattuda. Seepärast tahame garanteerida endale sadamate kasutamise, teed nende sadamate juurde ja nende kaitsmise." Muntersi katsed

tõrjuda Nõukogude pretensioone kutsusid esile Stalini küllaltki avameelse repliigi: "Ma ütlen teile otse: mõjusfääride jaotamine toimus..., kui mitte meie, siis võivad teid okupeerida sakslased. Kuid me ei soovi kuritarvitada... Meile on vaja Liepājat ja Ventspils." (*Polpredõ...* 1990: 75, 76, 77.)

Lepingu tingimuste kooskõlastamine toimus Nõukogude poole visa surve ja Läti delegatsiooni aeglase järeleandmiste saatel. Samal ajal muutis Punaarmee kindralstaabi ülem oma käskkirjaga nr 074 rahvakomissari direktiivi nr 043/op, tehes korralduse grupeerida peamine osa 8. armee vägedest ümber Kutebi jõest lõuna pool Läti piirile. Samal päeval teostati kaitse rahvakomissari käskkirja põhjal Läti territooriumi õhuluuret. 5. oktoobri läbirääkimiste põhjal kirjutati alla vastastikuse abistamise leping tähtajaga 10 aastat, mis nägi ette Nõukogude vägede 25 000-mehelise kontingendi sisseviimist Lätisse. Leping jõustus 14. oktoobril pärast ratifitseerimiskirjade vahetamist. 18. oktoobril kirjutati alla Nõukogude-Läti kaubanduslepingule 1. XI 1939 kuni 31. XII 1940. (VRSA, f 25888, n 11, s 14, l 36; *Polpredõ...* 1990: 84–87, 123, 133–134.)

Niipea kui NSVL ja Saksamaa leppisid kokku Leedu andmises Nõukogude huvisfääri, kutsus Molotov 29. septembril välja Leedu saadiku Moskvas L. Natkevičiuse ja teatas talle, et tuleks alustada otseläbirääkimisi Leedu välispoliitilisest orientatsioonist. Juba 1. oktoobril nõustus Leedu valitsus delegeerima Moskvasse välisministri Juozas Urbšysi. 3. oktoobril kell 22.00 alanud läbirääkimistel teatas Stalin Leedu delegatsioonile Nõukogude-Saksa kokkuleppes Leedu jagamise osas. Urbšysi protesti summutas soov saada Vilniust, mida Nõukogude pool pakkus peibutisena vahetuseks vastastikuse abistamise lepingu vastu. Delegatsioonile anti üle Nõukogude dokumentide projektid ja 4. oktoobril naasis ta Kaunasesse. Leedu valitsus otsustas keelduda vägede paigutamisest, ent avaldas valmisolekut tihedaks koostööks sõjalisel alal. Uutel läbirääkimistel selgus, et NSVL jätkab vägede Leedusse paigutamise nõudmist, andes mõista, et vastasel juhul võidakse Vilnius anda Valgevene NSVle. (*Polpredõ...* 1990: 71, 73, 84, 90; Urbšys 1989: 25–45.)

Lisaargumendina paigutati Leedu piiridele Valgevene rinde 3. armee. Leedu valitsuse ette kerkis küsimus: kas kirjutada alla

N. Liidu nõutav leping koos garnisonide paigutamise ja Leetu ja saada Vilnius koos ümbruskonnaga või mitte kirjutada lepingule alla, mitte saada Vilniust ja sattuda konflikti NSVLiga? Veendudes Saksamaa mittesekkumises, otsustas Leedu juhtkond võtta Nõukogude ettepanek vastu ning 10. oktoobril kirjutati alla "Lepingule Vilno linna ja maakonna üleandmisest Leedu Vabariigile ning vastastikusest abistamisest Nõukogude Liidu ja Leedu vahel" tähtajaga 15 aastat, mis nägi ette Nõukogude 20 000-mehelise väekontingendi paigutamist Leedusse. 15. oktoobril kirjutati alla Nõukogude-Leedu kaubanduslepingule ajavahemikuks 1. XI 1939 kuni 31. XII 1940. (VRSA, f 35086, n 1, s 527, l 274–292; *Polpredõ...* 1990: 92–98, 124–128.)

Sel viisil said kokkulepped Saksamaaga huvisfääride jaotamisest ja sõda Euroopas nendeks vajalikeks tingimusteks, mis võimaldasid N. Liidul tegutseda üsna vabalt Baltikumi suhtes. N. Liit alustas oma õiguste realiseerimist vastastikuse abistamise lepingute sõlmimisega, kasutades traditsioonilist sõjalis-poliitilise surve avaldamist ning lubadusi sõltuvalt konkreetsest olukorrast iga Baltikumi riigi suhtes. Euroopa suurriikide toetusest ilma jäänud Baltikumi riigid osutusid seisvat silm silma vastu Nõukogude juhtkonna nõudmistega. Seetõttu on raske mitte nõustuda S. Volkovi ja J. Jemeljanovi arvamusega, et "muidugi poleks Eesti, Läti ja Leedu valitsus neid lepinguid alla kirjutanud, kui nad poleks teadnud seda, et Saksamaa loobus oma hegemooniast Baltikumis". Ent autorite arvamus selle kohta, et "1939. a reaalses olukorras oleks saanud Moskvas 28. septembrist 10. oktoobrini allakirjutatud lepingute alternatiiviks olla üksnes Baltikumi vabariikide okupeerimine Saksa vägede poolt" (Volkov, Jemeljanov 1990: 170), tundub olevat kunstlik ega vasta tegelikele faktidele. Nagu me nägime, oleks nende lepingute reaalseks alternatiiviks võinud olla Baltikumi okupeerimine Punaarmee poolt ning just see ähvardus sundis Eesti, Läti ja Leedu valitsusi kirjutama alla vastastikuse abistamise lepingutele, mida nad pidasid kahest halvast väiksemaks. 1939. a 10. oktoobrist alates kinnitati Nõukogude-Saksa kokkulepet Baltikumi kohta vastavate lepingutega. Neis tingimustes püüdsid Baltikumi riikide valitsusringkonnad mitte teravdada suhteid NSVLiga, lootes tulevikus vabaneda koormavast Nõukogude eestkostest.

Nüüd tuli teha teoks saavutatud õigus viia väed Baltikumi. Kaitse rahvakomissari 30. septembri direktiivi alusel moodustati sõjaline komisjon Leningradi sõjaväeringkonna vägede juhataja II järgu armeekomandöri Kirill Meretskovi juhtimisel, mille eesmärgiks oli "koos Eesti Valitsuse esindajatega määrata kindlaks Punaarmee üksuste paigutamiskohad ja arutada nende korraldamise küsimusi". Direktiiv määras kindlaks umbkaudsed vägede dislotseerimise rajoonid ja komisjoni tegevuse tähtajad. Poolte sõjaliste delegatsioonide läbirääkimised lõppesid 11. oktoobril kokkulepete allakirjutamisega vägede ja laevastiku paigutamist Paldiski ning Haapsalu rajooni, Saaremaale ja Hiiumaale. Haapsalusse paigutati Nõukogude väed Euroopa sõja ajaks, ent mitte kauemaks kui kaheks aastaks, ning Balti laevastik sai baaside rajamise perioodiks õiguse kahe aasta jooksul baseeruda Rohukülas ja Tallinnas. Sätestati laevastikubaaside varustamise kord ja nende rajoonide külastamise kord kolmandate riikide laevade poolt, kusjuures täielikult säilis Eesti suveräänsus, ent võeti arvesse ka Nõukogude laevastiku huve. Vastavalt neile kokkulepetele algas 1939. a 18. oktoobri hommikul kell 8.00 Punaarmee üksuste toomine Eestisse. Eestisse saabusid 65. erilaskurkorpuse ja õhujõudude erigrupi väeosad kokku 21 347 mehe, 283 tanki, 54 soomusauto ja 255 lennukiga (*Polpredõ...* 1990: 72, 101–104, 105–113, 135).

Samasuguses korras algas lepingu realiseerimine Lätiga. Antud juhul nimetati Punaarmee komisjoni esimeheks Kalinini sõjaväeringkonna vägede juhataja korpusekomandör V. Boldin. Poolte sõjalised komisjonid koostasid 23. oktoobriks kokkulepped Nõukogude vägede paigutamise kohta, kusjuures viimaste baasideks said Liepāja, Ventspils, Priekule ning Pitrags. Merejõudude sissetoomine pidi algama 23. oktoobril, maavägede paigutamine Ventspilsi-Pitragsi rajooni 29. oktoobril ning Liepāja rajooni 30. oktoobril. 23. oktoobril saabus Liepājasse ristleja "Kirov" miinilaevade "Smetlivõi" ja "Stremitelnoi" saatel. 29. oktoobri hommikul kell 11.00 saabus Zilupe jaama esimene Nõukogude vägede ešelon. Lepingu kohaselt toodi Lätisse 2. erilaskurkorpuse ja 18. lennuväegrupi väeosad, kuhu kuulus 21 559 meest. (*Polpredõ...* 1990: 141–143; VRSA, f 40442, n 1, s 117, l 257–258.)

Sõjalist komisjoni läbirääkimistel Leeduga juhtis Valgevene rinde vägede juhataja, II järgu armeekomandör M. Kovaljov.

Nõukogude delegatsioon kavatses pidada läbirääkimisi vägede paigutamiseks Vilniusse, Kaunasesse, Šiauliaisse, Ukmergesse ja Alytusse, ent Leedu pool keeldus kategeooriliselt arutamast Nõukogude vägede sellist dislokatsiooni, tehes ettepaneku paigutada garnisonid Saksa piirile lähemale. Läbirääkimised Leeduga lõppesid 28. oktoobril kokkuleppe allakirjutamisega Nõukogude vägede paigutamisest Nauja Vileika, Alytuse, Prienai ja Gaižunai rajooni. Õhujõud pidid hakkama paiknema Alytuses ja Gaižunais ning peale selle saama mitu operatiivlennuvälja. Nauja Vileikas ja Porubankais asuvad väed arvati juba sissetooduks, ülejäänud pidi toodama 3. novembril. Ent vägede sissetuleku tseremoonia toimus alles 15. novembril kell 10.00 hommikul ning sellel oli puhtsümboolne tähendus, sest Nõukogude väed asusid Vilniuses Leedu territooriumil. 15.–17. novembril viidi suur osa vägesid Vilniusest ära alalistesse paiknemiskohtadesse. Leedus paiknesid 16. erilaskurkorpuse väeosad, 10. üksik hävituslennuväepolk ja 31. üksik keskmiste pommitajate polk, mille üldarvuks oli 18 796 meest. Vilniusest viidi Punaarmee üksused välja 1939. a 15. detsembril. (VRSA, f 35086, n 1, s 193, l 128–129; s 245, l 9–81; f 40442, n 1, s 117, l 257–258; Venkov 1990: 34–35; *Polpredõ...* 1990: 154–156.)

Lepingute sõlmimine NSVLiga ja Punaarmee vägede toomine Baltikumi tekitas mõnedes kohaliku elanikkonna kihtides “sovetiseerivaid” meeleolusid, mis teatud määral leidsid vastukaja Nõukogude diplomaatide juures Tallinnas, Riias ja Kaunases. Nagu juba öeldud, püüdis Nõukogude juhtkond kõigi jõududega vältida ebasoodsat muljet lepingutest ning reageeris sellele üsna kiiresti ja karmilt. 1939. a 14. oktoobril andis Molotov käsu Nõukogude täievolilisele esindajale Kaunases N. Pozdnjakovile: “Igasugune mehkeldamine ja suhtlemine vasakpoolsete ringkondadega lõpetage ära.” 21. oktoobril meenutas välisasjade rahvakomissar veel kord, et “pisimgi katse kellegi poolt meist sekkuda Leedu sisesajusse toob kaasa rangeima karistuse süüdlasele... Tuleb provokatsioonilise ja kahjulikuna loobuda igasugusest lobisemisest Leedu “sovetiseerimise” kohta”. 20. oktoobril kutsus esile Moskva pahameele TASSi korrespondents Tallinnast ning täievoliline esindaja K. Nikitin sai korralduse anda kindel vastulöök igasugusele tegevusele, mida võiks tõlgendada kui kavatsust Eestit “sovetiseerida”. 23. oktoobril kohustas Molotov Nikitinit “tegema

lõpu igasugustele juttudele Eesti "sovetiseerimisest" kui antud momendil ainult provokaatoreile ning NSVLi vaenlastele kasulikele ja sobivaile" ning mitte sekkuma Eesti siseasjusse. (*Polpredõ...* 1990: 123, 138–139, 140.)

65., 2. ja 16. erilaskurkorpuse juhtkond sai 25. oktoobril kaitse rahvakomissariilt käskkirjad nr 0162, 0163 ja 0164, mille järgi vägedel polnud õigust sekkuda Eesti, Läti ja Leedu siseasjusse, ent "sovetiseerimismeeleolud ja -jutud, kui need leiaksid aset sõjaväelaste hulgas, tuleb põhjalikult välja juurida ja edaspidi kõige halastamatumalt hävitada, sest need toovad kasu ainult N. Liidu vaenlastele" ja Baltikumi riikidele (*Polpredõ...* 1990: 147–152).

Esinedes 31. oktoobril NSVL Ülemnõukogu istungjärgul ütles Molotov, et "mainitud vastastikuse abistamise paktide eriline iseloom ei tähenda sugugi mingit N. Liidu sekkumist Eesti, Läti ja Leedu asjadesse, nagu seda püüavad kujutada mõningad välismaised ajalehed. Vastupidi, kõik need vastastikuse abistamise paktid sätestavad kindlalt nendele allakirjutanud riikide suveräänsuse puutumatus ja teise riigi asjadesse mittevaheselemise printsiibi. Need paktid lähtuvad teise poole riikliku, sotsiaalse ja majandusliku struktuuri vastastikusest austamisest ning peavad tugevdama rahumeelse ja heanaaberliku koostöö aluseid meie rahvaste vahel. Meie toetame sõlmitud paktide ausat ja täpset elluviimist täieliku vastastikkuse tingimustes ning teatame, et loeba Baltikumi riikide "sovetiseerimisest" on kasulik ainult meie ühistele vaenlastele ning igasugustele nõukogudevastastele provokaatoritele." (*Polpredõ...* 1990: 158.). Tulemusena taandusid Baltikumi riikide avalikkuse ühe osa esialgsed kartused NSVL kavatsuste suhtes tagaplaanile.

Nagu õigesti märgivad A. Dongarov ja G. Peskova, oli NSVL täieliku Baltikumi riikide siseasjadesse mittevaheselemise poliitika seletatav soovimatusega teravdada suhteid Inglismaa ja Prantsusmaaga ning Euroopas käiva sõja perspektiivide selgusetusega (Dongarov, Peskova 1991: 39–40). Pidades rangelt kinni oma joonest mitte mingil moel sekkuda Eesti, Läti ja Leedu siseasjusse, jälgis Nõukogude juhtkond tähelepanelikult situatsiooni Euroopas ja Baltikumis. Vastastikuse abistamise lepingute täitmisel kerkisid poolte ette üha uued probleemid, mille lahendamiseks peeti 1939. a novembrist kuni 1940. a maini läbirääkimisi

mitmel tasandil ning sõlmiti kokkuleppeid, mis konkretiseerisid paktide eri külgi. Nendega reguleeriti rendi, raudteevedude, ehitamise organiseerimise, side, sõjaväelaste sanitaarhoolduse ja juuriidilise seisundi, sõjaväekaubastute, juhtivkoosseisu kuuluvate isikute ning nende perekondade sisse- ja väljasõidu jms küsimusi. Paktide tingimuste täitmise kontrollimiseks ja vaidlusküsimuste lahendamiseks loodi segakomisjonid. Järk-järgult kodunesid Nõukogude väed Baltikumi garnisonides. (*Polpredõ...* 1990: 162–165, 176–177, 216–218, 219–220, 231–234, 236–239, 241–243, 249–250, 254–261, 294–301, 319–325.)

Historiograafias kutsub küsimus lepingute täitmisest esile eri arvamusi. Enamik autoreid märgib, et vaatamata teatud hõõrumistele pidasid pooled tervikuna kinni lepingutingimustest (Volkogonov 1989: 41; Orlov 1991: 47–51; Dongarov, Peskova 1991: 39–41; Semirjaga 1992: 218–224; Garejev 1995: 71). Ühes sellega olid poolte suhted idüllist kaugel. Nõukogude kohalikud esindajad märkisid üksmeelselt, et Baltikumi riigid, pidades formaalselt lepingutest kinni, püüdsid saada kasu Nõukogude vägedele vajalike kaupade ja teenuste tarnimiselt. Baltikumi riikide võimud püüdsid viia miinimumini Nõukogude sõjaväelaste kontakte kohalike elanikega. Inglismaa ja Prantsusmaa sekkumise oht Nõukogude-Soome sõtta küttis Baltikumi riikide valitsusringkondades üles meeleolusid, mis olid suunatud vabanemisele NSVL poolt pealesunnitud lepingutest. A. Orlovi, S. Volkovi ja J. Jemeljanovi arvates avaldasid Baltikumi riikidesse paigutatud väed üksnes oma kohalolekuga teatud mõju sisepoliitilisele olukorrale, andes impulsse võitluseks profašistlike režiimidega, ehkki nad avalikult ei sekkunud nende riikide siseasjusse (*История СССР*, 1990, nr 4, lk 47–52; Volkov, Jemeljanov 1990: 187–189; Orlov 1999: 199).

Seletades NSVLi tegevust Baltikumi riikide suhtes 1940. a suvel, osutavad mõned autorid Eesti, Läti ja Leedu valitsuste nõukogudevastase orientatsiooni aktiveerumisele, mis seisnes vabatahtlike saatmises Soome, salajase sõjalise liidu — *Balti Entente*'i — moodustamises, ajakirja *Revue Baltique* väljaandmises, vägede paigutamise läbirääkimiste venitamises, sidepidamises Saksamaaga ja temaga liidu ettevalmistamises, kusjuures Saksamaale läks 1940. a esimesel poolel kuni 70% Baltikumi riikide põllumajanduslikust ekspordist, Nõukogude sõdurite röövimises

Leedus, Nõukogude garnisone teenindava personali vangistamises. Sellega on taas esitatud N. Liidu 1940. a süüdistuste kogu komplekt. A. Orlov kirjutab *Wehrmacht*'i koondamisest Leedu piirile 1940. a 16.–17. juunil, mitme autori arvates aga valmistuti Baltikumis 15. juunil profašistlikeks riigipööreteks. Loomulikult “oli selline Baltikumi riikide tegevus vastastikuse abistamise lepingute rikkumine” ning see tõigi N. Venkovi arvates kaasa selle, et Nõukogude juhtkond pani 1940. a 16. juunil Baltikumi riikidele ette pidada rangelt kinni lepingutest ja nõudis täiendava väekontingendi toomist, millega valitsused kohaliku elanikkonna survele nõustusidki. Tõsi küll, S. Volkov ja J. Jemeljanov märgivad, et need NSVL aktsioonid olid ebaseaduslikud, ehkki neid dikteeris mure oma turvalisuse pärast. (*История СССР*, 1990, nr 4, lk 50–51; Volkov, Jemeljanov 1990: 178–184; Šuranov 1992: 123–139, 180, 184; Venkov 1990: 36–38; Sipols 1997: 235–239; *Voina...* 1999: 202.)

Möödunud aastakümnete jooksul on jäänud endiselt tõestamata Baltikumi riikide nõukogudevastase sõjalise liidu olemasolu ja selle identsus Balti *Entente*'iga. Eesti, Läti ja Leedu koostöölepingule, mida nimetati Balti *Entente*'iks, kirjutati alla 12. septembril 1934 ning selle mõistis hukka Saksamaa ja kiitis heaks NSVL. Koostöökohustused ei laienenud Poola-Leedu suhetele, järelikult jäi Leedu välja Eesti-Läti sõjalisest liidust. 1939. a septembris informeeris Stalin Eesti delegatsiooni: “Me pole vastu sellele [liidule]. See leping võib jääda alles.” Balti *Entente*'i X (7.–8. XII 1939) ja XI (14.–16. III 1940) konverentsi korraldamine tekitas ärevust Nõukogude diplomaatide seas, kes rahulolematusega konstateerisid Baltikumi valitsuste iseseisvust ja avaldasid lootust, et nad “peavad veenduma oma välispoliitika konsolideerimises oma neljanda võimsa partneri NSVL-ga ning edaspidi arutama välispoliitilisi probleeme ühiselt” (*Polpredõ...* 1990: 184, 200, 211). XI konverents tekitas kuuldusi Leedu ühinemisest Eesti-Läti sõjalise liiduga, mis Nõukogude diplomaatide arvates oli suunatud NSV Liidu vastu. Nende andmete kontrollimisega tegeles Nõukogude täievoliline esindaja Leedus, kes teatas 2. aprillil Moskvasse, et “kuuldused Leedu ühinemisest Eesti-Läti sõjalise liiduga pole seni leidnud kinnitust”. Ta märkis küll 23. aprillil, teatades Eesti sõjaväeatašee määramisest Leedusse, et “see siksak tõendab

ilmselt, et Leedul on tekkinud mingid kohustused Eesti ja Läti suhtes" (*Polpredõ...* 1990: 303–304).

2. juunil saatis TASSi vastutav juhataja J. Havinson Molotovile kirja, milles soovitas "pöörata kõige tõsisemat tähelepanu niinimetatud Balti *Entente*'i tegevusele", sest see orienteeruvat Inglismaale ja Prantsusmaale. Kirja autor süüdistas kuulujuttudele toetudes Eestit, Lätit ja Leedut sõjalise kolmikliidu moodustamises ning püüdlustes majanduslikult ja riiklikult ühineda. "Milliste muude eesmärkide jaoks peale nõukogudevastase sekeldamise eksisteerib praegu Balti *Entente*? [---] Ei saa olla mingit kahtlust selles, et Balti *Entente* on Inglise-Prantsuse mõju legaalne vorm Baltikumis, et praegu on Balti *Entente* tegevuses kullisidetaguse nõukogudevastase askeldamisega. Pole välistatud, et arvestades toimunud muutusi rahvusvahelises olukorras võib Balti *Entente* püüda (kui juba ei püüagi) "ümber orienteeruda" Saksamaale." Konstateerides eriajakirja *Revue Baltique* olemasolu ning Baltikumi ajakirjanduse NSVL suhtes ebalojaalset positsiooni, tõstatas Havinson küsimuse: "Kas pole juba saabunud aeg võtta meie poolt ette reaalseid samme Balti *Entente*'i likvideerimiseks?" Havinsoni kiri on huvitav selle poolest, et hiljem leidsid mitmed tema teesid kajastamist Nõukogude valitsuse avaldustes ja propagandas. (*Polpredõ...* 1990: 338–339.)

Seega, nagu õigesti märgivad M. Semirjaga, A. Dongarov ja N. Peskova, puuduvad uurijatel seni faktid Balti *Entente*'i nõukogudevastase tegevuse kohta. Nõukogude poole hinnangud toetusid vaid NSVL diplomaatiliste töötajate oletustele Baltikumis. Ühtlasi ei saa jätta märkimata, et Nõukogude juhtkond ei vajanudki mingeid täpseid andmeid, sest olid tekkinud soodsad tingimused Baltikumi valitsuste iseseisvuse kõrvaldamiseks. Kui "kummalise sõja" perioodil vastas sõltumatu Baltikum täielikult Nõukogude kavadele, siis Saksamaa võidud Läänes lubasid lõplikult otsustada Baltikumi-probleemi. Sekkumiseks Baltikumi riikide siseasjusse oli vaja ettekäändeid, millena kasutatigi punaarmee laste saatusi ja küsimust Balti *Entente*'ist. (Dongarov, Peskova 1991: 42–43; Semirjaga 1992: 225–226; Medvedjev 1989: 152–154.)

Teisest küljest oli Nõukogude juhtkonna hinnang Baltikumi valitsusringkondade meelsusele tervikuna õige. Jäämata rahule

NSVLi poolt peaesunitud lepingutega, tegid nad panuse Inglismaale ja Prantsusmaale, lootes pärast sõda vabaneda Nõukogude eestkostest. Tingimustes, kus Prantsusmaa oli purustatud ja Inglismaa mõju Euroopas nõrgenes, hakkas Baltikumi riikide juhtkond, arvestades Nõukogude-Saksa sõja tõenäosust, kalduma salajaste kontaktide laiendamise poole Saksamaaga. Nõukogude juhtkond omakorda, valmistudes sõjaks Saksamaaga, püüdis lõplikult kinnitada kanda strateegiliselt kasulikust piirkonnast Ida-Preisimaa piiril, kõrvaldada Baltikumi riikide nõukogudevastase tegevuse vähimigi võimalus ning koos sellega ühtlasi laiendada "sotsialismi" tsooni, vabastades Baltikumi töörahva kapitalistlikust ikkest. Seega dikteerisid Baltikumi liitmise NSVLiga üldine olukord Euroopas ja Nõukogude juhtkonna isiklikud eesmärgid.

Nõukogude esindajad Baltikumis panid tähele Eesti, Läti ja Leedu sõjalise koostöö juhtumeid, vaadeldes neid mingi NSVLi eest varjatud tegevuse tõestusena. Näiteks toimusid 1939. a novembris ja 1940. a mais Baltikumi riikide relvajõudude kõrgema juhtkonna esindajate vastastikused külaskäigud. Ometi, nagu tunnistab V. Sipols, tõepärased andmed nende sõjalise koostöö kohta puuduvad. Mõõdunud aastakümnete jooksul on kirjanduses mainitud vaid Läti sõjaväe staabi poolt oktoobris ja novembris 1939 koostatud mobilisatsioonikorraldust nr 5, mis lähtus sõja võimalusest NSVLiga (*Borba...* 1970: 32, 36; Sipols 1968: 313–339). Kahjuks on küsimus Baltikumi riikide relvajõudude seisundist ja plaanidest 1940. a kevadel Venemaa kirjanduses peaaegu uurimata.

Praegu kättesaadavad andmed näitavad, et Baltikumi riikide sõjaväed polnud suured (vt tabel 3; Российский центр хранения и изучения документов новейшей истории = Venemaa Lähiajaloo Dokumentide Säilitamise ja Uurimise Keskus*, f 17, n 121, s 54, l 1–75). Nii oli Eestil neli jalaväediviisi, peale nende kuulusid maavägedesse soomusrongirügement, auto-tankirügement, vahi- ja pioneeripataljon, sidepataljon ning keemiakompanii. Õhujõud koosnesid kolmest üksikust lennuväedivisjonist, lennubaasist ja helgiheitjakomandost (3 kompaniid). Igasse lennuväedivisjoni kuulus kolm salka ja lennuväljakoman-

* Alates 1999. a kevadest on arhiivi uueks nimeks Venemaa Riiklik Sotsiaalpoliitilise Ajaloo Arhiiv. *Tõnu Tannberg*.

do. Merejõud koosnesid merelennusalgast, merelaevastiku divisjonist, Peipsi laevastiku divisjonist, õppekompaniist ja Suuropi, Aegna ning Naissaare merekindlusest. Merelaevastikku kuulusid miinilaev "Sulev", allveelaevad "Lembit" ja "Kalev", kaks suurtükipaati, kaks miinipanjat, kolm traallaeva, neli vahilaeva, seitse abilaeva ning viis jääõhkujat. Peipsi divisjon koosnes kolmest relvastatud puksiirist ja viiest mootorkaatrist. Peale selle oli Eestis olemas sõjaline organisatsioon Kaitseliit, mis koosnes 15 malevast.

Läti maaväed koosnesid neljast jalaväediviisist ja ühest tehnilisest diviisist, millesse kuulus auto-tankibrigaad, raskesuurtükiväe polk, sapööri- ja õhutõrjepolk, soomusrongipolk, sidepataljon ja lennuväepolk. Lennuväepolk ühendas kuut salka, neist neli luure- ja kaks hävitussalka. Lätil oli 16 lennuvälja ja 10 maandumisväljakut. Sõjalaevastikus oli allveelaevade "Spidola" ja "Ronis" divisjon, traallaevade "Virsaitis", "Imanta" ja "Viesturs" divisjon ning merelennuväedivisjon 5 lennukiga. Põhilisteks laevastiku baasideks olid Riia, Ventspils ja Liepāja, kus asus ka merelennuvägi. Peale selle oli Lätis sõjaline organisatsioon *Aizsargi*, mis jagunes 19 maakondlikuks, 1 raudtee- ja 1 lennuväepolguks.

Leedu maavägi koosnes kolmest jalaväediviisist, ühest ratsaväediviisist ning tehnilistest väeosadest (inseneripataljon, sidepataljon, soomussalk ja autosalk). Leedu õhujõududes oli 4 lennuväegruppi, õhutõrjedivisjon, helgiheitjarood, 5 õhukaitseroodu, helipüüdjate rood, lennuväljade valvepataljon ning vaatluspunktide rood. Mereväes oli üksainuke õppesõjalaev "Prezidentas Smetona". Ka Leedus oli olemas sõjaline organisatsioon *Šauliu Sajunga*, mis jagunes 20 salgaks (polguks või pataljoniks).

Nii väikesearvuliste relvajõududega Baltikumi riigid, olles ära lõigatud igasugusest välisabist, püüdsid võimalust mööda loomulikult hoiduda teravdamast suhteid NSVLiga. Sõja tekitatud majandusraskused suurendasid elanikkonna sotsiaalset rahulolematust eriti linnades, mis ahendas valitsevate autoritaarsete režiimide sotsiaalset baasi. Saksamaa pealetung läänerindel ja *Wehrmacht*'i läbimurre La Manche'i äärde 20. mail 1940 muutsid tunduvalt strateegilist olukorda Euroopas. Baltikumis elavnesid elanikkonna teatud kihtides taas kartused, et pärast võitu Läänes uuendab Saksamaa oma ekspansiooni itta, mis muudab Baltikumi riigid sõ-

Tabel 3
Baltikumi riikide relvajõud

	Eesti	Läti	Leedu	Kokku
Sõjavägi (tuhandeis)				
rahuajal	20	25	28	73
sõjaajal	129	168	130	427
Sõjaväelised organisatsioonid (tuhandeis)	50–60	40–50	50–60	140–170
Diviise	4	4	3	11
Suurtükirügemente	6	6	3	15
Tankirügemente	1	-	-	1
Tankibrigaade	-	1	-	1
Soomussalku	-	-	1	1
Ratsarügemente	1	1	-	2
Ratsabrigaade	-	-	1	1
Vintpüsse	102 130	121 339	110 000	333 469
Kuulipildujaid	3163	3512	1650	8325
Suurtükke	450	350	400	1200
Tanke ja soomusautosid	58	44	45	147
Lennukeid	70	90	132	292

Allikas: Venemaa Lähiajaloo Dokumentide Säilitamise ja uurimise Keskus, f 17, n 121, s 54, l 22–23.

jatallermaaks. Osa Eesti, Läti ja Leedu valitsusringkondi püüdis Saksamaale ümberorienteerumise hinnaga vabaneda Nõukogude eestkostest. Selles situatsioonis osutusid 1940. a mai ja juuni sündmused nende jaoks täielikuks ootamatuseks.

(Järgneb)

AGO TEEDEMA. Kassimäng

TUMEDA AINE LUGU

Jaan Einasto

9. VÕITLUS TUMEDA AINE ÜMBER

Nüüd on paras aeg meenutada, mida Thomas Kuhn teadustööst kirjutab. Tema järgi kujutab enamus teadusuuringuid endast nn normaalset teadust, mis seisneb mitmesuguste probleemide lahendamises, lähtudes üldtunnustatud põhitõdedest ehk paradigma-dest. Viimased kujutavad endast vaadete süsteemi, mida enamasti vaikides arvestatakse ja millest lähtutakse. Vahetevahel ilmnevad uurimiste käigus vastuolud käibivate paradigmadega. Enamikul juhtudel pole vastuolud olulised ning neid saab seletada kas ebatäpsustega mõõtmistes, vahel lihtsalt eksitustega, vahel esineb ka kõrvalekaldeid vaadete süsteemist, kuid need ei tundu olulised. Kuid aeg-ajalt esineb suuremaid kõrvalekaldeid. Alguses märkab neid üksik uurija ja teaduslik üldsus ei pööra hülbele erilist tähelepanu. Just nii juhtus Zwicky, Kahni ja Woltjeri töödega. Kuid aja jooksul suureneb faktide arv, mis ei mahu senise paradigma raamidesse. Teadusrevolutsiooni alguseks peab Kuhn hetke, kui antud valdkonna juhtivad autoriteedid pööravad hülbele piisavat tähelepanu. Järgneb võitlus uue ja vana paradigma pooldajate vahel. Alguses on uue paradigma pooldajad vähemuses, kuid aja jooksul nende arv suureneb, kuni uut paradigmat hakatakse juba esitama teaduslikes monograafiates ja ülikoolide loengutes. Kasvab peale uus põlvkond, kes on omaks võtnud uue paradigma. Vana paradigma kaob vaateväljalt koos oma pooldajate surmaga või lahkumisega aktiivsest uurimistööst. Enamasti võidab uus paradigma ammu enne seda, kui saabuvad lõplikud argumendid

Algus eelmises numbris.

selle paikapidavuse kohta. Iseloomuliku näitena toob Kuhn he-liotsentrilise maailmapildi kujunemise. Koperniku ajal polnud otsustavaks mitte uue maailmapildi abil leitavad planeetide posit-sioonid, vaid hüpoteesi lihtsus ja ilu, lõplik kinnitus saadi mitu sajandit hiljem tähtede liikumise uurimisest, mis peegeldasid Maa liikumist Päikese ümber. Sel ajal ei võtnud Ptolemaiiose süsteemi enam keegi tõsiselt.

Mainitud kolm artiklit (Einasto, Kaasik, Saar 1974; Ostriker, Peebles, Yahil 1974; Burbidge 1975) olid otsustavaks sammuks kosmoloogia revolutsioonis. Oli vaja Princetoni meeste sekku-mist, et asja tõsiselt võtta. Mis puutub uue paradigma raskustesse, millele Burbidge osutas, siis olid need raskused ka meile teada. Juba talvekoolis oli nendest juttu, nii asusime kohe uusi tõendeid otsima, mis kas kinnitaksid või lükkaksid ümber meie põhieeldu-se, et kaksikgalaktikate puhul on tegemist tõeliste kokkukuuluvate objektidega.

Ilmselt oli vaja uurida heledaid galaktikaid ümbritsevaid kaas-lasi põhjalikumalt. Selleks kulus kogu 1974. aasta. Tartu Obser-vatooriumis olid olemas Palomari taevaatlase fotod, mille põhjal mitmes observatooriumis olid koostatud galaktikate kataloogid. Zwicky kataloog sisaldas kõik põhjataeva galaktikad piirhele-duseni 15,7 tähesuurust. Uppsala Ülikoolis koostatud Nilsoni kataloog hõlmas veelgi nõrgemaid kääbusgalaktikaid. Mõlemad kataloogid olid meie peamiseks abimeesteks kaaslasgalaktikate otsimisel. Kaaslaste omaduste võrdlemisel selgus huvitav fakt: peagalaktikale ligemal asuvad kaaslased on elliptilised, kauges-mal asuvad kaaslased aga spiraalsed või korrapäratud. Iva on siin selles, et kaugemad kaaslased sisaldavad gaasi, ligemal asu-vad aga mitte. Seejuures on kaaslaste morfoloogiat eraldav piir-joon seda ligemal peagalaktikale, mida heledam kaaslane ise on. See tulemus kinnitas kõigepealt kaaslasgalaktikate alalist kuulu-mist peagalaktika juurde: juhuslik kääbuste kogu ei saa niisugust korrapära omada. Teiseks on gaasi puudumine peagalaktika li-gidal hõlpsasti seletatav gaasilise krooni olemasolu korral. Pea-galaktikat ümbritsev gaas pühib kaaslased gaasist puhtaks, selline mõju on suurem peagalaktika ligidal, kus krooni gaasi tihedus on suurem. Siit tegime järelduse, et galaktikaid ümbritsev kroon on vähemalt osaliselt gaasiline. Ka selle töö tulemused avaldasi-me ajakirjas *Nature* ja pikemalt ajakirjas *Astrophysics and Space*

Science, mille üheks toimetajaks oli Moskva teoreetik Salomon Pikelner. Nende uurimuste juures mängis olulist rolli meie kolleeg Artur Tšernin.

Meie oletus, et galaktikate kroonid koosnevad põhiliselt gaasist, ei püsinud kaua — varsti olid sellest vaid riismed järel. Paralleelselt meiega uurisid kroone Moskva teoreetikud Igor Novikov ja Boris Komberg. Nad näitasid, et kui galaktikaid ja parvi ümbritsev aine oleks gaasiline, siis peaks gaas olema kuum; selline gaas on vaadeldav röntgenkiirtes. Neutraalsena gaas ei püsi — parvi ja galaktikaid ümbritsev kuum galaktikatevaheline keskkond ioniseerib gaasi kiiresti. Uusimad röntgenvaatlused ongi kinnitanud kuuma gaasi olemasolu galaktikate ümber ja parvedes, kuid selle mass on ebapiisav parvede ja galaktikate dünaamika seletamiseks. Niisiis gaasist ei piisa, peab olema veel mingi muu tume aine. Tartu kolleegid Jaak Jaaniste ja Enn Saar kontrollisid veel kord üle võimaluse, et kroon koosneb tähtedest. Tulemus oli eitav: kui jätta kõrvale täiesti tumedad tähed, siis tavalised tähed oleksid vaadeldavad ja oma kiire liikumise tõttu kergesti avastatavad, selliseid tähti aga pole. Selle töö avaldamisega oli raskusi. Saar ja Jaaniste saatsid oma töö ka ajakirja, mille toimetajaks oli Pikelner. Töö tuli tagasi märkusega — äsja just oli avaldatud uurimus tumedast ainest (meie ühine töö Tšerniniga) ja toimetaja ei pidanud vajalikuks sellele temale rohkem ruumi kulutada. Oleks Pikelner aimanud, et see probleem kujuneb sajandi üheks suurimaks mõistatuseks ning et tumeda aine loomus on praegugi lahtine hoolimata tuhandetest selleteemalistest artiklitest!

Kumu tumeda aine ümber levis astronoomide ja füüsikute seas ning oli ilmne, et on aeg seda probleemi laiemalt arutada. Nii kutsusimegi jaanuaris 1975 Tallinnas kokku tumedale ainele pühendatud üleliidulise konverentsi. Minu teada on see esimene selleteemaline konverents. Nüüd peetakse neid igal aastal mitmeid. Nagu öeldud, jutt oli liikvele läinud ja konverentsile koguneski väga esinduslik seltskond — Moskva täheteadlaste ja füüsikute eliit. Kandsin ette meie tulemused kaaslasgalaktikate morfoloogilisest segregatsioonist, Tšernin ja Novikov rääkisid gaasilisest kroonist, Saar tähelisest kroonist, mitmed astronoomid analüüsisid kaksikgalaktikate andmeid. Fessenko Pihkvast esitas statistilist laadi vastuargumente, niisuguseid, millest kirjutas Burbidge. Konverentsi lõppedes andsid mitmed korüfeed intervjuud

Eesti ajalehtedele, ajakirjad *Horisont* ja *Priroda* tellisid meilt ulatuslikud ülevaateartiklid sel teemal. Ilmselt on need esimesed populaarteaduslikud kirjutised tumedast ainest.

Järgmine tumeda aine probleemi arutelu oli 1975. aasta juulis Tbilisis toimunud kolmandal Euroopa astronoomide kongressil. Olin kongressi korraldustoimkonna liige ja nii oli mul võimalus soovitada pühendada üks istungitest tumedale ainele. Kongressi korraldajad soovisid piirduda probleemide vaatluslike aspektidega. Selle ilmseks eesmärgiks oli teha raskeks teoreetikute esinemine. Siin avaldus vastuolu Moskva ja Kaukaasia astronoomide vaadete vahel — Moskvast oli väga tugev teoreetikute koolkond, peamistes Kaukaasia keskustes Būrakanis (Armenia) ja Abastumanis (Gruusia) oli esindatud peamiselt vaatluslik suund. Minu katsed lülitada konverentsi kavva Jakov Zeldovitši ettekanne galaktikate tekkest ei õnnestunud — ettekanne küll toimus, kuid pärast kongressi ametlikku lõppu. Ka tumeda aine programmi võtmine tekitas vastuseisu, sest seda vaadati tollal kui teoreetilist mudelit. Igatahes tuli piirduda vaid tumeda aine probleemi empiirilise küljega.

Põhiline dispuut Tbilisis toimus Tartu rühma ja Gustav Tammanni vahel. Vahemärkusena olgu öeldud, et Gustav Tammann on Eesti juurtega: tema vanaisa, samuti Gustav Tammann, Sangastest pärit mees, sai tuntud sordiaretaja krahv Bergi toetusel Tartu Ülikoolis hea hariduse. Ta töötas aastaid Tartu Ülikoolis keemia-professorina. Enne Esimest maailmasõda siirdus ta Göttingeni Ülikooli. Täheteadlane Gustav Tammann töötab Baseli Ülikoolis ja on tuntud oma uurimustega Hubble'i konstandist, koos Allan Sandage'iga kaitseb ta juba aastakümneid edukalt konstandi väärtust 50 km/sek megaparseki kohta (teine koolkond eelistab väärtust 100 km/sek megaparseki kohta, vaidlus pole tänapäevani lõppenud). Igatahes kuulub Tammann astronoomia tunnustatud korüfeede hulka.

Esitasin oma ettekandes kõik olulised argumendid tumeda aine kasuks. Vahepeal olime jätkanud väikeste galaktikasüsteemide uurimist ja saanud juurde hulgaliselt uusi tõendeid, mis, tõsi küll, olid põhiliselt statistilist laadi. Kuid oli üks erand, kus andmed kinnitasid massivse krooni olemasolu meie Galaktika ümber. Vahepeal olid Austraalia raadioastronoomid avastanud ümber Galaktika polaarorbiidil liikuva gaasijoa. See juga läbib lõunataevas

nähtavaid Magelhäesi pilvi, seetõttu kutsutakse teda Magelhäesi vooluks. Voolu kiirus on raadiovaatluste põhjal teada, seos Magelhäesi pilvedega lubab hinnata kaugust, nii pole raske leida ka liikumist põhjustavat massi. See analüüs kinnitas veenvalt massiivse populatsiooni olemasolu Galaktika ümber.

Meie oponent Tammann analüüsis probleemi komplekselt, alustades galaktikagrupidest, seejärel viis jutu Kohalikule grupile ja Andromeeda ning meie Galaktika omavahelisele liikumisele, ning lõpus mainis Zwicky argumenti Coma parve kohta. Ta jättis kõrvale kõik uued andmed tumeda aine kinnituseks ja kasutas vaid selliseid statistilisi andmeid, mis viitavad galaktikasüsteemide mõõdukale massile. Tema lõppjärelendus oli, et enamik galaktikaid koosneb vaid tavalistest tähepopulatsioonidest, mistõttu tumeda aine kontseptsioonil puudub vaatluslik alus.

Oli ilmne, et sõnaline vaidlus ei vii meid edasi. Oma lõpp-sõnas loetlesin vaatluslikke probleeme, mis vajavad selgitamist, lahendamaks tumeda aine mõistatust. Tammanni autoriteet oli nii suur, et kongressi juhataja ja meie väga hea kolleeg akadeemik Jevgeni Haradze kirjutas kongressi ülevaates, et "tumeda aine kontseptsioon ei leidnud kinnitust". Ka Zeldovitš, kes seni oli meid toetanud, hakkas kahtlema ja kahetses, et oli oma nime mingil määral tumeda ainega sidunud. Ta küsis: "Näidake meile kasvõi üks galaktika, kus tumeda aine olemasolu on kindel?"

Aga vaimu tagasi pudelisse toppida ei õnnestunud. Aasta hiljem, 1976. aasta septembris toimus Prantsusmaal Grenoble'is järjekordne Rahvusvahelise Astronoomia Liidu kongress. Seekord lubas nõukogude bürokraatia mul osaleda, tõi küll, vaid noorte astronoomide turismigrupi koosseisus. Galaktika uurimise komisjoni üks istung pühendati tumeda aine probleemile, kus esinejateks olid Maarten Schmidt ja mina Tartu rühma esindajana. Komisjoni istungi korraldamine osutus keeruliseks, sest mul ei lubatud rohkem Grenoble'is viibida kui paar päeva — mul tuli edasi sõita koos turismigrupiga Pariisi. Istungi aeg tuli kavandatust varasemale nihutada, muidu oleks mul olnud võimatu esineda. Õnneks oli Galaktika komisjoni esimeheks Tšehhi astronoom Perek, kes meie raskustest aru sai ja tegi kõik istungi kordaminekuks. Maarten Schmidt rääkis galaktikate tähelikesest halost, minu ettekande põhiline osa oli pühendatud tumeda aine võimaliku koostise analüüsile. Nagu juba eespool oli juttu,

viis meid tumeda aine juurde galaktikate populatsioonide detailne analüüs. Meie mudelid põhinesid fotomeetriliste, dünaamiliste ja evolutsiooniliste andmete sünteesil. Oli selge, et tumedal populatsioonil pole midagi ühist tavalise halo populatsiooniga, mis koosneb vanadest metallivaestest tähtedest ja on peaaegu sfäärilise kujuga. Princetoni astronoomid Ostriker, Peebles ja Yahil kasutasid tumeda aine nimetusena terminit "halo". Et segadust vältida, soovitasin nimetada uus tundmatu populatsioon "krooniks". Oma ulatuselt sarnaneb see populatsioon tõesti krooniga, ka koosneb ta osaliselt kuumast gaasist — nii on analoogia näiteks Päikese krooniga täiesti olemas. Arutasime seda muide ka Bart Bokiga, kui me kohtusime 1982. aasta talvel tema kodus Arizonas. Ta jagas täiesti meie seisukohta ja kasutas tumeda aine puhul krooni mõistet. Kuid olime hiljaks jäänud, nimetus "tume halo" oli juba juurdunud.

Tundub, et Grenoble'is jõudsid mu argumendid pärale. Pärast diskussiooni lõppu kuulsin auditooriumis Ameerika tunnustatud galaktikauurijat Ivan Kingi vaikselt omaette lausuvat: "vahest on tõesti olemas kaks halo" (s.t üks tavaline tähtedest koosnev ja teine tume). Aasta hiljem toimus USAs galaktikate ehitusele pühendatud konverents, kus üheks peakõnelejaks oli Ivan King. Tumeda aine kontseptsiooni kirjeldas ta väga üksikasjaliselt. Vahel peetakse seda konverentsi tumeda aine kontseptsiooni läbimurdeks. Sellega ei tahaks päris nõus olla. Polnud veel saabunud uued väga veenvad vaatluslikud tõendid, ka polnud selge tumeda aine roll universumi arengus.

Väga kaalukad tõendid tumeda krooni või halo olemasoluks galaktikate ümber esitas Ameerika astronoom Vera Rubin. Tema kaastöötajatel õnnestus konstrueerida väga tundlik detektor, mida sai kasutada galaktikate spektrite mõõtmiseks galaktikate nõrkades perifeersetes piirkondades. Oma vaatlusi alustas Rubin 1975. aastal, tal õnnestus jäädvustada enamiku heledate galaktikate spekter ja mõõta pöörlemiskiirust palju suuremate kaugusteni galaktika keskmest kui varem. Tema mõõtmised näitasid, et peaaegu kõigi galaktikate pöörlemiskõver on lame, see tähendab et kiirus on konstantne. Need tulemused on kindlaks tõendiks tumedate halode olemasolule galaktikate ümber.

Teoreetikud ei leppinud siiski uute vaatlusandmetega, neid piinas küsimus, milleks tumedat ainet vaja on. Looduses pole midagi

niisama, kui looduses on nii seatud, et suurem osa ainekondadest on tume, siis peab sellel mingi mõtte olema. 1970. aastate lõpul oli selguseks, kuidas galaktikad tekivad. Suurel määral tänu Jakov Zeldovitši ja tema kolleegide tööle sai selgeks, et galaktikad ja galaktikasüsteemid arenevad väikestest tiheduse häiretest, mida gravitatsioon võimendab. Piirkondades, kus tihedus on veidi üle keskmise, on gravitatsiooniline tõmme tugevam kui piirkondades, kus tihedus on alla keskmise. Seetõttu voolab aine hõredatest piirkondadest välja ja koondub tihedamatesse piirkondadesse. See protsess on aga üsna aeglane. Nii näitasid teoreetilised arvutused, et selleks ajaks, kui universumis esialgselt kuum gaas oli piisavalt jahtunud ja gravitatsiooniline koondumine sai alata, pidid suhtelised tihedusvõnkumised olema juba küllalt suured, umbes üks sajandik tihedusest endast. Kosmilise foonkiirguse mõõtmised näitasid, et tegelikud tiheduse võnkumised olid sel ajal umbes sada korda väiksemad. Kui need foonkiirguse mõõtmised esmakordselt teatavaks said, siis kahtles Zeldovitš andmete usaldusväärsuses, sest tema arvates ei saa galaktikad sel juhul kuidagi tekkida.

Lahenduse pakkus meie hea kolleeg Tšernin. Tema arvutused näitasid, et juhul, kui tume aine ei koosne mitte tavalisest ainekondadest (millest on tehtud tähed, planeedid ja meie ise), vaid näiteks neutriinodest, siis sel juhul vabaneb neutriinodest koosnev gaas kuum kiirguse mõju alt palju varasemas universumi arengufaasis ja tihedushäirete kasv neutriinogaasis saab alata varem kui tavalises gaasis. Neutriinode iseärasuseks on see, et neutriinod interakteeruvad tavalise aine ja kiirgusega väga nõrgalt. Selleks ajaks, kui tavaline aine saab koondumist alustada, on neutriinodest koosnev gaas juba moodustanud piisava kontrastiga tihedusvälja.

Neid tulemusi arutati esmakordselt Tallinnas 1981. aasta kevadel toimunud konverentsil "Universumi struktuuri teke", kus jällegi osalesid kõik juhtivad teoreetikud ja vaatlejad, nii füüsikud kui täheteadlased. Seda konverentsi võime pidada uue teadusharu tekkeks: täheosakeste füüsika (*astro-particle physics*). Konverentsi lõpubanketil pidas Zeldovitš hingestatud kõne, kus ta muu hulgas ütles: "vaatlejad töötavad pingsalt unetutel öödel, et koguda uusi andmeid; teoreetikud interpreteerivad vaatlusi, eksivad sageli ja alustavad uuesti, ning vaid harva saabub selguse hetk. Täna on saabunud üks selliseid haruldasi momente, mil meid valdab püha tunne, et oleme saanud looduse saladuste jä-

lile". Tume aine on vajalik galaktikate tekkeks. See näide on ilmekas tõend teoreetikute suhtumisest vaatlusandmetesse, mille omal ajal sõnastas 20. sajandi üks juhtivaid teoreetikke Eddington: "Ühtki eksperimentaalset tulemust ei saa võtta tõsiselt enne, kui ta on leidnud teoreetilise seletuse".

Paar aastat hiljem selgus, et neutriinod pole kõige paremad tumeda aine kandidaadid. Selgus, et neutriinodest koosnev gaas ei saa moodustada väiksemaid kuhjumeid kui suured galaktikaparved ja superparved. Superparvede peenstruktuur ja galaktikate olemasolu pole neutriino-universumi raamides seletatav. Peenstruktuuri seletamiseks pakkusid mitmed teoreetikud teise võimaluse, nn külma tumeda aine, mis koosneb seni veel identifitseerimata, nõrgalt interakteeruvatest osakestest. Külma tumeda aine teoreetilise põhjenduse pakkusid välja Blumenthal, Faber, Primack ja Rees 1984. aastal. Sellist tumeda aine kontseptsiooni tänapäeva astronoomiaüldsus aktsepteerib. Kuid sellega pole tumeda aine lugu veel lõppenud. Tumeda aine kosmoloogilise rolli selgitamisega kerkis päevakorra teine küsimus — universumi struktuur.

10. TÕRAVERE SEITSMEKÜMNENDATEL

Seitsmekümnendate aastate alguses hakati tõsiselt arutama senise Füüsika ja Astronoomia Instituudi poolitamist ja iseseisva astronoomilise kallakuga instituudi rajamist. Oluline oli seejuures doktorite arv, mis määras instituudi järgu ja sellega ka palkade suuruse. Meil astronoomide seas peale Kippereri doktoreid polnud ja seega muutus aktuaalseks doktorikraadide kaitsmine. Nii pöörduski Kipperer minu poole ettepanekuga vormistada oma senised tööd doktoriväitekirjaks. Nähtavasti ta ei lootnudki enam Kuzmini peale, kellelt juba ammu oodati doktorikraadi, kuid kes ikka viivitas.

Mõtlesin Kippereri ettepaneku peale ja tulin järeldusele, et kuidagi ei sobi oma õpetajast nii mööduda. Aga kuidas viia Kuzmin nii kaugele, et ta hakkaks doktoritööd kokku kirjutama. Kuzmin sai oma tulemused tavaliselt suhteliselt lühikese, väga intensiivse mõttetöö tulemusena, kuid tulemuste vormistamine artiklikliks võttis tal väga palju aega. Paljud tulemused jäidki sahtlisse, sest ta ei suutnud end kokku võtta artikli kirjutamiseks. Sama

oli doktoritööga. Kuidagi ei suutnud ta end mobiliseerida selle kirjutamiseks, põhjendades, et teda huvitab eeskätt juurdlemine segaste probleemide üle, mitte aga paksude köidete kokkukirjutamine, kus midagi uut enam pole. Kuidas siis doktoritööga jääb? Pidasime nooremate kolleegidega aru ja leidsime, et tema publitseeritud tööd on nii head, et neid võib vaadelda kui kompaktsed doktoritöö peatükke. Teatasime siis Kuzminile, et hakkame tema artiklistest doktoritööd kokku seadma. Kuna sel ajal nõuti vastava köite olemasolu, siis tähendas see artiklite ümbertippimist. Pärast mõningat puiklemist oli Kuzmin asjaga nõus. Aga kui ta hakkas oma varasemaid töid üle lugema, siis tekkisid tal uued mõtted, mida ta vormistas kui täiendusi peatükkidele. See käis nii, et ta istus pool ööd üleval ja kirjutas oma täiendusi, hommikuks olid need laual ja me üritasime sodisest käsikirjast kuidagi aru saada ja tippisime selle ümber. Lõuna paiku ilmus maestro välja ja luges teksti üle, tegi veel ohtralt täiendusi, siis läks tekst uuesti tippimisele. See protsess koondus üsna kiiresti. Nii valmis umbes poole aastaga unikaalne teos. Kahjuks on suurem osa nendest täiendustest veel trükkis avaldamata. Kaitsmine läks igatahes väga edukalt ja oponendid pidid järjekordelt tunnistama Kuzmini tööde erakordselt kõrget taset.

Kui Kuzmini töö oli kaitstud, siis kasutasin oma doktoritöö vormistamisel sama võtet. Enamik peatükke koosnes varasematest töödest, viimased tulemused galaktikate evolutsioonist moodustasid uued peatükid. Minul läks kaitsmine 1972. aasta märtsis samuti kenasti. Kahjuks jäid ka minul uued peatükid sahtlisse seisma. Uued tööd tulid peale ja nii mõnedki galaktikate evolutsiooni alased pioneerlikud tulemused jäid avaldamata.

Kuuekümnendate aastate lõpul oli galaktikate ehituse uurimine jõudnud nii kaugele, et oli ilmne vajadus võtta tööle noori astronoome nende probleemide põhjalikumaks uurimiseks. Vastavalt meie arenguplaanidele tulid esialgu kõik noored tähefüüsikasse, nüüd oli saabunud aeg arengukava teise etapi käivitamiseks. Läksime koos Grigori Kuzminiga Kipper'i jutule ja palusime luba alustada üliõpilaste ettavalmistamist galaktikate uurimiseks. Meie üllatuseks teatas Kipper, et kui peaksime oma kava instituudi nõukogus esitama, siis tema astub selle vastu välja. Olime väga hämmastunud, oli ju jutt direktori enda poolt kinnitatud plaani rakendamiseks. Aga me ei soovinud pingeid tekitada, neid oli

Tõraveres olnud varemgi, ja nii otsustasime, et ei hakka oma kava laialt reklaamima, kuid üritame seda vaikselt siiski teoks teha. Esinesime füüsikatüüpilastele ettekannetega galaktikate ehituse uutest probleemidest ja kutsusime valima erialaks galaktikate ehitust. See läks korda ja nii tulid meie teema juurde üle hulga aja esimesed noored: Erik Tago, Jaan Vennik, Ants Kaasik ja Peeter Traat, paar aastat hiljem järgnes Urmas Haud, täienduseks juba varem teoreetilise astrofüüsika rühmas töötavatele Enn Saarele ja Jaak Jaanistele.

Peagi kujunes galaktikate uurimine meie peamiseks suunaks, senine tähestatistika ja -dünaamika (mida esindasid Grigori Kuzmin, Heino Eelsalu, Mihkel Jõeveer ja Ülo-Ilmar Veltmann) jäi tagaplaanile. Sel ajal oli kombeks kujundada iseseisvast uurimisrühmast omaette sektor. Galaktikate füüsika sektori loomisest ei tahtnud juhtkond esialgu kuuldagi. Kui tehti kokkuvõtteid uurimistöö tähtsamatest tulemustest, siis tekkis poleemika, kas tumeda aine probleemi lahendamist saab tähtsamate tulemuste hulka lugeda, sest Aksel Kipperile tundusid need olevat "päevakajalised ja epigoonlikud". Alles mõni aeg hiljem, kui tulid välja tulemused ka universumi struktuuri alalt, vormistati meie rühm galaktikate füüsika sektoriks, mis hiljem koos tähestatistika rühmaga kujunes kosmoloogia osakonnaks. Täieliku tunnustuse osaliseks observatooriumis said meie tööd alles pärast seda, kui oli saabunud rahvusvaheline tunnustus. Meie tegemisi toetas tugevasti observatooriumi direktor Väino Unt, kes taipas hästi kaasaegse teaduse arengut. Ega temagi elu polnud kerge, sest ta asus kahe tule vahel, ühelt poolt nägi meie tulemusi, teiselt poolt ei saanud ta ignoreerida klassikaliselt meelestatud astronoomide seisukohti.

Need seigad ei vähenda Aksel Kipperi rolli Tõravere observatooriumi rajajana. Aksel Kipper oli ilmselt nõukogude ajal Eesti üks kõige paremaid teaduskorraldajaid. Kirjeldatud sündmused näitavad Aksel Kipperit inimlikust küljest — ka kõige parematel meie hulgast on oma puudused. Kipper nägi teadust pilguga, mis oli kujunenud 1930. aastatel, kui kõige moodsamaks astronoomiaharuks oli täheatmosfääride füüsika. Sel ajal ei peetud galaktikate uurimist astrofüüsikaalaseks tegevuseks, vaatlusliku kosmoloogiat tänapäevases tähenduses polnud veel olemaski. Hoolimata oma mõnevõrra skeptilisest suhtumisest kosmoloogia uuematesse suundadesse ei teinud Kipper takistusi nende suunda-

de arenguks, kord väljendas ta oma suhtumist erinevate suundade olemasollu observatooriumis nii: "las õitsevad sada lille, me ei tea ette, milline õis kõige paremat vilja kunagi kandma hakkab". Sellist hoiakut ei kohta igal pool.

11. ZELDOVITŠI KÜSIMUS

Tartu astronoomide esimene kohtumine Zeldovitšiga oli juba 1962. aastal. Siis peeti Tõraveres kosmoloogia suvekooli, mida juhatas Zeldovitš. Ta oli äsja naasnud tsiviilteadusse, olles ligi paarkümmend aastat olnud tegev uusima sõjatehnika loomisel. Tema ideed olid olnud aluseks "katjuušade" konstrueerimisel, mis mängisid nii suurt osa Teises maailmasõjas. Ta oli üks nõukogude aatomipommi ja vesinikupommi isadest. 1960. aastate alguses hakkas ta huvi tundma veelgi suurema plahvatuse vastu — ta huvitus universumi tekkimisest Suure Pauguga. Ta kogus enda ümber andekate noorte rühma ja hakkas uurima universumis toimuvaid protsesse. Tema ideeks oli gravitatsioonihäirete kasv evolutsiooni käigus ja palju muud. 1960. aastate alguses pooldas Zeldovitš veel hüpoteesi, mille kohaselt universum oli alguses külm ja kuuenes hiljem arengu käigus. Kui saabus teade kosmilise foonkiirguse avastamisest, siis taipas Zeldovitš, et see on kuumast universumist meieni jõudnud kiirgus, ning orienteerus kiiresti ümber.

Tõraveres 1962. aastal toimunud suvekool oli esimeseks paljude seesuguste koolide ja seminaride reas. Moskva teoreetikud tulid meelsasti meie juurde, sinne vabam õhkkond ja läänelikum keskkond oli neile suureks vahelduseks Moskva saginaga võrreldes. Nii oli meie sagedane külaline ka Jossif Šklovski, paljude originaalsete ideede autor ja üks kaasaegse astrofüüsika rajajaid. Seminaridega kaasnesid lõkkeõhtud, kus Šklovski koos noortega tihti laulis kitarril saatel vene rahvalaule, samuti vanu vangide laule, mis tollal olid väga populaarsed.

Tartu täheteadlaste lähenemine probleemidele oli rohkem klassikalist laadi, meie eeskujudeks olid seni sellised Moskva ja Leningradi suurkujud nagu Pavel Parenago galaktikate alal ja Viktor Sobolev tähtede uurimisel. Nii ei tekkinud meil suvekoolidest hoolimata Moskva uute teoreetikutega tihedat koostööd. Moskva astronoomide teaduslikud lahingud toimusid Zeldovitši juhatusel

Joonis 4. Jakov Zeldovitš koos abikaasaga Eestis 1970. aastate lõpul.

kaks korda kuus toimuvatel ühendatud astrofüüsika seminaridel, mida külastasid astronoomid ka teistest keskustest. Esinemine Zeldovitši seminaril oli suur tunnustus, alles pärast Zeldovitši seminaril esinemist võeti uustulnuk perifeeriast “omade” hulka. Minu esimene esinemine Zeldovitši seminaril oli 1971. aasta lõpus — kandsin ette oma tulemused galaktikate modelleerimisel ja kirjeldasin massiparadoksi. Mul puudusid siis veel Zeldovitši seminari kogemused ja tegin esinemisel mõne taktikalise vea, pealegi polnud siis massiparadoksi lahendus veel käes. Ent kõige hullemini ka ei läinud, igatahes kutsuti meie kosmoloogiarühma esindajaid edaspidi astrofüüsika talvekoolidele, mis toimusid korrapäraselt Kaukaasia mägikuurortides.

1972. aasta jaanuaris toimunud talvekooli ettekanne galaktika-ehitusest tuli igatahes väga hästi välja. Peale ettekannet kutsus Zeldovitš mu enda juurde ja tegi ettepaneku koostööks. Sel ajal arendati kolme erinevat galaktikate tekke stsenaariumi. Zeldovitši teooria aluseks oli gravitatsiooniline ebastabiilsus, mis suurendab tiheduse kontrasti ja viib lamedate struktuuride tekkeni, mida Zeldovitš hakkas nimetama pannkookideks. Teist teooriat arendas Moskvas Leonid Ozernoi, selles teorias mängis olulist osa aine turbulentsed liikumine. Ägedad lahingud Zeldovitši seminaridel olidki peamiselt nende kahe teooria pooldajate vahel. Kolmandat teooriat arendas Princetoni Ülikoolis Jim Peebles. Selle teooria kohaselt kujunes struktuur tasapisi tihendite hierarhilise kuhjumise tagajärjel: alguses tekkisid väikesed täheparvede suurused tihendid, mis kuhjudes moodustasid galaktikaid ja seejärel galaktikaparvi. Zeldovitš palus meie abi vaatlusandmete analüüsimisel. Eesmärgiks oli leida tõendeid ühe või teise tekkestsenaariumi kasuks.

Sel ajal puudus meil igasugune kogemus vaatlusliku kosmoloogia valdkonnas ja esialgu polnud meil mingit ideed, kuidas saaksime sellele väljakutsele vastata. Tõsi küll, meie rühmas oli kaks kosmoloogia-alase ettevalmistuse saanud hakkajat noormeest: Enn Saar ja Jaak Jaaniste. Nad olid tugevad teorias, kuid kosmoloogias olulise vaatlusmaterjaliga polnud nad varem tegemist teinud.

Mõne aja pärast meenus meile varasem kogemus galaktikate ehituse uurimisest: Rootsmäe uurimuste aluseks oli olnud idee, et tähepopulatsioonid säilitavad oma ruumilise struktuuri ja kinemaatilised iseärasused pikaks ajaks, nii et neid omadusi uurides saame teha järeldusi populatsiooni arengu ja tekkimise kohta. Analoogilisi ideid arendasid Ameerika astronoomid Eggen, Sandage ning Lynden-Bell, kes oli just sel ajal mõneaastasel teadustööl Kalifornias, hiljem töötas ta Cambridge'i ülikoolis Inglismaal. Teisalt oli selge, et mida suuremate struktuuridega on tegemist, seda aeglasem on nende areng. Seega peaksid suured struktuurid säilitama iseärasusi, mis valitsesid universumis nende tekkemomendil. Seda illustreerib lihtne näide: galaktikate keskmised omavahelised kiirused on mõnesaja km/sek ümber (jutt pole kiirusest, mis on seotud universumi paisumisega, vaid liikumisega paisuva universumi suhtes). Universumi iga on tänapäevaste and-

mete kohaselt 15 miljardit aastat, siit on lihtne leida, et keskmise kiirusega liikuv galaktika on oma eluea jooksul jõudnud kauge-neda oma sünnikohast vaid mõne megaparseki kaugusele. Kui universumis peaks leiduma suuri struktuure, siis on nende ehitus ka tänapäeval üsna sarnane esialgsega.

Teiste sõnadega võisime nüüd Zeldovitši ülesande sõnasta-da järgmiselt: kas universumis leidub mingeid korrapäraseid ja piisavalt suuri struktuure? Kui meile ülesandepüstitus selgeks sai, siis meenus meile veel teinegi tõsiasi: selleks ajaks olime juba leidnud teatavaid seaduspärasusi kääbusgalaktikate jaotuses. Kääbusgalaktikad nimelt ei paigutu ruumis ühtlaselt, vaid koonduvad hiidgalaktikate lähedusse. Selleks ajaks said Zeldo-vitši rühmas ka valmis esimesed numbrilised arvutused struktuuri arengust. Arvutusteks kasutati toleaeegseid suuremaid arvuteid, mis võimaldasid jälgida umbes tuhande massipunkti liikumist. Võrdluseks: tänapäeva personaalarvutitega on võimalik arvutada kuni 17 miljonit osakest sisaldava ansambli arengut! Juba esimesed arvutused näitasid, et arengu käigus koonduvad massipunktid tihedamatesse aladesse, mis moodustavad rakutaolise struktuuri, raku sisemuses on punktide tihedus väiksem. Seega võisime oma ülesannet võtta veelgi konkreetsemalt: kas Zeldovitši meeskonna ennustatud tihendid (pannkoogid) ja nendevahelised hõredamad alad on olemas?

Nüüd oli meie tegevusse haaratud juba kogu galaktikauurijate ja kosmoloogide rühm. Proovisime lahendada ülesannet mitmel viisil. Üheks võimaluseks oli kasutada struktuuri indikaatorina Zwicky kirjeldatud galaktikaparvi — äsja oli just ilmunud tema koostatud viiekõiteline galaktikate ja galaktikaparvede kataloog. Zwicky pidas galaktikaparveks ka väiksemaid galaktikate tihen-deid, mis olid välja jäänud mõni aasta varem ilmunud Abelli galaktikaparvede kataloogist. Seetõttu oli meil lootus, et Zwicky parvede abil saab suurt struktuuri paremini kirjeldada. 1970. aas-tate keskel olid ilmunud ka esimesed galaktikate kataloogid, kus olid toodud galaktikate kaugused; neid kasutades lootsime mää-rata Zwicky parvede kaugused. Tulemused esitasime ruumilise mudelina. Parvi kujutasime plastmasskuulikestena, need riputasime üles Saare ja Jaaniste kabinetis puuraami külge, kuhu oli kin-nitatud millimeetripaberist võrgustik koordinaatide kergeks leid-

miseks. Mõlemad mehed olid ka selle mudeli tegemise peamised initsiaatorid ja teostajad.

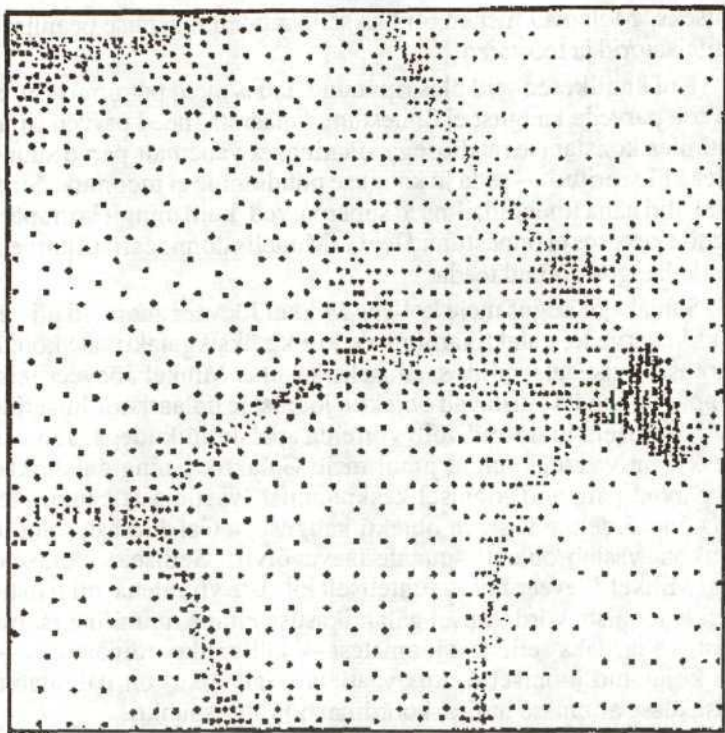
Kui kuulikesed said üles riputatud, tabas meid pettumus. Suure osa parvede kaugust ei õnnestunud määrata, need parved riputati üles konstantse raadiusega sfäärina, et vähemalt parve suund oleks fikseeritud — seda ju kauguse puudumine ei moonuta. Siin seal olid näha tihendid, ilmsed superparved, kuid mingit korrapära nende jaotuses ei õnnestunud leida. Mudelis domineerisid parved, mille kaugus polnud teada.

Samal ajal kogus meie kolleeg Mihkel Jõeveer andmeid nii galaktikaparvede, galaktikarühmade kui ka üksikgalaktikate kohta. Jaotusest visuaalse pildi saamiseks kasutas Mihkel Jõeveer teist nippi. Ta kandis uuritavad objektid joonisele polaarkoordinaatide abil. Selliseid jooniseid võib võrrelda apelsinilõikudega. Joonise keskel on vaatleja, antud juhul meie Galaktika, ning galaktikad ja parved paigutati joonisel keskpunktist (vaatlejast) kaugusele, mis on võrdeline vastava objekti kaugusega Galaktikast, ning ta asukoht vastab objekti suunale taevavõlvil. Selliseid jooniseid tegi Mihkel Jõeveer hulga suhteliselt kitsaste viiludena, nii paistis nende jooniste võrdlemisel galaktikasüsteemide ruumiline jaotus hästi välja. Üks sellistest joonistest — küll ristkoordinaatides — on kujutatud joonisel 6, kus vaatleja (Galaktika) on paigutatud vasakusse alumisse nurka, koordinaatide alguspunkti.

Joonistelt paistis silma selge korrapära: nii galaktikad kui ka parved ja rühmad kogunevad samadesse süsteemidesse, mida võime nimetada superparvedeks. Superparvedevaheline ruum on peaaegu tühi, seal ei leidu ei galaktikaid ega galaktikaparvi.

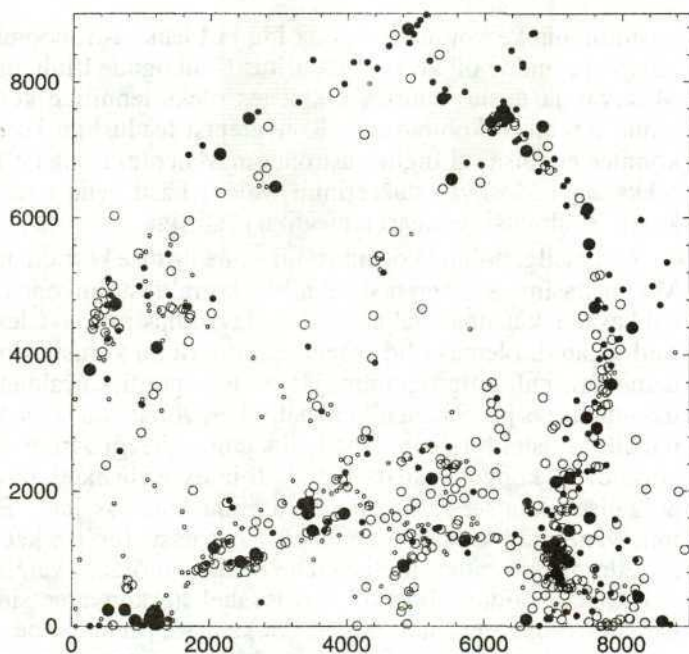
See edu tiivustas meid tublisti. Jätsime plastmasskuulikeste mudeli sinnapaika ja koondasime kogu tähelepanu Mihkel Jõeveeru lõigete täpsemale uurimisele. Need lõiked valmisid kogu taeva jaoks ja näitasid üldist galaktikate paigutust. Erilist tähelepanu väärnis superparv Perseuse tähtkujus. Selles piirkonnas ei leidunud teisi lähedasi superparvi, mille tõttu Perseuse superparve ja meie vahelises ruumis galaktikaid polnud — see piirkond kujutas endast suurt tühikut. See asjaolu võimaldas üsna üksikasjaliselt uurida Perseuse superparve enda ehitust.

Juba 1975. aastal arutasime Zeldovitšiga, kas poleks mitte paras aeg kokku kutsuda ulatuslikum konverents kosmoloogia uute probleemide arutamiseks. Seni olime saanud kokku vaid ülelii-

Joonis 5. Osakeste koondumine pannkoogisarnastesse tihenditesse (Doroškevitš, Šandarin ja Novikov 1975).

dulistel konverentsidel, mis olid viimasel ajal küll üsna esinduslikud, kuid siiski puudusid ingliskeelse teadusmaailma esindajad. Esialgul kaalusime, kas võiks pühendada konverentsi tumeda aine arutamisele, kuid sel ajal polnud tume aine veel astronoomilises üldsuses aktsepteeritud ning Zeldovitš soovis neutraalsemat teematikat. Seejärel pakkusime varianti "Universumi makrostruktuur". Mida makrostruktuur õieti tähendab, polnud siis veel selge, aga meile olid eeskujuks samasugused konverentsid, mis olid pühendatud Galaktika makrostruktuurile. Meie ettepanek sai Rahvusvahelise Astronoomia Liidu heakskiidu. Zeldovitši ettepanekul soovitasime konverentsi kohaks Tallinna. Sel ajal kehtisid Nõukogude Liidu täheteadlastele piirangud välismaale sõitmisel,

Joonis 6. Meile lähima universumi lõige. Kõige heledamad galaktikad on kujutatud suurte ketastena, veidi nõrgemad vähemate ketastena, veelgi nõrgemad rõngastena, kõige nõrgemad punktikestena. Pildi vasakus allservas asub Neitsi superparv, paremal allservas Coma superparv, paremal ülal Herkulese superparv. Parvede vahele on paigutatunud galaktikate ahelad, vahepeal asuvad tühikud, kus galaktikaid ei leidu. Kaugused joonise telgedel on esitatud universumi paisumiskiiruse ühikutega; et saada kiirusi megaparsekites, tuleb joonisel toodud arvud jagada Hubble'i konstandiga (sageli võtavad astronoomid Hubble'i konstandi tinglikult võrdseks 100 km/sek/Mpc , sel juhul on Coma superparve kaugus meist umbes 70 Mpc ja Herkulese superparve kaugus umbes 100 Mpc). Joonisel toodud superparved ümbritsevad "lokaalset tühikut", mille keskel on näha küll parvi ühendavaid galaktikakette, kuid mitte galaktikaparvi.

mistõttu ainuke võimalus tagada Ida ja Lääne astronoomide arvukas osalemine oli korraldada üritus Nõukogude Liidu piires. Moskvas ja teistes suurtes keskustes oleks tehniline korraldus olnud tunduvalt kohmakam. Konverentsi teadusliku korralduskomitee etteotsa sai Inglise astronoom Malcolm Longair, kes oli pikka aega Moskvas stažeerinud, valdas hästi vene keelt ja oli kursis Zeldovitši seminari temaatika ja stiiliga.

Ega meilgi polnud kogemusi nii suure ürituse korraldamiseks. Moodustasime konverentsi tehnilise korraldustoimkonna, mida hakkasime kutsume naljatamisi "Glavsümpstroi". Ülesanded said jagatud, olemas olid mehed auditooriumi varustuse korraldamiseks, kultuuriprogrammi jaoks, transpordi korraldamiseks, majutamiseks jne. Nagu hiljem paljud osavõtjad ütlesid ja konverentsile viidates kirjasõnas märkisid, polnud keegi varem nii hästi korraldatud konverentsil osalenud. Toimus avabankett, lõpupidu, hulgaliselt kontserte, vabaõhumuuseumi külastus jne. Et enamik Vene publikust ei osanud piisavalt hästi inglise keelt, siis oli ette nähtud pidev inglise-vene sünkroontõlge. Varasematel Nõukogude Liidus toimunud rahvusvahelistel konverentsidel, vähemalt astronoomia alal, oli osa ettekandeid peetud vene keeles, sest paljud lihtsalt ei saanud teisiti. Meie konverentsi ettekanded ja ka diskussioon olid kõik ingliskeelsed.

12. SUPERPARVED, TÜHIKUD JA AHELAD

Konverentsi kulgedes selgus, et superparvede ehitusest sai konverentsi nael. Esimesena võttis sel teemal sõna tuntud galaktikaparvede uurija George Abell. Tema ettekandes polnud aga midagi põhimõtteliselt uut. Järgmisena esines Brendt Tully, tuntud vaatleja, kes oli raadiovaatlustega määranud paljude galaktikate kaugused kohalikus superparves. Tema ettekande naelaks oli film kohalikust superparvest. Superparvest ruumilise pildi saamiseks kasutas ta lihtsat nippi, nimelt pandi superparve pilt arvuti abil pöörlema, mis tekitas ruumilise illusiooni. Hiljem on superparvede uurijad sama võtet korduvalt kasutanud. Film näitas, et kohalik superparv koosneb galaktikate ahelatest, mis hargnevad superparve keskmisest parvest Virgo tähtkujus. Ahelatevahelises ruumis galaktikaid polnud näha. See pilt meenutas väga pilti Perseuse superparvest, mille olime saanud meie. Kohaliku superparve ehi-

tust oli juba aastaid uurinud Ameerika tuntud astronoom Gerard de Vaucouleurs, kes samuti konverentsil osales. Ta võttis kasutusele supergalaktilised koordinaadid, mis on määratud kohaliku superparve tihedama lameda osaga. Superparve galaktikate koonustumist ahelateks ta ei leidnud, galaktikate kaugused olid sel ajal teada veel liiga väikese täpsusega.

Siis oli kord meie käes. Me olime vahepeal Perseuse superparve ja selle ümbruse ehitust hoolega edasi uurinud. Nii oli meil üsna hea ettekujutus superparvede võrgustikust kui tervikust. Perseuse superparve kuuluvad galaktikad moodustavad pika ahela, kuhu tiheditena on lükitud galaktikaparved ja rühmad. Ahel on ligi 50 megaparseki kaugusel meist (kui kasutada universumi kauguste skaleerimisel Hubble'i konstandi väärtust 100 km/sek megaparseki kohta); ta asetseb vaatekiire suhtes peaaegu risti. Eriti iseloomulik on see, et ahel on väga kitsas, tema paksus on võrdne parvede läbimõõduga. Ahelast nii üles- kui ka allapoole (meilt vaadatuna) ei leidu galaktikaid üldse, samuti mitte ahelast ees- ega tagapool. Seega on ahel ketikujuline moodustis, mida ümbritseb igast küljest tühik. Seejuures on ahel väga pikk, ligi sada megaparsekit. Ahela ühes otsas on Perseuse superparve keskparv, edasist superparve kulgemist ei saa jälgida, sest seda takistab Linnutee segav mõju. Ahela teine ots ulatub järgmise superparveni, mis asub meile mõnevõrra ligemal. Teine parvede ahel teeb tiiru ümber Perseuse superparve taga asuva tühiku ning moodustab selle taga, umbes 150 megaparseki kaugusel järgmise superparve.

Kuid sellega parvede ahel ei piirdu. Kõrvuti asetsevate viilude võrdlemine näitas, et galaktikaparvede ahelad moodustavad peaaegu katkematu võrgustiku. Siin-seal on võrgustikus tihedamad kobarad, kuhu koondub ka rohkem galaktikaid. Neid tihendeid võimegi vaadelda kui galaktikate superparvi. Superparved omakorda on harulised, lisaks parvedele leidub seal hulgaliselt galaktikaid, mis pole aga juhuslikult laiali pillutud, vaid paiknevad samuti kettidena. Superparvede, neid moodustavate ahelate ja nende vahele jäävate tühikute võrgustik oli üsna lähedane Zeldovitši rühmas leitud teoreetilise jaotusega. Selle võrgustiku tähistamiseks kasutasime terminit "universumi rakustruktuur".

Varsti pärast meid esinesid veel Tiffi ja Tarenghi, kes olid uurinud Coma ja Herkulese tähtkujus paiknevate superparvede

ehitust. Ka need ettekanded kinnitasid superparvede ja tühikute olemasolu. Superparvede olemasolu kinnitamine ja tühikute avastamine olidki konverentsi naelaks. Malcolm Longair tegi konverentsi tulemustest kokkuvõtte: "Galaktikate paigutus ahelatena, mis moodustavad ruumilise pitskardinataolise võrgustiku, samuti universumi üldine rakuline ehitus olid minu meelest kõige olulisemad sellel konverentsil ette kantud avastused."

Seni astronoomide seas valitsenud ettekujutus, et galaktikad ja galaktikaparved paiknevad ruumis enam-vähem juhuslikult ja täidavad ruumi ühtlaselt. Selline seisukoht tugines galaktikate näiva jaotuse uurimisel, kus polnud märgatud erilisi tühje kohti ega ulatuslikke teravapiirilisi kuhjumeid. Seetõttu oli astronoomilise üldsuse suhtumine meie tulemustesse ettevaatlik. Meil oli raskusi oma tulemuste avaldamisega. Saatsime Perseuse superparve ja selle ümbruse ehitust käsitleva artikli ajakirjale *Monthly Notices of the Royal Astronomical Society*. Retsensent leidis, et meie argumendid pole piisavalt põhjendatud, ning sundis meid välja jätma kõik üldised kaalutlused rakustruktuuri kohta. Artikkel õnnestus avaldada väheütleva pealkirjaga "Galaktikate jaotus taeva lõunapoolkeral". Paar aastat hiljem hakkasid aga saabuma kinnitused. Ameerika astronoomid Yale'i Ülikoolist uurisid galaktikate jaotust Karjase (Bootese) tähtkuju suunas ja leidsid seal suure hõreda ala. Oma artikli ettevalmistamiseks kasutasid nad reklaamispetsialistide abi sobiva pealkirja valikul, kes soovitasid järgmist: "Miljoni megaparsekiline tühik Bootese tähtkujus?" See pealkiri oli tõesti lõöv ja avaldas loodetud mõju. Artiklis oli küll viide meie poolt leitud tühikule Perseuse superparve taga, seda aga eriti ei märgatud, nii et sageli peetakse suurte tühikute avastajaks hoopis Yale'i astronoomi.

Meie järgmiseks mureks oli selgitada, kuidas galaktikate ahelad ja tühikud tekkida võisid. Zeldovitši ettekujutuse kohaselt voolab aine välja hõredamatest piirkondadest ja koondub tihedamatesse. Tihedamad alad peaksid moodustama lamedaid pannkoogitaolisi kettaid, meie andmed aga näitasid hoopis pikkade ühes suunas väljavenitatud ahelate olemasolu. Seega uurisime esmalt hoolega, kas leidub jälgi kahemõõtmelistest lamedatest struktuuridest. Vastus oli eitav, endiselt leidsime, et peamiseks struktuurilemendiks on galaktikate ahelad, mis siin-seal paksendes moodustavad galaktikate tihendeid, mida võime samastada

parvede ja gruppidega. Enn Saar arendas edasi Zeldovitši pannkookide kujunemise teooriat ja leidis analüütilise lahendi tiheduse arenemiseks. Selgus, et tühikutes tihedus kahaneb pikkamööda ning et päris nulliks ei saa tihedus tühikutes kunagi. Tiheduse areng suure tihedusega piirkondades on teistsugune. Nendes alades tihedus kasvab seni, kuni kahelt poolt tihendi keskme suunas voolavad aineosakesed kokku pörkavad, siis kasvab tihedus ligikaudse mudeli kohaselt lõpmatu suureks. Tiheduse areng tasapinnalistes ja ahelakujulistest moodustistest on erinev. Kuid kummalgi juhul ei takista suur tihedus pannkookide ja ahelate pikenedmist maailma üldise paisumise mõjul. Eriti oluline oli Saare tulemus tühikute seletamise seisukohalt. Et hõredates alades on aine tihedus igal pool alla keskmise tiheduse, siis ei saa seal galaktikad üldse tekkida — tühikutes olev aine jääbki oma esialgsesse ürgsesse olekusse.

Need tulemused esitasime ajakirjale *Monthly Notices*, ning kohtasime jälle skeptilist hoiakut. Retsensent nõudis tungivalt, et artiklist jäetaks välja kõik teoreetilised kaalutlused ja piirduks vaid vaatluslike tulemustega. Päris täpselt me siiski retsensendi soovitusi ei järginud, Enn Saare põhitulemused jäid sisse, kuid ilma matemaatilise põhjendusega — need õnnestus avaldada alles ligi 15 aastat hiljem, kui tulime uuesti tagasi tühikute arengu juurde.

Tallinna 1977. aasta konverents oli siiski läbimurdeks meie tegevuses. Varem teati Tartu observatooriumi vaid Öpiku ja Struve tööde põhjal, nüüd avastas astronoomiline üldsus, et ka praegu tehakse Tartus arvestatavat tööd. See andis võimaluse küllastada teisi observatooriume. Astronoomia Nõukogu Moskvast, kes koordineeris astronoomide tegevuse kõrval ka välissõite, hoidis kiivalt oma hoole all tähefüüsikaalast suhtlemist, kus Astronoomia Nõukogu oli ise juhtival kohal. Nii oli suhtlus Ida-Euroopa nn sotsialismimaadega tähefüüsika alal üsna elav, ka mitmed Tartu tähefüüsikud said kasutada neid võimalusi. Galaktika- ja kosmoloogiaalast suhtlemist püüdsid aga Astronoomia Nõukogu juhtivad seltsimehed igati tagasi hoida. Peale Tallinna konverentsi saabus meile kutseid otse ja me leidsime viisi, kuidas vormistada väljasõiduks vajalikke dokumente Astronoomia Nõukogust mööda minnes NSVL Teaduste Akadeemia välisosakonnaga otse suheldes. Esimeseks pikemaks komanderinguks oli Enn Saare sõit

pooleks aastaks Yale'i observatooriumi 1980. aastal. Sama aasta sügisel avanes minul võimalus viibida kolm kuud Cambridge'is Inglismaal.

Jätkasin seal superparvede struktuuri ja nende jaotuse uurimist. Kuulasin ka seminare ja märkasin imestusega, et ei tumeda aine olemasolu ega universumi rakuline struktuur olnud seal veel aktsepteeritud. Otsustasin siis esineda ja tegingi ettekanded mõlemal teemal. Eriti huvitav oli struktuurile pühendatud ettekande arutlus. Oli tunda, et rahvas suhtub meie tulemustesse üsna skeptiliselt. Lõpuks tõusis üles Michael Fall ja lausus: "Kõik see on ju väga ilus, aga ma tahaksin teada, kuidas tühikute ja superparvede teket seletada." Siin ilmnis jällegi Eddingtoni seisukoht — vaatlustulemusi ei saa enne uskuda, kui on olemas nende teoreetiline seletus. Vastasin Fallile "Minu ülesanne on tegelikku struktuuri uurida, selle seletamine on aga teoreetikute mure."

Oli ilmne, et meie tulemusi ei usuta enne, kui oleme leidnud senisest veenvamad tõendid struktuuri uute omaduste iseloomustamiseks ning parema seletuse struktuuri tekke kohta.

13. UUTE TÕENDITE OTSINGUL

Struktuuri kvantitatiivsete tunnuste otsingul tuli meile appi Zeldovitš. Ta soovitas kasutada struktuurielementide kirjeldamiseks klasteranalüüsi. See on geomeetiline meetod, mis võimaldab mingis punktide hulgas määratleda kokkukuuluvad objektid ehk klastrid. Klasteranalüüs liidab üheks süsteemiks kõik osakesed, millel on vähemalt üks naaber klatri liikmete hulgas, mille kaugus antud osakesest ei ületa mingit kindlat naabrusraadiust. Teiste sõnadega ühendatakse klatriks kõik osakesed, mis on küllalt tihedalt koos. Naabrusraadiuse muutmisega saab defineerida erinevaid süsteeme. Väga väikese naabrusraadiuse puhul on kõik valimisse kuuluvad osakesed isoleeritud, sest nende omavahelised kaugused (vähemalt galaktikate puhul) ei saa olla piisavalt väikesed. Naabrusraadiust suurendades hakkavad tihedamate piirkondade galaktikad ühinema parvedeks, alguses loetakse parve kuuluvaks vaid selle keskmisesse tihendisse kuuluvad galaktikad, seejärel vastavalt naabrusraadiuse suurendamisele ka üha rohkem tsentrist kaugemal parve hõredamates osades paiknevad galaktikad. Kui naabrusraadiust veelgi suurendada, siis hakkavad parve-

dega liituma parvi ümbritsevatesse galaktikaahelatesse kuuluvad galaktikad ning klaster muutub mitmeharuliseks. See moodustis on parve ümbritseva superparve keskne osa. Nii järk-järgult naabrusraadiust suurendades jõuab kätte hetk, kui naabruses asuvad superparved hakkavad ühinema. Superparvi ühendavad pikad galaktikaketid, selliseid kette olime leidnud juba Perseuse superparve ehitust uurides. Nüüd oli meil käes meetod kogu selle võrgustiku ehituse iseloomustamiseks.

Selgus, et galaktikate erineva jaotuse puhul on klasteranalüüsi abil defineeritud võrgustiku omadused üpris erinevad. Kui osakeste jaotus oleks juhuslik, siis väikese naabrusraadiuse puhul mingeid parvi ei teki, naabrusraadiuse suurendamisel aga peagi ühinevad kõik objektid kiiresti suureks kogu valimit haaravaks suureks süsteemiks. Tegelik jaotus erineb juhuslikust oluliselt, galaktikaketid tekivad hoopis väiksemate naabrusraadiuste puhul kui juhusliku jaotusega valimis. Mõlemast erinev on hierarhilise kuhjumise teooria alusel leitud osakeste jaotus. Et selle mudeli korral parvi ühendavaid sildu ei teki, siis superparvede teke toimub siin hoopis suuremate naabrusraadiuste korral, kui näitavad vaatlused.

Seega andis klasteranalüüs meie käsutusse kvantitatiivse meetodi, mis näitas selgesti erinevust tegeliku jaotuse ja mudelite vahel. Ozernoi kosmiliste pöörise mudel langes konkurentsist kohe välja, sest see mudel ei ennustanud mingi korrapära teket galaktikate jaotuses. Välja langes ka Peeblesi hierarhilise kuhjumise mudel, mis ei seletanud galaktikakettide teket. Esialgu paistis, et võidumees on Zeldovitši mudel. Kuid peagi leidsime ka selles mudelis nõrku kohti. Nimelt näitas meie klasteranalüüs, et vaatlusandmed kinnitavad mitmesuguse rikkusega galaktikakettide olemasolu — lisaks rikastele superparvedele leidub ka vaeseid ja koguni üksikuid eraldiasetsevad galaktikakette. Zeldovitši mudelis tekivad aga ainult suured superparved ja nende vahelised tühikud, aga mitte superparvedevaheline peenstruktuur.

1981. aasta lõpus ja 1982. aasta alguses viibisin Euroopa Lõunaobservatooriumis Müncheni ligidal. Seal kohtasin Ameerika astronoomi Dick Millerit, kes juba aastaid oli tegelnud galaktikate ehituse uurimisega ja üritanud seda ka modelleerida numbrilisel teel. Hiljuti oli ta hakanud huvi tundma galaktikate jaotuse tekke vastu ja saanud valmis esimesed simulatsioonid struktuu-

ri tekke kohta. Et iseloomustada osakeste jaotust ruumis, oli tal ettevalmistamisel film, kus ta (nagu omal ajal Tully) kasutas punktide kogumi pööramist arvuti abil ruumilise jaotuse paremaks visualiseerimiseks. Leidsime peagi ühise keele ja otsustasime, et teeme koos tegelikust galaktikate jaotusest filmi. Minu ülesandeks oli vastava galaktikate valimi ettevalmistamine, tema hooleks jäi filmi tegemine. Selleks ajaks olid juba olemas mitmed galaktikate punanihkel põhinevad kauguste kataloogid. Kõige väärtuslikumaks nendest osutus Harvardi observatooriumis John Huchra koostatud koondkataloog, kuhu olid sisse kantud kõik kirjanduses avaldatud andmed. See kataloog pole küll päris ühtlane, aga oma andmete hulga poolest täiesti ainulaadne. Saime enda käsutusse selle kataloogi ühe esimestest versioonidest ja neid andmeid kasutades tegime mitu filmi. Ühes oli kujutatud kohalik galaktikate superparv, nagu tegi omal ajal Tully, teine haaras aga tunduvalt suurema ruumi, nii et servades on näha kolm superparve: kohalik (*Virgo*), *Coma* ja *Herkulese* superparv ning keskele jäi nendevaheline suur tühik (vt joonis 6). Filmist oli selgesti näha peenstruktuuri olemasolu selles superparvedevahelises tühikus. Huvitaval kombel paistis galaktikakettide ehitus suure tühiku keskel olevat üsna sarnane superparvede enda ehitusega, nii ühed kui teised koosnesid hargnevatest galaktikate ahelatest. Erinevus oli massis — superparvedes leiduvad ketid on massiivsed ja nendesse kuuluvad tihendid annavad korraliku parve mõõdu välja, suurte tühikute keskel asuvad galaktikaketid on üsna vaesed ning tihenditeks on vaid kesised galaktikagrupid. Filmis oli näha ka rikaste galaktikaparvede kuhjumine tasandisse, mis oli üsna lähedane kohaliku superparve tasandile; selles tasandis asuvad superparved moodustavad kihi eespool kirjeldatud suure tühiku ja Galaktika lõunapoolkeral asuva teise sama suure tühiku vahel.

1982. aasta sügisel toimus Ateenas järjekordne Rahvusvahelise Astronoomia Liidu kongress ja sellele järgnev universumi struktuurile pühendatud konverents. Nõukogude Liidu Astronoomia Nõukogu korraldas ikka veel kongressides osalemist, inimesed jaotati eri ürituste vahel, osavõttu ei kongressist ega konverentsist ei võimaldatud. Nii sai Zeldovitš osaleda kongressil, kus ta pidas loengu kogu kongressile universumi struktuurist ja selle tekkest. See oli esimene kord, kui tal võimaldati sõita mõnda lääneriiki. Kui saabusin Ateena lennuväljale, kohtasin seal

Zeldovitšit, kes oli just koju pöördumas. Rohkem kosmoloog N. Liidust kongressile ei pääsenudki, nemad pidid piirduma konverentsiga. Näitasin meie filme ja tegin kokkuvõtte, kus rõhutasin, et kõik senised struktuuri tekke teooriad kohtavad teatud raskusi. Hierarhilise mudeli puudused olid täiesti ilmsed, kuid ei saanud mööda minna ka pannkoogimudeli raskustest. Esiteks ei leidnud me kuskil lamedaid pannkoogitaolisi moodustisi, teiseks puudusid pannkoogimudelis peenstruktuurid.

Samal ajal filmide tegemisega ja struktuuri kvantitatiivse analüüsiga valmistasime koos Zeldovitši ja tema õpilase Šandariniga ülevaateartiklit ajakirjale *Nature*. Esialgu panin loo pealkirjaks "Suured tühikud universumis ehk Reportaaž maailma loomisest". Viimane osa rõhutas vaadeldud pildi lähedust ürgstruktuurile. Aga Zeldovitš soovis tagasihoidlikumat pealkirja ja nii jäi viimane osa ära, ehkki tekstis oli sellest juttu küll. Artiklis tõime ära kõik meile tuntud argumentid rakustruktuuri ja galaktikakettide kasuks, ka hiljutised tulemused, mis olid saadud klasteranalüüsi abil. Edasi oli juttu struktuuri tekke mudelitest, kus vaatlesime kõigi mudelite raskusi, kaasa arvatud Zeldovitši enda pannkoogimudeli omi. Seda osa artiklist oli raske kirjutada, sest siis ei jaganud Zeldovitš veel täielikult meie poolt pannkoogimudeli suhtes tehtud kriitilisi märkusi. Kirjutasime artikli kokkuvõttes, et pole õige küsida, milline teooria on õige, peaksime hoopis küsima, millised protsessid viisid struktuuri tekkeni. See lugu kukkus hästi välja ja on seni minu kõige enam tsiteeritud artikkel.

Selle artikli kondikava oli olemas juba minu külaskäigu ajal Euroopa Lõunaobservatooriumi. Samal ajal koostas Jan Oort ülevaateartiklit superparvede ehitusest ja pöördus ka minu poole materjalide saamiseks. Leidsime, et meil poleks paha isiklikult kohtuda, et probleemi põhjalikumalt arutada. Ta kutsus mind Hollandisse, kuid pidin talle siis ääri-veeri seletama, et nõukogude bürokraatia reeglid ei võimalda mul Hollandisse sõita. Ei piisa Hollandi viisast, on vaja veel nõukogude võimude luba Hollandi külastamiseks, selle saamine pole aga reaalne. Niisiis leppisime kokku, et kohtume nii-öelda neutraalsel pinnal — Bonni observatooriumis, mis on Hollandile kõige ligem observatoorium Saksamaal. Kohtumine saigi teoks 1981. aasta detsembri viimastel päevadel. Tegin meie tulemustest Bonnis ettekande, mille järel arutasime Oortiga probleeme üsna põhjalikult. Ta nõustus kõigi

meie argumentidega, mis kinnitavad, et galaktikad ja parved teevivad superparvede sees. Vastasel korral oleks võimatu seletada selliseid fakte, nagu parvede väljavenitatud kuju piki ahelat, kuhu parv kuulub, samuti parve tsentraalgalaaktika piklikku kuju samas suunas. Oli veel teisigi argumente selles vaimus. Kõik need argumentid näitasid, et struktuuri hierarhiline kuhjumine on vastuolus vaatlustega. Kui lugesime hiljem Oorti ülevaadet, siis leidsime oma meeldivaks üllatuseks, et suur osa meie argumentatsioonist leidis Oorti poolt kasutamist. Niisiis olime ühel meelil seniste teooriate nõrkade kohtade suhtes. Ent kuidas edasi minna, polnud siis veel selge.

Kui meie struktuurilood olid räägitud, läks jutt muudele asjadele. Oli ilus talveilm ja Oort mainis, et ta armastab uisutamist. Vahel on Hollandis tõsine talv ja kanalid külmuvad kinni, siis korraldatakse uisumaraton. Oort jutustas, et maratonisõit on imeilus. Rada on umbes 200 km pikk, seetõttu on start varahommikul täiesti pimedas. Rada on valgustatud, nii kena on vaikselt looduses puude vahel liuelda. Kui imestasin, et kas ta tõesti kogu raja läbis, vastas Oort häbelikult, et viimasel korral vaid umbes kaks kolmandikku (seega umbes kaks meie suusamaratoni pikkust). Ja Oort oli juba üle 80 aasta vana!

14. KÜLM TUME AINE

Raskused paistsid silma ka teistele uurijatele ning algasid otsingud lahenduse leidmiseks. Esimesena pakkusid lahenduse võimaluse Bond, Szalay ja Turner ning neist sõltumatult Peebles. Nad oletasid, et tumeda aine kandjaks võiks olla neutriino asemel mõni teistsuguste omadustega nõrgalt interakteeruv osake. Selliseid võimalusi pakub teooria mitmeid, kandidaatidena on pakutud osakesi nagu aksionid, gravitiinod ja fotiinod. Selliste osakeste olemasolu on seni hüpoteetiline, nende ühiseks omaduseks on neutriinodega võrreldes väiksem kiirus, mistõttu nendest koosnevat tumedat ainet on hakatud kutsuma külmaks, neutriinodest koosnev tume aine on selle terminoloogia kohaselt kuum. Nimetused kuum ja külm tume aine pakkus välja Ameerika astronoom Joel Primack. Üheks esimeseks, kes kasutas uut võimalust struktuuri arengu modelleerimiseks, oli Ameerika teoreetik Adrian Melott. Ta arvutas struktuuri tekke mudelid, lähtudes nii kuumast kui ka

külmast tumedast ainest. 1983. aastal külastas ta Moskvat, et kohtuda sealsete teoreetikutega. Meil õnnestus korraldada asi nii, et ta sai ka Tallinnasse tulla. Meie plaan oli katsuda rakendada meil arendatud klasteranalüüsi mõlema mudeli võrdlemiseks. Külastus toimuski, osalesid ka Šandarin ja Klõpin, kes Moskva rühmas tegelesid mudelarvutustega. Esimene katse andmeid töödelda ebaõnnestus — arvutifailid olid liiga suured meie arvutite jaoks. Siis palus Enn Saar teha pausi ja lubas mõelda, kuidas arvutiprogramme optimeerida nii, et Melotti mudelid saaks analüüsida. Tal õnnestuski programmi oluliselt lihtsustada ja mõne päeva pärast võis töö jätkuda. See analüüs näitas, et külm tume aine universumi peamise komponendina on väga tõsiselt arvesse tulev variant, sest sel korral arenes sarnaselt kuumale tumedale ainele superparvede ja tühikute võrgustik, kuid erinevalt kuumast tumedast ainest leidis võrgustikus ka peenstruktuur, mis kuumas mudelis puudus. Kirjutasime oma tulemustest artikli ajakirja *Physics Review Letters*, kus avaldatakse vaid füüsika seisukohalt põhimõtteliselt uusi tulemusi sisaldavaid töid. Artikkel võeti vastu ja see ilmus 1983. aasta viimastel päevadel.

Sellelaadseid tulemusi said ka teised uurijad ning 1984. aastal ilmus ajakirja *Nature* veergudel pikem ülevaateartikkel Blumenthali, Faberi, Primacku ja Reesi sulest, kus üksikasjalikult põhjendati külma tumeda aine kontseptsiooni. Seda artiklit võime vaadelda kui tumeda aine olemasolu lõplikku ja nii öelda ametlikku tunnustust. Edaspidi jäid tumeda aine vastased isolatsiooni ning nende väiteid ei võetud enam eriti tõsiselt. Külm tume aine on praegugi ainus tõsiselt arvestatav tumeda aine kandidaat. See aga ei tähenda, et me täpselt teaksime, mida endast külma tumeda aine osakesed kujutavad. Hoolimata nüüdseks juba ligi paarikümneaastasest otsimisest pole osakesi, mis võiksid olla tumeda aine kandjad, veel avastatud. Igal aastal toimuvad sellele küsimusele pühendatud konverentsid, füüsikaeksperimentaatorid kannavad ette uusimate otsingute tulemustest, mis tehtud suurimate kiirenditega. Seni tulemusteta.

15. TÕRAVERE KAHEKSAKÜMNENDATEL

Kõik meie tulemused galaktikate ja universumi struktuuri alal on saadud mujal tehtud vaatluste analüüsimisel. Me püüdsime

1970. aastate lõpul ka ise määrata galaktikate radiaalkiirusi, et paremini selgitada galaktikate paigutust, kuid meie kliimas oli statistilist kaalu omavate vaatlustulemuste saamine nii vaearukas ja aeglane, et see ei tasanud end ära. Meenus ammune kavatsus rajada lõunamaa mägedes paremates tingimustes ühisobservatoorium. Võimaliku asukoha selgitamiseks tegime alates 1978. aastast ekspeditsioone Kesk-Aasiasse, kus olid kõige paremad vaatlustingimused endise N. Liidu alal. Seal olid oma lõunabaasid juba rajanud Moskva observatoorium ja teiste observatooriumid. Peagi selgus, et ühisobservatooriumist ei tule midagi välja, igatüki tahab ise midagi teha. Eriti kallis oli teede ja muude abirajatiste ehitamine, seega tulid kõne alla vaid juba teiste poolt sissetöötatud kohad. Neist kõige kättesaadavam oli Maidanak Usbekimaal, paarsada kilomomeetrit Samarkandist lõuna pool. Meie ettevalmistused lõunabaasi rajamiseks kulgesid muidu edukalt, aga nõrk koht oli teleskoobi ehitamise rahastamine. Tõravere 1,5-meetrise teleskoobi rahastamine oli omal ajal käinud nii, et Teaduste Akadeemiale oli reserveeritud teatud kapitaalvahutuste raha, mida sel ajal (1965–1975) teised nii edukalt kasutada ei osanud ja ikka jäi aasta lõpuks raha üle, mis siis ilusti teleskoobi ehitamiseks ära kulus. Nüüd olid teised läinud aktiivsemaks ja sellist allikat enam polnud. Moskva astronoomid said raha sõjameeste käest, sest nad osalesid vastavates uuringutes. Sellele teele ei tahtnud me minna. Lõpuks leidsime sobiva allika: 1980. aastate lõpul oli võimalus saada Moskva kesketest allikatest praeguste grantide taolist toetust. Põhjendades oma soovi universumi markostruktuuri uurimise vajadusega eriti suurtel kaugustel, saime mitme aasta jooksul toetusi. Need kulutasime teleskoobi projekteerimisele Leningradi Ülikooli juures rajatud laboratooriumis, samuti ostime teleskoobi peegli tooriku, läbimõõduga 2,3 meetrit, mis oli just meie vajaduste jaoks sobiv.

Asjaajamine Kesk-Aasias oli aga üsna kohmakas ning kui 1980. aastate lõpul suhtlemine välismaailmaga lihtsamaks läks, siis hakkasime maad kuulama, kas ei saaks oma teleskoopi paigutada hoopis Kanaari saartele, kus juba asuvad paljude Lääne-Euroopa maade teleskoobid. Kavatsustele tõmbas kriipsu peale Nõukogude Liidu kokkuvarisemine ja Eesti iseseisvumine. Uutes oludes ei osanud me leida teleskoobi ehitamiseks vajalikku raha,

Eestil endal selliseid vahendeid pole ja mujalt nii suurt summat saada ka ei õnnestunud.

Astronoomia areng viimastel aastatel on näidanud, et kosmoloogia probleemide uurimiseks ehitatud teleskoobi järele oli tõsine vajadus. Praegu on USA ja Jaapani astronoomidel vastav projekt teoksil. See on aga tunduvalt keerulisem, kui meie paarikümne aasta eest teleskoobi projekti alustades ette oskasi me näha. Selline projekt on jõukohane vaid suurtele riikidele ja riikide ühendustele. Muide Soome osaleb analoogilises Põhjala teleskoobi konsortsiumis, teleskoop ise asub Kanaari saartel. Mis puutub Tartu Observatooriumi ja teistesse samasugustesse väikeobservatooriumidesse, siis meie peame kasutama suurtes ühisobservatooriumides saadud vaatlusmaterjali. Kui meil on olemas vahendid nüüdse aja väga suuremahulise vaatlusmaterjali töötlemiseks, siis saame täiesti edukalt teiste observatooriumidega konkureerida. Kaasaegsed personaalarvutid on saavutanud võimsuse, mis võimaldavad neid kasutada juba väga tõsiste teaduslike ülesannete lahendamiseks, ning arvutite hinnadki on langenud tasemele, mis on ka Eesti tingimustes jõukohased.

Kaheksakümnendate aastate alguses said meie tööd rahvusvahelise tunnustuse osaliseks. Järgnes ka tunnustus kodumaal — tumeda aine ja universumi struktuuri avastamise eest sai autorite kollektiiv Eesti preemia ja mind valiti Eesti Teaduste Akadeemia liikmeks. Akadeemias sattusin varsti administratiivsele tööle. See juhtus niimoodi. Akadeemias olid siis eri rühmituste vahel teatavad pinged, mille tulemusel Endel Lippmaa ei kinnitatud akadeemik-sekretäri kohale. Nii sattusin mina akadeemik-sekretäri asetäitjaks, hiljem valiti mind juba päriselt, olin sellel ametikohal kuni 1995. aastani. Need aastad olid meie elus üsna tormilised, ka Akadeemias. Akadeemia teadlased osalesid aktiivselt meie ühiskondlikus elus. Eriti tahaks rõhutada Endel Lippmaa panust, ta oli teadlaste hulgas kahtlemata kõige aktiivsem ja edukam Eesti ürituse eesvõitleja. Tema leidis õiged teaduslikud argumendid fosforiidisõjas ja hiljem Ülemnõukogu saadikuna surus vastaspoole vastu seina, nii et Moskva oli sunnitud tunnistama Molotov-Ribbentropi pakti olemasolu.

Muudatusi toimus ka Teaduste Akadeemia siseelus. 1980. aastate lõpus valmis uus põhikiri, kus püüdsime vabaneda nõukogulikust stiilist. Põhikirjakomisjoni esimeheks oli Erast Parmasto.

Ühe muudatuse saamisluhu tahaksin meenutada. Sel ajal polnud akadeemiasse valitud rahvusvaheliselt kõige tuntumat Eesti teadlast, professor Juri Lotmanit. Humanitaarosakonna akadeemikud — jälgides juhtorganite soovitusi — kukutasid ta oma osakonnas läbi ja esitasid omapoolse kandidaadi. Kui jõudis kätte akadeemia üldkogu, siis nuputasime kolleegidega, kuidas anda märku, et me ei nõustu humanitaarosakonnaga. Järsku tekkis mõte, et kõige lihtsam on nende kandidaat blokeerida. See mõte levis kuluhaarides kulutulena ja humanitaaride kandidaat kukkuski läbi. Andsime jutuajamistes märku, et seni kuni Lotmanit pole valitud, blokeerime kõik muud humanitaaride ettepanekud. Et asi oleks kindlam, sai uude põhikirja sisse kirjutatud, et akadeemikute kandidaatide esitamisel küll arvestatakse osakondade soovitusel, kuid ettepanekud võivad tulla ka teistelt osakondadelt. Järgmisel korral õnnestuski Lotman akadeemikuks valida. Kahjuks viis haigus meie ühe väärikaima teadlase varsti manalateele.

Teise huvitava momendina Akadeemia elus tuleks märkida moodsa bioloogia arendamist. Varasematel aastatel oli Eestis hästi arenenud klassikaline bioloogia. Moodsat molekulaarbioloogiat ja genoomikat ei tahtnud meie bioloogid omaks võtta. Tartu Ülikoolis oli aga tekkinud väike entusiastide rühm, kus hakati arendama moodsat suunda. Varsti jäid ülikooli raamid kitsaks ja oli vaja mõelda, kuidas arengut jätkata. Meie bioloogide akadeemilised instituudid ei soovinud selliseid suundi oma rüpes näha, ning vastavad rühmad loodi Füüsika Instituudi ja Lippmaa instituudi juurde. Aga peatselt jäid needki raamid kitsaks ja nii loodi Biokeskus Richard Villemsiga eesotsas, aga Teaduste Akadeemia Astronoomia ja Füüsika Osakonna juures. Biokeskusele eraldatud raha üritasid meie klassikalised bioloogid ümber kanti pöllumajandusliku suunitlusega keskuse loomiseks, kuid vastavad ettepanekud Moskva võimudele olid nii asjatundmatud, et seal märgati kohe rumalust ning raha tuli ikka vastavalt otstarbele Biokeskusele. Ka Akadeemia liikmeks valiti Richard Villems ja hiljem Mart Saarma meie osakonna kaudu.

Veel üks episood Teaduste Akadeemia elust. 1988. aasta sügisel valmistati Moskvast ette uut N. Liidu konstitutsiooni, mis kavatsuste kohaselt piiras oluliselt liiduvabariikide õigusi. See häiris meid kõiki ja sundis pead murdma, mida ette võtta. Ühel

õhtul helistas mulle Valdur Tiit ja peagi läks jutt nendele asjadele. Nüüd ei suuda enam meenutada, kumb meist selle mõtte algataja oli, igatahes otsustasime üles otsida Arnold Rüütli, kelle kodu oli Valdur Tiidu oma lähedal. Me mõlemad tundsimme Rüütlit juba ammu, nii polnud kohtumiseks mingeid diplomaatilisi takistusi. Mõeldud-tehtud, sõitsin Tartusse ja peagi koputasime Rüütli uksele. Ütlesime kohe, et meil on tõsine jutt, ja küsisime, kas on võimalik segamatult arutada. Rüütel mõtles pisut ja viis meid oma sauna, öeldes, et selle on ta oma kätega ehitanud ning siin ei saa pealtkuulamiseseadmeid olla. Küsisime temalt nõu, kuidas saaksime kaasa aidata, et poliitilist olukorda meie kasuks pöörata. Varsti jõudsimme seisukohale, et kõige mõjusam viis oleks Teaduste Akadeemia üldkogul vastava avalduse tegemine.

Järgmisel päeval kutsusin Tähetorni kokku kõik Tartu akadeemikud ja peagi valmis pöördumise projekt. See võetigi aluseks paar päeva hiljem toimunud üldkogus. Kohal olid ka Arnold Rüütel ja Vaino Väljas. Sõna nad ei võtnud, kuid jälgisid tähelepanelikult toimuvat. Vastuvõetud otsuses sõnastasime Eesti Teaduste Akadeemia seisukohad, mis olid esimeseks sammuks teel paar nädalat hiljem Ülemnõukogus vastuvõetud suveräänsusdeklaratsioonile. Tõlkisime oma otsuse ka vene keelde ning veel samal õhtul helistasin Tallinnast akadeemik Andrei Sahharovile, kellega olin tutvunud ühel kosmoloogia konverentsil. Ta palus mul meie otsus ette lugeda, et ta saaks selle üles kirjutada. Olin muidugi kindel, et meie kõnelus lindistatakse "kompetentsete organite" poolt, aga kaotada polnud midagi, meie avaldus sai teatavaks nagunii. Kui hiljem Rüütel ja Väljas Moskvas ette võeti ja selgitust nõuti suveräänsusdeklaratsiooni asjus, siis oli neil lihtne vastata, et "aga Teaduste Akadeemia ju soovitas", mille peale oli isegi Gorbatšov tummaks jäänud.

16. TUME ENERGIA

1980. aastate alguses täienes Tartu kosmoloogide pere mitme uurijaga: üksteise järel tulid observatooriumi tööle Tartu Ülikooli lõpetanud noored füüsikud Lev Kofman, Maret Einasto, Dmitri Pogosjan ja Mirt Gramann. Lev Kofman oli väga tugev teoreetik, ta hakkas huvi tundma universumi tekke ja arengu kõige varasema perioodi vastu. Koos Moskva astrofüüsikute Andrei Linde

ja Aleksei Starobinskiga töötas ta välja universumi arengu uue mudeli. Selle aluseks on idee, et varases järgus paisus universum ülikiiresti miljardeid kordi. Sama idee pakkus sõltumatult välja Ameerika astrofüüsik Alan Guth. Seda staadiumi on hakatud nimetama inflatsiooniks, sest nagu tavalise inflatsiooni korral toimus siingi kasv eksponentsiaalselt, s.t kasv on seda kiirem, mida suurem universumi raadius parasjagu on. See teooria on tänapäeval üldtunnustatud, sest ta seletab mitmeid varem arusaamatuid fakte, nagu näiteks varase universumi väga kõrge homogeensusaste. Kofman ja Pogosjan koos Moskva teoreetiku Šandariniga leidsid lihtsa analüütilise mudeli, kuidas universumi arengut arvatada alghäiritustest lähtudes. 1990. aastate alguses siirdusid Kofman ja Pogosjan parematele jahimaadele, praegu töötavad mõlemad Kanadas Teoreetilise Astrofüüsika Keskuses, mis on üks juhtivaid kaasaegse kosmoloogia keskusi.

Kofman ja Pogosjan, samuti teised meie rühma liikmed said oma ülikooli ja kraadihariduse Tartus. Meie kogemus näitas, et Tartu Ülikoolist saadav haridus ja Tartu Observatooriumist saadav kogemus võimaldavad edukalt konkureerida Lääne parimate keskuste teadlastega. Seega viited meie haridussüsteemi kehvast seisust ja vihjed noortele, et korralikku haridust võib saada vaid välismaa ülikoolidest, pole põhjendatud, vähemalt füüsika alal. Küll näitavad nii meie kui teiste kogemused, et pärast ülikooli lõpetamist ja doktorikraadi omandamist on kasulik töötada mõni aeg teiste riikide teadusasutustes, tutvumaks teiste töökorraldusega, teiste ideedega, hankida tutvusi jne.

Sel ajal oli meie uuringute objektiks struktuuri paljude detailide selgitamine. Erilist tähelepanu pöörasime struktuuri kirjeldamise meetodikale. Uurisime galaktikate ja parvede korrelatsioonifunktsiooni, tühikute jaotusfunktsiooni ja teisi struktuuri kirjeldavaid statistikuid. Mõne statistiku rakendamises olime pioneerid, teiste puhul täpsustasime nende iseloomu. Selles töös osalesid Enn Saar, Maret Einasto ja Mirt Gramann. Alustasime ka struktuuri arengu modelleerimist. Varem olime kasutanud teistes keskustes leitud mudeleid, alguses Zeldovitši rühma omi ja hiljem Melotti omi. Kuid oli selge, et vajasime oma mudeleid, et kontrollida oma ideid struktuuri tekke kohta. Selleks avanes võimalus 1984. aastal, kui Tartu Ülikooli lõpetas Mirt Gramann. Enn Saare käe all hakkas ta tegelema numbriliste mudelite arvu-

tamisega. Esimesed katsed olid küll tagasihoidlikud, kuid varsti õnnestus meil hankida esimene UNIX-tüüpi arvuti. Sel oli kaks megabaiti põhimälu, mis tänapäeva mõttes on üsna tagasihoidlik mälumaht, kuid võimaldas meil tol ajal arvutada mudeli veerand miljoni osakesega. Umbes sellised olid sel ajal ka mujal leitud mudelid. Ühe variandi arvutus võttis umbes kuu aega, vahepeal tuli tulemused salvestada ja hiljem jälle jätkata.

Uue numbrilise mudeli arvutamiseks mõtlesime kaua, millistest algandmetest lähtuda. Üheks probleemiks oli aine keskmine tihedus universumis. Meile oli hästi teada, et tavalist ainet galaktikas on nii vähe, et kui see ühtlaselt laiali jagada, siis moodustab see vaid umbes pool protsenti kriitilisest tihedusest. Kriitiliseks kosmoloogiliseks tiheduseks loetakse tihedust, mille puhul universumi paisumine lõpuks aeglustub ja lakkab, suurema tiheduse korral asendub paisumine hiljem kokkutõmbumisega, väiksema tiheduse korral paisub universum lõputult. Tume aine lisas tunduvalt aine hulka universumis, aga siiski ei piisanud sellest kriitilise tiheduse saavutamiseks. Koos tavalise ainega moodustab tume aine kokku umbes ühe kolmandiku kriitilisest. Inflatsiooniteooria kinnitas, et universumi kogutihedus, kui võtta arvesse nii aine kui ka energia, peab olema võrdne kriitilisega. Puuduva kaks kolmandikku tihedusest kataks mingi senitundmatu ühtlane foon, mida on viimasel ajal hakatud kutsuma tumedaks energiaks. Seda on samastatud ka kosmoloogilise konstandiga, mille Einstein tõi universumi arengut kirjeldavatesse võrranditesse juba 20. sajandi esimesel poolel.

Kõiki neid kaalutlusi arvesse võttes soovitas Enn Saar Mirt Gramannil arvutada mudel, kus aine tihedus on üks viiendik kriitilisest ja kosmoloogilise konstandi roll neli viiendikku kriitilisest tihedusest. Kõik teised sel ajal arvutatud struktuuri tekke mudelid võtsid tiheduse võrdseks kriitilisega, nii olid meie mudelid esimesed, kus arvestati kosmoloogilise konstandiga. Neid mudeleid me võrdlesime vaatlusandmetega, kasutades üsna mitmesuguseid teste ja meetodeid. Selles töös osalesid peaaegu kõik meie kosmoloogiarühma liikmed. Meie tulemused näitasid, et kosmoloogilist konstanti sisaldav mudel on vaatlustega väga heas kooskõlas.

Aastaid pärast meie mudeliarvutusi hakkas saabuma üha uusi tõendeid selle kohta, et kriitilise tihedusega nn standardmudel on vaatlustega vastuolus. Kõige uuemad vaatlused, mis kinnitavad

kosmoloogilist konstanti sisaldavate mudelite vajalikkust, saabusid alles paar aastat tagasi. Kaks Ameerika astronoomide rühma alustas kaugete supernoovade programmi, mille eesmärgiks oli universumi geomeetria parem tundmaõppimine. Programmi käigus pildistatakse tundlike elektronidetektoritega tuhandeid galaktikaid paarinädalase vahega. Sellest piisab, et avastada nendes galaktikates supernoovad. Kogu töötlus on automatiseeritud, sel teel on võimalik avastada supernoova staadiumis, kus tema heledus alles kasvab. Edasine töö käib juba suurimate kaasaegsete teleskoopidega, kus uuritakse supernoovade spektreid ja täpset heledust. Supernoovade heledus maksimumi lähedal pole päris konstantne ja sõltub heleduskõvera kujust ja spektri iseärasustest. Neid seoseid saab kalibreerida ja nii leida taandatud heleduskõver, mille põhjal saab arvutada supernoova heledus maksimumis. Näiv heledus on otsesest vaatlusest teada, absoluutse ja näiva heleduse võrdlus annab kauguse. Fotomeetrilist kaugust võrreldakse spektrite punanihkest leitud kaugustega, nende erinevus annab teada, milline on universumi kõverus. Mõlema autoriterühma mõõtmised näitavad, et kõige paremini sobib mudel, kus aine tihedus on $1/3$ ja tumeda energia tihedus $2/3$ kriitilisest tihedusest.

17. STRUKTUURI KORRAPÄRA

Varasemate tööde põhjal teadsime, et universumi suurteks koostisosadeks on superparved ja nendevahelised tühikud. Kas superparvede ja tühikute võrgustikul on mingi korrapära, polnud selge. Viimaste aastate jooksul on selgunud, et mingi korrapära näib eksisteerivat. Esimene selge vihje korrapära kohta tuli galaktikate mõõtmisest väikestel aladel Galaktika põhja- ja lõunapooluse suunas. Broadhurst, Ellis, Koo ja Szalay näitasid oma 1990. aastal avaldatud töös, et nendes vastassuundades on galaktikate paigutus üllatavalt korrapärane — tihedamad ja hõredamad piirkonnad vahelduvad perioodiga umbes 130 megaparsekit (400 miljonit valgusaastat). See avastus tekitas sensatsiooni, sest teoreetiliste mudelite kohaselt peaks suure tihedusega piirkondade jaotus olema enam-vähem juhuslik.

Tartu astronoom see uudis muidugi rõõmustas, sest superparvede ja tühikute võrgustiku uurimisel olime sama vahemaa tühikute vastasservades asuvate superparvede vahel leidnud juba

mõnda aega tagasi. See vaatlus näitas niisiis, et superparvede ja tühikute võrgustik võib olla korrapärasem, kui me esialgu arvasime. Kas selline korrapärane struktuur esineb ainult ühes suunas, polnud teada. Et kindlaks teha korrapära ulatus, kasutasime galaktikaparvede jaotust. Parved on vaadeldavad suurte kaugusteni ja katavad ulatusliku osa taevasfäärist, kättesaadavad galaktikate valimid pole praegu veel nii ulatuslikud. See töö osutus üsna ulatuslikuks. Kõigepealt oli vaja koostada avaldatud andmete põhjal galaktikaparvede koondkataloog, selle töö tegi Erik Tago. Seejärel oli vaja koostada superparvede kataloog, see jäi Maret Einasto ülesandeks. Olgu märgitud, et tema koostatud superparvede katalooge kasutavad täheteadlased üsna laialdaselt (äsja valmis juba kolmas, täiendatud versioon). Maret Einasto valmistas ette ka hulga arvutianimatsioone, mis näitavad selgesti korrapärase superparvede ja tühikute võrgustiku olemasolu. Eriti korrapärane on rikaste superparvede jaotus. Superparvede ja tühikute võrgustiku samm on umbes 120 megaparsekit, üsna lähedane Broadhursti ja tema kaasautorite leitule. Sellele sammule vastaval skaalal on meie andmete kohaselt tihedushäirituste spektris iseärasus, väike mühk ja selle kõrval lohk. See tähendab, et superparvede ja tühikute võrgu skaalale vastava lainepikkusega häiritused on tugevamad ja sellest pisut erineva lainepikkusega häiritused pisut nõrgemad, kui senise teooria järgi võiks arvata.

Viimastel aastatel on teoreetikud välja pakkunud mitmeid võimalusi, kuidas neid spektri iseärasusi seletada. Oleme Tartus neid võimalusi kontrollinud, seni kindlat vastust veel pole. Iga tahes paistab selge olevat, et kui need spektri iseärasused ei kujuta endast mingit lokaalset fenomeni, siis pidid nad tekkima juba universumi arengu väga varajases inflatsioonistaadiumis. Kas maailma ehituse korrapära avastamine kujuneb teadusrevolutsiooniks, pole veel selge. Uuringud jätkuvad. Erilist lootust struktuuri seaduspärasuste selgitamisel suurtel skaaladel tuleb panna uutele vaatlusandmetele. Praegu on pooleli mitu programmi, mille eesmärgiks on miljonite galaktikate vaatlemine, kaasa arvatud nende kauguste ja fotomeetriliste parameetrite leidmine. Need on tõeliselt moodsad programmid, kus osaleb mitukümmend USA, Inglise ja Jaapani ülikooli. Vaatlustest saadud info kogumahtu mõõdetakse terabaitidega, ka kokkusurutud kujul moodustavad nad CD-dele paigutatuna soliidse raamatukogu. Tahaks loota, et

meil jätkub arvutivõimsusi selle info töötlemiseks, kui see kord avalikkusele kättesaadavaks tehakse.

18. TÕRAVERE ÜHEKSAKÜMNENDATEL; MEEDIA ÄRKAB

Eesti vabanemisel Vene impeeriumist toimusid kiired muudatused nii majanduses kui ka poliitikas. Vene turule orienteeritud majandus varises kokku, uue vabaturule orienteeritud majanduse areng nõudis aega, nii vähenes Eesti eelarve oluliselt. Ei olnud võimalik säilitada teaduskulutusi senisel tasemel. Esimesel krooniaastal läks suur osa Tõravere eelarvest kütte eest tasumisele, palkadeks jäi üsna vähe, mistõttu personali tuli oluliselt kahandada. Pidi-me loobuma peaaegu kogu abipersonalist, teadurite arv kahanes 2–3 korda. Tartu Observatooriumi direktoriks sai 1985. aastal Tõnu Viik. Et leevendada personali kahanemisega kaasnevaid isiklikke draamasid, soodustas Viik igati Tõraveres eraettevõtluse teket, kus observatooriumist vabanevad inimesed saaksid tööd leida. Nii tekkisid Tõraveres ettevõtted nagu Astrodata (üks esimesi Eestis personaalarvuteid tootev ettevõtte), trükikoda ja paljud teised, kokku üle kümne firma. Mõned neist on aja jooksul Tartusse siirdunud, kuid paljud asuvad endiselt Tõraveres.

Hoolimata meie arvukuse vähenemisest õnnestus teadustegevus säilitada. Selle efektiivsus koguni kasvas, sest nüüd avaldatakse peaaegu kõik tööd rahvusvahelistes ajakirjades. Eesti võeti vastu Rahvusvahelise Astronoomia Liidu liikmeks, samuti Euroopa ajakirja *Astronomy and Astrophysics* liikmeks. Ajakirja toimetajaks oli sel ajal professor George Contopoulos Kreekast, meie ammune hea sõber ja Kuzmini suur austaja. Ta kirjutas mulle kohe pärast Eesti vabanemist kirja ja palus meepoolset ametlikku pöördumist, et jõuda veel enne tema ametiperioodi lõppu oma liikmekssolek saavutada, enne kui teistest endistest Nõukogude Liidu vabariikidest hakkab massiliselt avaldusi tulema. Nii ka juhtus. Esimene ajakirja toimetuse koosolek Eesti osalusel toimus Budapestis, minu saabumist koosolekule tervitati aplausiga. Kohe järgnes ka küsimus: miks me ei avalda oma kosmoloogiaalaseid töid piisavalt nende ajakirjas, meie tööd aitaksid tõsta ajakirja mainet kosmoloogia alal.

Ülev tunne oli olla esimesel Rahvusvahelise Astronoomia Liidu kongressil, kui Eesti osalus oli taastatud. See toimus Haagis 1994. aasta augustis. Sõitsime sinna ligi kümneliikmelise delegatsiooniga. Alguses pidime sõitma kahe autoga, kuid üht autot ei saadud korda ja nii pidi osa delegaate reisima bussiga. Liidu juhtkonna hulgas oli palju tuttavaid, kes tervitasid meid südamlikult, uhke tunne oli ka Eesti numbrimärgiga autoga ringi sõita. Avaistungil märkasid, et Eesti lipp oli tagurpidi, jooksin siis korraldajate juurde, kes vaheajal lipu õigetpidi pöörasid. Banketil oli meie laua ümber rahvast murdu, kes kõik õnne soovisid. Pikem jutujamine oli Euroopa Lõunaobservatooriumi endise direktori, hollandlase Harry van der Laanega, kellega olime varem korduvalt arutanud meie iseseisvusliikumist. Tal oli rinnas Eesti värvidega märk, mille olin kord kinkinud. Üldse tundub, et väikerahvad said meie püüdlustest paremini aru. Inglismaal me sellist mõistmist ei kohanud. Viibisin Cambridge'i Ülikoolis 1989. aasta sügisel, meie iseseisvusliikumine oli äratanud rahvusvahelist tähelepanu ja nii küsiti minu käest korduvalt, mis teil seal Balti riikides ikka juhtub. Otsustasin vastata küsijatele korraga ja tegin seminaris ettekande teemal "What is happening in Baltic States", kus andsin ülevaate meie tuhandeaastasest kogemusest Vene impeeriumi naabrina. Selgitasin, et see pole tegelikult meie probleem, vaid et Vene impeerium on hakanud lagunema sisemiste majanduslike raskuste ja imperiaalse rahvuspoliitika tagajärjel. Siis küsis üks noor tuntud naisastronoom, et mis te seal teete, meie siin ehitame ühinenud Euroopat ja teie tahate lahku lüüa. Rääkisid meie kogemustest ja erinevustest praeguse Euroopa Liidu ja Vene impeeriumi vahel. Aga ilmest oli näha, et mu sõnum ei jõudnud päralt. Selleks peab vist ise küüditamised ja massimõrvad üle elama. Tundub, et peale Juguslaavia ja Tšetšeenia sündmusi hakkab läänemaade avalikkus taipama, mis laadi impeeriumidega nende vahetus naabruses tegemist on.

Seoses ümberkorraldustega majanduses ja teaduse rahastamises kerkis esile tõsine hädaoht, et senist teadust üritatakse täielikult lammutada. Riigikogusse oli sattunud aktiivseid noori poliitikuid, kes ei olnud varem suutnud end teaduspõllul teostada ega tunnustust leida. Ajakirjanduses ilmusid kirjutised küsimustega: "Kaua me seda nõukogude kosmosetööstuse igandit Tõraveres veel sallima peame?" Taheti laiialt saata Eesti Teaduste

Akadeemia kui veneaegne ja luua uus rahvuslik akadeemia. Ühel akadeemia üldkogul liikus ringi paberileht, kuhu andsid oma allkirja need, kes teatasid, et kui akadeemia peaks laiali saadetama, siis allakirjutajad pole nõus osalema uue akadeemia tegevuses. Alla kirjutasid peaaegu kõik akadeemikud. Käremeelsed poliitikud küll pahandasid, et see on surve avaldamine, aga Teaduste Akadeemia likvideerimise plaanid jäeti siiski kalevi alla.

Teine hädaoht seisnes selles, et hakati rõhutama Eestiga seotud teaduste vajalikkust ning üldteadusi alla suruma. Kerkis esile loosung: "Milleks on Eestile vaja nelja füüsika instituuti?" Mõeldud oli Füüsika Instituuti, Astrofüüsika ja Atmosfäärfüüsika Instituuti, Termofüüsika Instituuti ning Keemilise ja Bioloogilise Füüsika Instituuti. Küsijad ei mõistnud, et füüsika on vaid meetod ja tegemist on täiesti erinevate teadusvaldkondadega. Selliseks vaidluseks ei piisanud meie enda argumentidest, ning Richard Villemisi eestvõttel algatati Eesti teaduse evalveerimine, nagu moodne termin ütleb. Selleks pöördus Eesti Teaduste Akadeemia Rootsi Teaduste Akadeemia poole, kes lahkelt nõustus ja projekti ka rahastas. Rootsi teadlased külastasid kõiki meie uurimisasutusi ja panid kirja oma soovitused. Meie seisukohast oli kõige olulisem konstateering, et Eesti teadus, eriti Teaduste Akadeemia täppisteaduste alastes instituutides on rahvusvaheliselt täiesti arvestataval tasemel. Teiste teadusalade esindajad püüdsid küll vastu vaielda, et meile pole rahvusvahelisi hindajaid vaja, et Eesti probleeme uurivat teadust saavad hinnata vaid Eesti oma teadlased. Siiski oli Rootsi hindamisest niipalju kasu, et plaanid meie teaduse totaalsest lammutamisest jäid teoks tegemata.

Veel ühest algatusest tahaksin paar sõna kirjutada. Seni tulid teaduse rahad teadusasutustele mööda administratiivseid kanaleid, ning kes rohkem kisa tegi ja oma õigust nõudis, sai ka rohkem. Uurimistööde taset seejuures enamasti ei arvestatud. Peeter Saari ettevõtmisel loodud Eesti Teadlaste Liit tegi ettepaneku luua Eestis Teadusfond, kes jagaks teadusgrante uurijatele vastavate taotluste alusel lisaks rahastamisele asutuste kaudu. Selline süsteem on läänemaades toiminud aastaid väga edukalt. Tuleb kõrgelt hinnata Peeter Saari veenmisoskust ja Eesti valitsuse arukust, igatahes läks see projekt käiku. Praegu tuleb ligi veerand teaduskulutustest grantidele, mida jagavad Teadusfondi erialakomisjonid. Tänu grantidele on Eesti teadus rasked aastad üle

elanud. Nüüd on tehtud järgmine oluline samm — ka teadus-
asutuste põhiline rahastamine käib vastava erialase komisjoni,
Kompetentsinõukogu kaudu, mis võimaldab arvestada tehtud töö
tulemuslikkust. Eesti on niisiis teel kaasaegse euroopaliku tea-
duskorralduse poole.

Täheteadlased elasid rasked aastad üle tänu täiendavatele So-
rose fondi rahvusvahelistele grantidele, mida alates 1990. aastate
keskelt asendasid Eesti Teadusfondi grantid. Nendel aastatel oli
meie rühma tegemiste keskpunktis struktuuri korrapära uurimine.
Meie esimesed katsed avaldada superparvede korrapärase jaotuse
tulemusi luhtusid — meie analüüsi ei peetud piisavalt usaldus-
väärseks. Mitu aastat kestnud pingutuste järel läks lõpuks korda
veenda retsensente meie analüüsi korrektsuses ning 1997. aastal
ilmus ajakirja *Nature* veergudel töö, kus esitasime oma tulemused.
Analüüsi üksikasjalisem osa ilmus pisut hiljem ajakirjas *Monthly
Notices*. *Nature*'i toimetus pidas meie tulemusi nii tähtsaks, et
avaldas sel puhul omapoolse kommentaari ja tegi ajakirjandusele
eraldi pressiteate. See äratas üllatavalt suurt tähelepanu. Mitmed
juhtivad ajakirjad (näiteks *Physics Today*) avaldasid sel puhul oma
kommentaari, ka mitmed suured ajalehed tegid pika loo.

Postimehe toimetuse töötajad juhtusid neid rahvusvahelisest
pressist tulevaid kommentaare lugema ja tegid suured silmad.
Järgmisel hommikul oli reporter Tõraveres kohal ja tegi esimese
intervjuu, peatselt järgnesid teised ajalehed ja ajakirjad. *Posti-
mehes* ilmus koguni juhtkiri, kus toimetus avaldas oma imestust,
et Eestis tehakse teaduse vallas midagi sellist, mis äratab maailmas
tähelepanu, kuid nemad ei teagi. Mis me selle peale oskame kosta!
Oleme oma tulemustest kirjutanud *Horisondis* alates 1975. aastast
üsna pidevalt.

Ajakirjanduse auks peab tunnistama, et sellest episoodist on
õppust võetud. Teadusveerud ilmuvad nüüd ühel või teisel kujul
kõigis suuremates päevalehtedes. Ja astronoomide kõrval tuntak-
se huvi ka teiste Eesti teadlaste tegevuse vastu. Eriti suurt huvi
avalikkuses on viimastel aastatel osutatud moodsa bioloogia ja
genoomika edusammudele. Sel alal on Eesti teadlastel tõepoo-
lest tähelepanuäratavaid saavutusi. Aga esimesteks teemurdjateks
meie avalikkuse huvi äratamisel olid täheteadlased.

19. EPILOOG

1973. aasta kevadel toimus Tbilisis Galaktika uurimisele pühendatud konverents. Meil olid siis galaktikate massi paradoksi uurimise esimesed tulemused teada ning konverentsil arutleti selle üle üsna suure huviga. Ühel õhtul jalutasime koos Zeldovitši õpilase Rašid Sunajeviga mööda Rusthaveli prospekti ja arutasime galaktikate mudelid. Tema kirjeldas Zeldovitši pannkoogiteooriat galaktikate tekkest, mis oli sel ajal alles kuju võtmas, mina jälle massi paradoksi. Siis ütles Sunajev: "Jaan, pane tähele, sinu mudelid ei võta keegi tõsiselt enne, kui mõni ameeriklane on su tulemusi kinnitanud".

Tõepoolest, Rašid Sunajevi ennustus on täitunud. Ja see ei käi mitte ainult meie mudelite kohta, vaid teadustöö kohta üldisemalt. Õpiku tööd Andromeeda kauguse määramisel leidsid tunnustust alles pärast seda, kui Hubble oli "avastanud" Andromeeda suure kauguse. Tumeda aine olemasolu galaktikate ümber märgati pärast seda, kui Princetoni astronoomid ja Vera Rubin olid meie tulemusi kinnitanud. Galaktikakettide ja tühikute avastajaks peavad Ameerika autoriteetid enamasti Harvardi astronoom Huchrat ja Gellerit, kes 1989. aastal avaldasid *Science*'i veergudel kokkuvõtete oma töödest struktuuri uurimisel. Sellel võis olla kaks põhjust. Esiteks on tõepoolest märgata tendentsi, et mingit uut tulemust tunnustatakse alles pärast seda, kui seda on kinnitanud tunnustatud autoriteetid (Sunajevi efekt). Teiseks ilmusid Tartu tulemused struktuuri kohta halval ajal. Selle kohta kirjutab Tony Fairall oma hiljutises monograafias: "uudis [rakustruktuuri olemasolust] levis kiiresti, kuid leidis väljaspool Nõukogude Liitu vaid väheseid pooldajaid; paistis, et see idee lükkab ümber kõik, mida Läänes on seni arvatud galaktikate kuhjumisest. See idee näib toetavat nõukogude teoreetilist kontseptsiooni, eriti Zeldovitši ja tema Moskva kolleegide oma, mis kinnitab pannkoogikujuliste struktuuride teket erinevalt ameeriklaste arusaamisest galaktikate tekkest; ja seda kõike ajal, kui õitses Külma sõja aegne vastasseis".

Kirjandus

Binney, J., S. Tremaine 1987. *Galactic Dynamics*. Princeton: Princeton University Press

- Blumenthal, G. R., S. M. Faber, J. R. Primack, M. J. Rees 1984. Formation of galaxies and large-scale structure with cold dark matter. — *Nature*, vol. 311, p. 517
- Broadhurst, T. J., R. S. Ellis, D. C. Koo, A. S. Szalay 1990. Large-scale distribution of galaxies at the galactic poles. — *Nature*, vol. 343, p. 726
- Burbidge, G. 1975. On the masses and relative velocities of galaxies. — *Astrophys. J.*, vol. 196, L7
- Chernin, A. D. 1981. The rest mass of primary neutrinos, and gravitational instability in the hot universe. — *Astron. Zh.*, vol. 58, p. 25
- Chernin, A., J. Einasto, E. Saar 1976. The role of diffuse matter in galactic coronas. — *Astrophys. Space Sc.*, vol. 39, p. 53
- Eelsalu, H. 1959. The gradient of the gravitational acceleration perpendicular to the Galactic plane near the Sun. — *Tartu Astr. Obs. Publ.*, vol. 33, p. 153
- Eggen, O. J., D. Lynden-Bell, A. Sandage 1962. Evidence from the motion of old stars that the Galaxy collapsed. — *Astrophys. J.*, vol. 136, p. 748
- Einasto, J. 1965. On the construction of a composite model for the Galaxy and on the determination of the system of Galactic parameters. — *Kinematics and Dynamics of Stellar Systems*. Alma-Ata, p. 87
- Einasto, J. 1969. The Andromeda Galaxy M31. Preliminary model. — *Astrofiz.*, vol. 5, p. 137
- Einasto, J. 1971. Structure and evolution of regular galaxies. Dr. Sc. Thesis. Tartu University
- Einasto, J. 1972. The rate of star formation. *Astrophys. Let.*, vol. 11, p. 195
- Einasto, J. 1974. Galactic models and stellar orbits. — *Proceedings of the First European Astr. Meeting*. Berlin—Heidelberg—New York: Springer, vol. 2, p. 291
- Einasto, J., M. Einasto, S. Gottlöber, V. Müller, V. Saar, A. A. Starobinsky, E. Tago, D. Tucker, H. Andernach, P. Frisch 1997. A 120-Mpc periodicity in the three-dimensional distribution of galaxy superclusters. — *Nature*, vol. 385, p. 139
- Einasto, J., U. Haud, M. Jõeveer, A. Kaasik 1976. The Magellanic Stream and the mass of our hypergalaxy. — *Mon. Not. R. astr. Soc.*, vol. 177, p. 357
- Einasto, J., M. Jõeveer, A. Kaasik 1976. The mass of the Galaxy. *Tartu Astr. Obs. Teated*, kd 54, lk 3

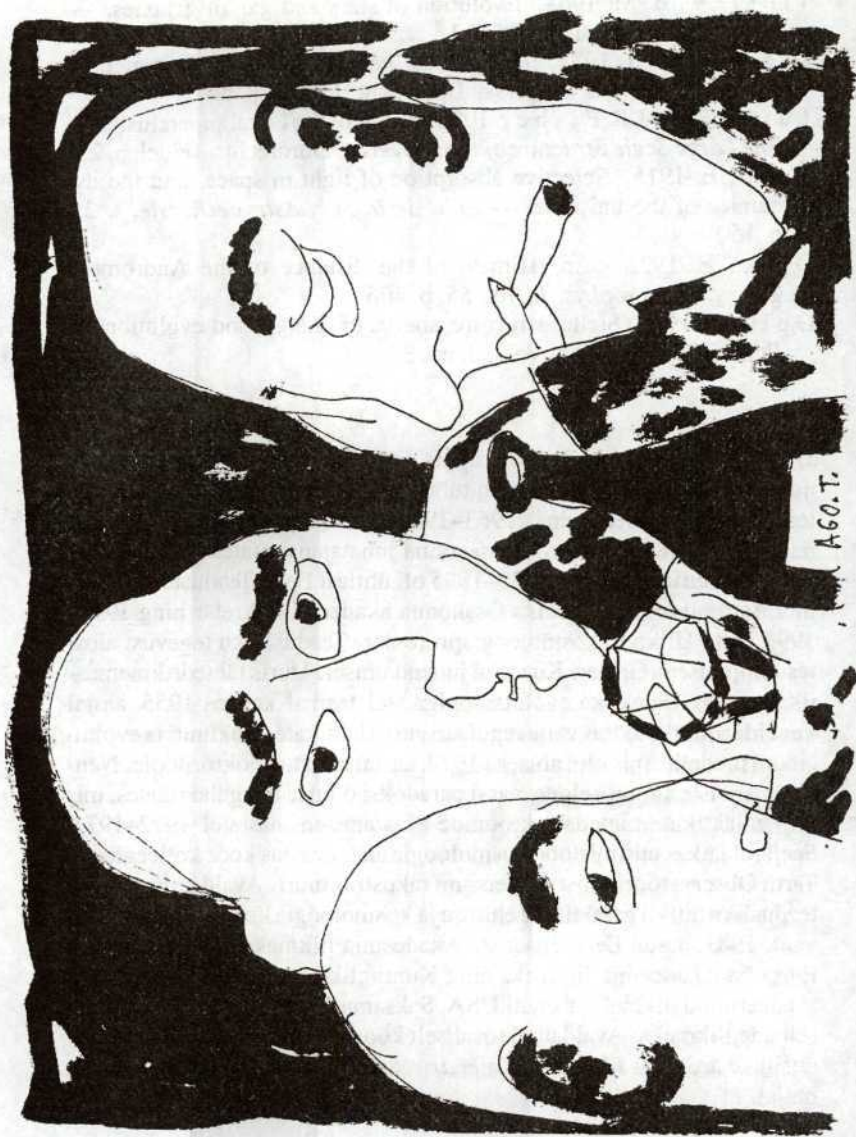
- Einasto, J., M. Jõeveer, A. Kaasik, J. Vennik 1976. The missing mass around galaxies. — *Stars and Galaxies from Observational Points of View*. Tbilisi: Mecniereba, p. 431
- Einasto, J., M. Jõeveer, E. Saar 1980. Structure of superclusters and supercluster formation. — *Mon. Not. R. astr. Soc.*, vol. 193, p. 353
- Einasto, J., A. Kaasik, E. Saar 1974. Dynamical evidence on massive coronas of galaxies. — *Nature*, vol. 250, p. 309
- Einasto, J., E. Saar, A. Kaasik, A. D. Chernin 1974. Missing mass around galaxies: Morphological evidence. — *Nature*, vol. 252, p. 111
- Einasto, M., J. Einasto, E. Tago, G. B. Dalton, H. Anderson 1994. The Structure of the Universe Traced by Rich Clusters of Galaxies. — *Mon. Not. R. astr. Soc.*, vol. 269, p. 301
- Einasto, M., E. Tago, J. Jaaniste, J. Einasto, H. Anderson 1997. The supercluster-void network I: The supercluster catalogue and large-scale distribution. — *Astron. & Astrophys. Suppl.*, vol. 123, p. 119
- Fairall, A. 1998. *Large-scale structures in the Universe*. Chichester: John Wiley & Sons
- Geller, M. J., J. P. Huchra 1989. Mapping the Universe. — *Science*, vol. 246, p. 897
- Gramann, M. 1988. Structure and formation of superclusters. VIII. Evolution of structure in a model with cold dark matter and cosmological constant. — *Mon. Not. R. astr. Soc.*, vol. 234, p. 569
- Hubble, E. 1929. A spiral nebula as a stellar system, Messier 31. — *Astrophys. J.*, vol. 69, p. 103
- Huchra, J. 1981. ZCAT redshift compilation
- Jaaniste, J., E. Saar 1975. On the stellar component of galactic coronas. — *Tartu Astr. Obs. Publ.*, vol. 43, p. 216
- Jõeveer, M. 1972. An attempt to estimate the Galactic mass density in the vicinity of the Sun. — *Tartu Astr. Obs. Teated*, kd 37, lk 3
- Jõeveer, M. 1974. Ages of δ Cephei stars and the Galactic mass density near the Sun. — *Tartu Astr. Obs. Teated*, kd 46, lk 35
- Jõeveer, M., J. Einasto 1978. Has the universe the cell structure. — *The Large Scale Structure of the Universe*. Reidel, p. 241
- Jõeveer, M., J. Einasto, E. Tago 1978. Spatial distribution of galaxies and of clusters of galaxies in the southern galactic hemisphere. — *Mon. Not. R. astr. Soc.*, vol. 185, p. 35
- Kahn, F. D., L. H. Woltjer 1959. Intergalactic matter and the Galaxy. — *Astrophys. J.*, vol. 130, p. 705

- Kirshner, R. F., A. Oemler, P. L. Schechter, S. A. Schectman 1981. A million cubic megaparsec void in Bootes. — *Astrophys. J.*, vol. 248, L57
- Kofman, L. A., J. Einasto, A. Linde 1987. Cosmic bubbles as remnants from inflation. — *Nature*, vol. 326, p. 48
- Kofman, L. A., S. F. Shandarin 1988. Theory of adhesion for the large-scale structure of the Universe. — *Nature*, vol. 334, p. 129
- Kofman, L. A., A. A. Starobinsky 1985. Effect of the cosmological constant on large-scale anisotropies in the microwave background. — *Soviet Astr. Lett.*, vol. 11, p. 271
- Komberg, B. V., I. D. Novikov 1975. Nature of the coronae of spiral galaxies. — *Pisma Astron. Zh.*, vol. 1, p. 3
- Kuhn, T. S. 1970. *The Structure of Scientific Revolutions*. Chicago: University of Chicago Press
- Kuzmin, G. G. 1952a. Proper motions of galactic-equatorial A and K stars perpendicular to the Galactic plane, and the dynamical density in Galactic plane. — *Tartu Astr. Obs. Publ.*, vol. 32, p. 5
- Kuzmin, G. G. 1952b. On the distribution of mass in the Galaxy. — *Tartu Astr. Obs. Publ.*, vol. 32, p. 211
- Kuzmin, G. G. 1953. Gravitational potential of the Galaxy and the third integral of motion of stars. — *Proc. Estonian Acad. Sc.*, vol. 2, no. 3 (*Tartu Astr. Obs. Teated* 1)
- Kuzmin, G. G. 1955. On the value of the dynamical parameter C and the density of matter in the Solar neighbourhood. — *Tartu Astr. Obs. Publ.*, vol. 33, p. 3
- Kuzmin, G. G. 1956a. Model of the stationary Galaxy allowing three-axial distribution of velocities. — *Astron. Zh.*, vol. 33, p. 27
- Kuzmin, G. G. 1956b. Problems of galactic dynamics. — *Proc. Estonian Acad. Sc.*, vol. 5, p. 91 (*Tartu Astr. Obs. Teated* 1)
- Longair, M. S. 1978. Personal view: The large-scale structure of the Universe. — *The Large Scale Structure of the Universe*. Reidel, p. 451
- Materne, J., G. A. Tamman 1976. On the stability of groups of galaxies and the question of hidden matter. — *Stars and Galaxies from Observational Points of View*. Tbilisi: Mecniereba, p. 455
- Melott, A. L., J. Einasto, E. Saar, I. Suisalu, A. A. Klypin, S. F. Shandarin 1984. Cluster analysis of the nonlinear evolution of large-scale structure in an axion/gravitino/photino-dominated Universe. — *Phys. Rev. Lett.*, vol. 51, p. 935
- Oort, J. H. 1932. The force exerted by the stellar system in the direction perpendicular to the galactic plane and some related problems. — *Bull. Astr. Inst. Netherlands*, vol. 6, p. 249

- Oort, J. H. 1960. Note on the determination of K_z and the mass density near the Sun. — *Bull. Astr. Inst. Netherlands*, vol. 15, p. 45
- Oort, J. H. 1983. Superclusters. — *Ann. Rev. Astron. Astrophys.*, vol. 21, p. 373
- Ostriker, J. P., P. J. E. Peebles 1973. A numerical study of the stability of flattened galaxies: or, Can cold galaxies survive? — *Astrophys. J.*, vol. 186, 467
- Ostriker, J. P., P. J. E. Peebles, A. Yahil 1974. The size and mass of galaxies, and the mass of the universe. — *Astrophys. J.*, vol. 193, L1
- Parénago, P. P. 1950. On the gravitational potential of the Galaxy. — *Astron. Zh.*, vol. 27, p. 329
- Rootsmäe, T. 1961. The problem of stellar evolution in connection with the regularities in their kinematics. — *Tartu Astr. Obs. Publ.*, vol. 33, p. 322
- Rubin, V. C., W. K. Ford, N. Thonnard 1978. Extended rotation curves of high-luminosity spiral galaxies IV. Systematic dynamical properties. — *Astrophys. J.*, vol. 225, L107
- Rubin, V. C., W. K. Ford, N. Thonnard 1980. Rotational properties of 21 SC galaxies with a large range of luminosities and radii. — *Astrophys. J.*, vol. 238, p. 471
- Sandage, A., G. A. Tammann 1981. *A Revised Shapley-Ames Catalog of Bright Galaxies*. Washington: Washington Carnegie Inst.
- Schmidt, M. 1956. A model of the distribution of mass in the Galactic System. — *Bull. Astr. Inst. Netherlands*, vol. 13, p. 14
- Zeldovich, Ya. B. 1970. Gravitational instability: An approximate theory for large density perturbations. — *Astron. Astrophys.*, vol. 5, p. 84
- Zeldovich, Ya. B. 1978. The theory of the large scale structure of the Universe. — *The Large Scale Structure of the Universe*. Dordrecht: Reidel, p. 409
- Zeldovich, Ya. B., J. Einasto, S. F. Shandarin 1982. Giant voids in the universe. — *Nature*, vol. 300, p. 407
- Zwicky, F. 1933. — *Helv. Phys. Acta*, vol. 6, p. 110
- Tarenghi, M., W. G. Tifft, G. Chincarini, H. J. Rood, L. A. Thompson 1978. The structure of the Hercules supercluster. — *The Large Scale Structure of the Universe*. Dordrecht: Reidel, p. 263
- Tifft, W. G., S. A. Gregory 1978. Observations of the large-scale distribution of galaxies. — *The Large Scale Structure of the Universe*. Dordrecht: Reidel, p. 267

- Tinsley, B. M. 1968. Evolution of stars and gas in galaxies. — *Astrophys. J.*, vol. 151, p. 547
- Tremaine, S. 1987. A historical perspective on dark matter. — *Dark Matter in the Universe*. Dordrecht: Reidel, p. 547
- Tully, R. B., J. R. Fisher 1978. A tour of the Local supercluster. — *The Large Scale Structure of the Universe*. Dordrecht: Reidel, p. 214
- Öpik, E. 1915. Selective absorption of light in space, and the dynamics of the universe. — *Bull. de la Soc. Astr. de Russie*, t. 21, p. 150
- Öpik, E. 1922. An estimate of the distance of the Andromeda galaxy. — *Astrophys. J.*, vol. 55, p. 406
- Öpik, E. 1938. Stellar structure, source of energy, and evolution. — *Publ. Tartu Astr. Obs.*, vol. 30, no. 3

JAAK EINASTO (sünd. 1929) õppis Tartu Ülikoolis 1947–1952 astronoomiat, alates 1952. aastast on töötanud Tartu Observatooriumis, alul teaduri ja vanemteadurina, 1963–1968 ja 1976–1992 sektorijuhatajana, 1992–1998 kosmoloogia osakonna juhatajana, alates 1998. aastast vanemteadurina. Aastail 1983–1995 oli ühtlasi Eesti Teaduste Akadeemia Astronoomia ja Füüsika Osakonna akadeemiksekretär ning 1992–1995 Tartu Ülikooli kosmoloogiaprofessor. Teaduslikku tegevust alustas üliõpilasena Grigori Kuzmini juhendamisel. Uuris tähtede kinemaatikat seoses Galaktika evolutsiooniga (sel teemal kaitses 1955. aastal kandidaaditöö), töötas välja regulaarsete galaktikate struktuuri ja evolutsiooni mudelid, mis olid aluseks 1972. aastal kaitsstud doktoritööle. Nende uurimuste käigus selgus massi paradoksi olemasolu galaktikates, mis viis galaktikate tumedate kroonide avastamiseni aastatel 1972–1974. Seejärel jätkas uurimistööd kosmoloogia alal, avastas koos kolleegidega Tartu Observatooriumist universumi rakustruktuuri. Avaldanud üle 200 teadusliku artikli galaktikate ehituse ja kosmoloogia kohta. Jaan Einasto valiti 1981. aastal Eesti Teaduste Akadeemia liikmeks, ta on valitud ka Euroopa Akadeemia liikmeks ning Kuningliku Astronoomia Seltsi asotsieerunud liikmeks, samuti USA, Saksamaa ja Euroopa Astronoomia seltside liikmeks. Avaldanud (osaliselt koos kolleegidega) populaarteaduslikke artikleid *Tähedorni Kalendris*, ajakirjades *Horisont*, *Priroda* ja mujal.

AGO TEEDEMA. Supilinna vanad

KLASSIKALINE KULTUUR JA KRISTLIK TEOLOOGIA

Jaroslav Pelikan

Tõlkinud Tiit Hallap

On üks kõige tähtsamaid keelelisi kokkusattumusi kogu inim-mõistuse ja -vaimu ajaloos, et Uus Testament juhtub olema kir-ja pandud kreeka keeles — mitte Moosese ja prohvetite heeb-rea keeles ega Jeesuse ja tema õpilaste aramea keeles ega mitte ka Rooma impeeriumi ladina keeles, vaid Sokratese ja Platoni kreeka keeles või vähemasti selle küllaltki korralikus faksiimi-leväljaandes, ehkki koines maskeerituna ja isegi moonutatuna vahepealsete sajandite hellenistlikust keelepruugist. Selle kokku-sattumuse tulemusena on iga katse korral tõlkida Uut Testamenti ükskõik millisesse peaaegu kahest tuhandest keelest — sealhul-gas ka mõnda semiidi keelde, nagu näiteks süüria keel, hoolimata kõigist tema ühisjoontest heebrea ja aramea keelega —, ükskõik millise terminiga kokku puutudes tulnud kõigepealt arvesse võtta termini kogu kujunemiskäiku kreeka keele ajaloos; ja see polnud mitte üksnes filoloogia, vaid vähemalt samavõrd ka loomuliku teoloogia probleem. Pikka aega näis möödapääsmatu kasutada niisugust meetodit näiteks siis, kui puututakse kokku säärase ter-miniga nagu *logos* Johannese evangeeliumi esimeses peatükis,

Classical Culture and Christian Theology. — Jaroslav Pelikan. *Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism*. Gifford Lectures at Aberdeen, 1992–1993. New Haven & London: Yale University Press, 1993. Chapter 1, pp. 3–21.

Copyright ©1993 by Yale University

või *hypostasis* "Kirja heebrealastele" esimeses peatükis. Neile kahele kreeka sõnale ja paljudele teistele nendesarnastele leidis ohtralt pretsedente heebrea piibli Septuaginta tõlkes, kuid need olid tulnud Septuagintasse ja seejärel kristlikku sõnavarasse klassikalise ja hellenistliku filosoofia ning teaduse keelest. Ja kui Uue Testamendi viimane raamat algas tervitusega "Armud teile ja rahu temalt, kes on ja kes oli ja kes tuleb" [charis hymin kai eirēnē apo ho ōn kai ho ēn kai ho erchomenos], jättes need transtsendentse olendi ja "majesteedi kristoloogilised tiitlid" nimetavasse, ehkki kreeka eessõna *apo* oleks pidanud valitsema omastava üle, on seda keeleviga ja "tahtlikku *tour de force*'i", nagu seda ükskord iseloomustas J. H. Moulton, kasutatud selleks, et õigustada tolle igavese *ho ōn* — selle, kes on — samastamist põlevast põõsast Mooseseaga kõnelnu igavese *egō eimi ho ōn*-iga, kuid ka klassikalise kreeka ontoloogia metafüüsilise *ho ōn*-iga. Sest sõna *ōn* pidi osutama "pidevusele ja igavikulisusele ja transtsendentsusele üle kõigi aja märkide". Ajaloolises plaanis võib öelda, et "loomuliku teoloogia uurimise edendamise, õpetamise ja levitamise" probleem, millele lord Adam Giffordi testament 1885. aastal pühendas tema nime kandva loengusarja, kujutab endast teatud mõttes probleemi, kuidas teha kindlaks õiget vastust sääarastele leksikograafilistele pidevuseküsimustele; ning käesolevad loengud, kooskõlas sellega, mida üks eelmine Giffordi lektor nimetas "lord Giffordi täiendavaks täpsustuseks, et loengud võivad käsitleda ka nende probleemide ajalugu", uurivad üht kõige ambitsioonikamat kõigest püüetest leida sääarast vastust. (Võõbus 1987: 9–11; Johannese Evangeelium 1:1; Kiri heebrealastele 1:3; Gr.Nyss.Or. catech. I (Mérider 8–16); Johannese Ilmutus 1:4; Hahn 1963; Moulton 1908: 9, märkus; Teine Moosese raamat 3:14; Ath.Ar. I.II (PG 26:33); Gottwald 1906: 22–23; Gr.Nyss.Eun. I.637 (Jaeger I: 209); Jaki 1986: 72 järgi; Jaeger 1947: 1.)

Võib-olla kõige parem viis määratleda käesolevate, Aberdeenis peetavate Giffordi loengute teemat ja kohta on triangulatsiooni teel kahe eelkäija kaudu. Aastatel 1931 ja 1932 pidas Aberdeenis Giffordi loenguid Étienne Gilson *Collège de France*'ist; need avaldati hiljem teosena *Keskaegse filosoofia vaim*. Oma loengutes võttis Gilson kokku loomuliku teoloogia kesksed teemad, nii nagu neid olid tõlgendanud ladinakeelse Lääne suuremad mõtlejad keskajal. Tegelikult, nagu on märkinud tema biograaf, "oli Gil-

son esimene Giffordi lektor, kes koondas oma tähelepanu keskaja mõtlemisele.” Mõni aasta hiljem (pärast vahepealseid William David Rossi Giffordi loenguid aastail 1935–1936, mille aineks olid *Eetika alused*) pidas Aberdeenis oma Giffordi loengud Karl Barth pealkirja all *Jumala tunnetamine ja teenimine reformatsiooni õpetuse järgi* — otsekui reaktsiooniks just Gilsonile, ehkki tegelikult reageeris ta tervele intellektuaalsele ja teoloogilisele traditsioonile. Stanley L. Jaki, Giffordi lektor Edinburghis aastail 1974 ja 1976 ning Giffordi loengute ajaloolane, on märkinud, et “Barth oli kristlike Giffordi lektorite seas kahtlemata ainuke, kes ründas loomulikku teoloogiat”. Need kaks Giffordi loengute sarja, Gilson keskajast ja Barth reformatsioonist, on siiski jätnud puutumata olulise lünga selle uurimises, milline osa on “loomuliku teoloogia” teemal olnud kristliku mõtlemise ajaloos; sest nii Gilson kui Barth käsitlesid peaaegu eranditult ladina Läänt, olgu siis katoliiklikku või protestantlikku, ja kumbki ei vaadelnud — või kui, siis ainult möödaminnes — “loomuliku teoloogia” kohta kreekakristlikus Idas. (Gilson 1944; Shook 1984: 183; Barth 1938; Jaki 1978; Jaki 1986: 39; Gilson 1944: 50, märkus.)

Kui 1881. aastal pandi alus Giffordi loengutele, ei nimetatud esimeseks ametisseastujaks kõige silmapaistvamat usulist mõtlejat Briti saartel: selleks oli peaaegu üksmeelse arvamuse kohaselt John Henry Newman, kes oli tollal kaheksakümmend aastat vana — aga tal oli jäänud elada veel peaaegu terve kümnend. (Selle solvanguga on võrreldav Nobeli kirjanduspreemia andmata jätmise Lev Tolstoile mõni aasta hiljem.) Ajendiks ei saanud olla oletus, et Newman polnud huvitatud “loomulikust teoloogiast”, sest just see oli olnud tema kõige mõjukama raamatu *Ülikooli idee* aluseks. Kui otsustada Newmani varasema uurimistöö põhjal, siis oleks ta Giffordi lektorina käsitlenud loomuliku teoloogia küsimust neljanda sajandi kreeka kirikuisade vaatekohast, sest, nagu on arvanud F. L. Cross: “Arvatavasti polnud 19. sajandi esimesel poolel ühelgi maal kedagi, kes oleks Athanasiost paremini tundnud kui Newman.” Kuid igal juhul sisaldavad Giffordi loengute aruanded Werner Jaegeri loengusarja aastaist 1936–1937 *Varaste kreeka filosoofide teoloogia*, Arthur Darby Nocki sarja Aberdeenis 1939 ja 1940 (mis õnnetuseks olid jäänud avaldamata, kui ta 1963. a suri) teemal “Hellenistlik religioon — kaks faasi” ning William Inge Giffordi loengud aastaist 1917 ja 1919, *Plotino-*

se filosoofia. Kuid pole olnud Giffordi loenguid, mis oleksid Jaegeri, Nocki ja Inge analüüse loomulikust teoloogiast kreeka traditsioonis antiik- ja hellenistlikul ajajärgul jätkanud patristika- ja Bütsantsi-perioodi — hoolimata Jaegeri lühikesest, ent silmapaistvast panusest sellesse problemaatikasse tema viimases raamatus *Varakristlus ja kreeka paideia*, mis avaldati vaid kuus päeva enne tema surma 1961. aastal, ning tema toimetatud Gregorios Nyssese kirjutiste monumentaalses väljaandes. (Newman 1852: 3.10 (Ker 1971: 71); Cross 1945: 10.)

Keskaja võrdleva intellektuaalse ajaloo truismiks on saanud tähelepanek, et Bütsantsil polnud kunagi oma Augustinust ning selles oli Ida ja Lääne sügav erinevus. Nii Idas kui Läänes on kõvasti vaieldud, kas see tähendab Ida jaoks puudust või eelist. Ehkki ükski hiline kreeka kristlik mõtleja ei jõudnud samadele kõrgustele kui Augustinus Hippost hilisemate ladinlaste seas, vajab nimetatud truism mitmel olulisel moel täpsustamist. Sest kui see tähendab, et kristlikus Idas pole kunagi olnud teoloogilis-filosoofilist geeniust, kes vääriks kõrvutamist Augustinusega oma loovuse ning jõulisuse poolest, individuaalse intellektuaalse virtuoosina (olgu siis ketserliku või ortodokssena), on see väär, sest Origenes Aleksandriast, kes sündis 185. a paiku ning suri umbes 254. a, on väärt tema kõrvale asetamist. Aga kui põhirõhk asetatakse (nagu ta tõenäoliselt tuleks asetada) Augustinuse positsioonile Constantinuse-aegse "kirikurahu" järgsel sajandil, pärast seda kui 325. a Nikaia kirikukogul kodifitseeriti usk, mille Augustinus andis edasi ladina keskajale iseenda erilise pitseriga sellel, siis on tema asendil Lääne kristlikus ajaloos olemas vaste kolme idakristliku mõtleja ühissaavutuses, kes kuulusid vahetult Nikaiale järgnenud generatsiooni ning eelnesid Augustinuse põlvkonnale: Basileios Caesareast, kes suri 379; tema vend Gregorios Nysast ("Nysses"), kes suri 395. a paiku; ja Gregorios Nazianzosest ("Nazianzenos"), kes suri 389. a — sageli nimetatakse neid kõiki kokku kolmeks kapadooklaseks. Üheskoos hõivasid kapadooklased selles, mida Endre von Ivánka on nimetanud "varabütsantsi intellektuaalseks eluks" — pärast Constantinust, Nikaia ja Athanasiost, kuid enne Justinianust, Pseudo-Dionysios Areopagitat ja ikonoklastide lahkeli — koha, mis on intrigeerivalt sarnane Augustinuse kohaga Lääne keskajas. (Holl 1904; Ivánka 1948.)

Hoolikad uurimused, sealhulgas need, mis on aidanud jõuda käesoleva raamatuni, on korduvalt kinnitanud muljet "rabavast sarnasusest kapadooklaste vahel" nii mõtlemises kui isegi keeles, sarnasusest, mis peegeldab nende ühist tausta ja sotsiaalset klassi (olgu selleks "maa-aristokraatia", "Rooma senaatorite klass" või "kapadooklaste kuriaalklass"), ent ulatub sellest kaugemale. Seepärast on käesolev käsitlus nende loomulikust teoloogiast mõeldud rahuldama vajadust, mille Brooks Otis ükskord määratles nii: "Ehkki kõik tunnistavad üksmeelt suurte kapadooklaste mõtlemises, pole seni ajani pööratud otsest tähelepanu nende õpetusliku süsteemi tõelisele kooskõlale." Laenates märkust, mida kuulsin ükskord tegevat Heinrich Bornkammi seoses Martin Lutheri teoloogiaga, püüan ma käsitleda nende mõtlemist süstemaatiliselt, surumata sellele peale süsteemi, "*systematisch, aber nicht systematisierend*". Alati kui võimalik, koondan ma kokku nende ühtelangevad arvamused mitmesugustes küsimustes. Käesolev raamat ei käsitle neid niisiis kui üksikuid indiviide ja mõtlejaid, ehkki säärane lähenemine on olnud tähtsal kohal selle ala kirjanduses, mis kajastub bibliograafias ning on suurel määral arutluse aluseks. Samuti pole siin koht jutustada üksikasjaliselt ümber kõigi kapadooklaste lummavaid elulugusid ega analüüsida "sõpruse loomust hilisantiigis, kristlikus Kapadookias", nii nagu nende elu ja kirjad seda kajastavad, ega püüda lahti harutada seni lahendamata kronoloogilisi ja kodikoloogilisi probleeme, ega otsustada vaieldavaid küsimusi mitmesuguste kirjutiste autorluse kohta. Isegi filosoofilised ja teoloogilised erinevused nende vahel ei saa siin olla põhiliseks tähelepanu objektiks, ehkki erinevused säärares küsimustes nagu inglite loomine ja eelkõige eshatologia, samuti nende vastandlikud suhted Origenese mõtlemisega leiavad mõnevõrra käsitlemist. Siiski on vahest kasulik öelda vähemasti midagi igauhe kohta neist isikuna ja nendevaheliste suhete kohta. Nende karjäärid pörkasid paljudes punktides ning isiklikud suhted kolme mehe vahel olid keerukad ja intrigeerivad. Nagu on öelnud John Meyendorff, juhatades sisse köitvat kogumikku kapadooklaste kirjadest ja teistest isiklikest dokumentidest, mille on toimetanud Georges Barrois, siin "näitavad need kolm meest ennast meile reaalsete inimestena, toovad ilmsiks oma kristliku kutsumuse sisu, paljastavad oma vaimse elu programmi, teevad nähtavaks selle intellektuaalse tausta, kuidas nad rakendavad kreeka filosoofiat kristliku teoloogia teenistusse, ja seletavad

eneste kui kloostrijuhtide ning kirikupiiskopite ameti tähendust.” Need kirjad ja teised kirjutised näitavad korduvaid lahkarmumusi ja isiksuste kokkupõrkeid näiteks Gregorios Nazianzenose ja Basileiose vahel, ning teisalt kahe venna, Basileiose ja Gregorios Nysseose vahel. Kuid nendessamades kirjades võisid nad ka sageli kõnelda üksteisest südamliku kiindumuse ja vennaliku imetlusega — imetlusega, mida väljendab näiteks Gregorios Nazianzenos Basileiose suhtes: “Alati kui ma käsitlen tema *Hexaemeron*’i ja võtan selle sõnu oma huultele, satun ma Looja juurde ning mõistan loomistööd ning imetlen Loojat rohkem kui enne, kasutades oma õpetajat kui ainsat nägemise abinõu.” (Norris 1991: 185; Kopecek 1973: 453; Otis 1958: 97; Vam Dam 1986: 68–73; Giet 1941: 67–82; Gribomont 1953: 323–332; Pasquali 1923: 96–102; Cavallin 1944: 71–98; vt Pelikan 1993: 259–262, 324–326, 225–227; Giet 1941; Barrois 1986: 9 järgi; Gr.Naz.Or. 43.59 (PG 36: 572–573); Bas.Ep. 58 (Courtonne 1:145–147); Gr.Naz.Or. 43.67 (PG 36: 585).)

Oma standardses kristlike antiikautorite käsiraamatus iseloomustab Johannes Quasten Basileiost kui “teoinimest”, Gregorios Nazianzenost kui “kõnekunsti meistrit” ja Gregorios Nyssest kui “mõtletjat”. Nagu ta selgitab, oli Basileios “ainus kolmest kapadookia isast, kellele on antud liignimi *Suur*”. Gregorios Nazianzenost, jätkab ta, “võiks nimetada humanistiks neljanda sajandi teoloogide seas, kuivõrd ta eelistas vaikset kontemplatsiooni ning askeetliku vagaduse ja kirjanduseharrastuse ühendust aktiivse elu ning kirikliku positsiooni hiilgusele”; ta teenis ära ka epiteedi “teoloog” selle eest, kuidas ta kaitses kolmainsuse doktriini. Ja Gregorios Nyssees polnud “ei silmapaistev administraator ega kloostriseadusandjanagu Basileios, ega ka kõitev jutlustaja ja luuletaja nagu Gregorios Nazianzenos”; kuid “spekulatiivse teoloogi ja müstikuna” oli ta “selgesti kõige mitmekülgsem ja edukam autor kolme kapadooklase seas”, nii et “kui võrdleme Gregorios Nyssest kui teoloogi kahe teise kapadooklase, Basileiose ja Gregorios Nazianzenosega, näeme otsekohe tema üleolekut.” Mis sellesse puutub, siis viitab tema silmapaistev koht kahe teise kõrval ka käesolevas raamatus — kus statistiline analüüs tõenäoliselt näitaks, et tublisti üle poole viidetest on tsitaadid tema töödest — samuti sellele “üleolekule”, nii nagu oleks peaaegu kindlasti ka Augustinusega ükskõik millises raamatus, mis hõlmaks Amb-

rosiuse, Hieronymuse ja Augustinuse, kapadooklaste nooremate kaasaegsete teoloogilist ja filosoofilist mõtlemist, ehkki seejuures on tõsi, et — nagu on öelnud Joseph Lebon — Basileios oli “vaideldamatult selle rühma valitseja ja juht”. Ka Georges Florovsky on omal moel tõmmanud mõningaid samasuguseid paralleele nagu Quasten, kuid toob asja tuuma käesoleva teemaga seoses teravamalt esile. Basileios, ütleb Florovsky, “mitte niivõrd ei kohanda uusplatonismi, vaid pigem ületab seda”; mis puutub Gregorios Nazianzenosesse, siis “idee, mida ta väljendab platonlikus keeles, pole iseenesest platonlik”; ja Gregorios Nyssese kohta kirjutab Florovsky — samuti mõnevõrra paradoksaalselt —, et “Gregoriose vaimustumine ilmalikust kirjatarkusest oli ainult ajutine. [...] Siiski jäi ta alati hellenistiks.” (Vt Pelikan 1993: 265; Quasten 3: 204, 236, 254, 255, 283; Lebon 1953: 632; Florovsky 7: 107, 119, 147.)

Kolmele kapadooklasele tuleks “neljanda kapadooklasena” liisada Macrina (Noorem), Basileiose ja Gregorios Nyssese vanem õde, kes sai nime nende vanaema Macrina Vanema järgi. Gregoriose tunnistuste järgi polnud ta nende mõlema jaoks mitte üksnes kristlase eeskuju oma sügava ja askeetliku vaimsusega, vaid vanemate surma järel sai temast ka kogu perekonnale hariduse andja, ning seda nii kristluse kui klassikalise kultuuri osas. Oma filosoofia ja teoloogia kaudu oli Macrina isegi oma mõlema piiskopist ja teoloogist venna õpetaja, “õde ja õpetaja ühtaegu [*hē adelphē kai didaskalos*]”, nagu teda nimetab Gregorios dialoogi *Hingest ja ülestõusmisest* avalauses (nii nagu ta ühes teises kohas viitab oma vennale Basileiosele kui “meie ühisele isale ja õpetajale”). Adolf von Harnack iseloomustas kord Gregorios Nyssese *Macrina elu* kui “vahest kõige selgemat ja puhtamat kreeka kiriku vaimsuse väljendust”, mille uurimisest peaks alustama igauks, kes otsib kreeka ortodoksia lühikokkuvõtet. Autori kavatsuse kohaselt pidi see olema autentne portree pühakust — tema õest —, kelle kohta ta on kuskil mujal öelnud, et tema oli ainuke, kelle puhul võis kindel olla, et oma viimastel tundidel vastab ta uskmatute vastuväidetele ülestõusmise kohta. Ehkki mitmed uurijad on osutanud, et Gregorios Nyssese eeltoodud väitele Macrina kohta leidub paralleele selles, kuidas Platon kirjeldab Sokratese õpilasi dialoogis *Phaidon*, ei kõrvalda see kirjanduslik võte tingimata ajaloolist tõetruudust — nagu mitte ka Platoni kirjeldustest Sok-

ratese kaitsekõne ja tema viimaste tundide kohta. Kuid ilma et alustaksime siin taas ajaloolise Sokratese otsingut, tundub vähemasti lubatav, isegi kui mitte kohustuslik võtta tõsiselt Gregorios Nyssese sõnu Macrina filosoofilise hariduse ja tema doktrinaalse ortodoksia kohta ning seega siduda tema nime tema kahe venna ning Gregorios Nazianzenose nimega neljanda kapadooklasena. (Gr.Nyss.*V.Macr.* (Jaeger 8–I: 383); Gr.Nyss.*Anim.res.* (PG 46: 12); Gr.Nyss.*Hom.opif.pr.* (PG 44: 125); Harnack 1931, 2: 60; Gr.Nyss.*Anim.res.* (PG 46: 129); Platon, *Phaidon* 84c–d; Cherriss 1930: 3; Apostolopoulos 1986: 109–110.)

Nagu on märkinud Arnaldo Momigliano, polnud Gregorios Nysses "mitte üksnes suur mõtleja, vaid eriti just neljanda sajandi kõige mitmekülgsem ja loovam kristlik biograaf. Ja *Macrina elu* on kõige viimistletum ja kõige vähem konventsionaalne biograafia, mis ta iial on kirjutanud, ning kõige tihedamalt seotud tema filosoofiliste mõtisklustega". Momigliano järeldeb: "Suhe Macrina, Gregorios Nyssese ja Caesarea Basileiose vahel on silmanähtavalt erandlik. See eeldab kombinatsiooni kõrgeastisest sünnipärasest, suurtest intellektuaalsetest võimetest ja — mis on üliharuldane isegi aristokraatide seas — erakordset peenetundelisust. Gregorios teab, kuidas kirjeldada elukäiku, mis on tema jaoks ühtaegu nii eeskujuline kui ka tulvil häirivaid realiteete, ilma et kordagi eksiks sõnade valikul." Pealegi võib väita, et kui Macrina ajaloolise isikuna poleks tegelikult olnud säärane, nagu teda kujutati tema eluloos, oleks neljanda sajandi kreeka-kristlikul mõtlejal — isegi kui tegu oli tema enda venna ja kirikupiiskopiga — olnud äärmiselt raske säärast portreed välja mõelda ning kinnitada, et üks reaalne naine oli olnud niihästi sedavõrd vaga kui ka haritud ja nii hea väljendusoskusega, kui ta seda tegelikult polnud. Kõik see teeb omakorda veelgi kummalisemaks tõsiasi, mida on märkinud Peter Brown, et "on võimalik lugeda kõiki Caesarea Basileiose teoseid, ilma et hetkekski aimataks, et tal oli õde, ja ammugi mitte seda, et tolleks õeks polnud keegi muu kui suur Macrina". (Momigliano 1987: 208, 219–220; Brown 1988: 342.)

Kõik need kolm (või neli) kapadooklast seisid kindlalt klassikalise kreeka kultuuri pinnal, ja samas olid nad kõik selle traditsiooni suhtes teravalt kriitilised. Kõik nad olid pidevas intellektuaalses suhtluses, ja samas mitte vähemal määral pidevas poleemikas, klassikalise kultuuri pärandiga ning selle pärandi

kaasaegsete tõlgendajatega. Gregorios Nazianzenose väitel pole mingit vastuolu säärase kristlike õpetlaste, nagu näiteks tema venna Caesariuse klassikatundmise ning kristliku evangeeliumi vahel. Lõppude lõpuks oli ju isegi pühakuks kuulutatud Aleksandria Athanasios õppinud klassikalist kirjandust ja filosoofiat. Gregorios Nysses oli teadlik kultuurilistest erinevustest tsiviliseeritumate ja "barbaarsemate rahvaste" vahel; näib, et viimane termin osutas erinevustele kreeka keelt kõnelevate rahvaste ja nende vahel, kes ei rääkinud kreeka keelt; ta lisas küll ka hoiatuse, et patt ja pahe on üldised ega olene keelest ja kultuuritasemest. Tema jaoks oli ülimaks näiteks selle kohta, kuidas usklik võis tõeliselt kasu saada paganlikust tarkusest, Mooses, kes oli Apostlite tegude raamatu järgi "saanud *paideia* egiptlaste kogu *sophia*'s", võimas kõnemees ja teoinimene" ["Ja Moosesele õpetati kogu egiptlaste tarkust ja tema oli vägev oma sõnadelt ja tegudelt"]. Järelikult ei tulnud "kõrvalseisjate *paideia*'t" mitte vältida, vaid kultiveerida. Pealegi, see, mida ta edasi andis — nagu möönab Apostlite tegude tekst — polnud oma paganlikust päritolust hoolimata mitte mõtetus, vaid teatud laadi ehtne *sophia*. Basileiose järgi "isegi Mooses, see kuulsaim mees, kellel kogu inimkonna seas on suurim nimi tema *sophia* eest, harjutas oma vaimu esmalt egiptlaste tarkuse peal [*tois Aigyptiōn mathēmasin angynasamenos tēn dianoian*] ja seejärel asus kontempleerima ühte, kes on [*tēi theōriai tou ontos*]." Ka Macrina lähtus oma arutluses hingest "mitmesuguste autorite", peamiselt paganlike filosoofiast kirjutajate ideedest ning tsiteeris "tarku mehi" (keda ta selles kontekstis ei nimetanud nimepidi, ehkki teiste temale omistatud ütluste põhjal paistab, et ta pidas silmas kreeka filosoofe), kes kõnelesid inimesest kui "mikrokosmosest". (Coulie 1983: 42–46; Gr.Naz.Or. 7.7–8 (PG 35: 761–764); Gr.Naz.Or. 21.6 (SC 270: 120); Gr.Nyss.Or.dom. 5 (PG 44: 1188); Apostlite teod 7:22; Gr.Nyss.V.Mos. 1 (Jaeger 7–I: 7–8); Gr.Nyss.V.Mos. 2 (Jaeger 7–I: 139); Bas.Leg.lib.gent. 3 (Wilson 21–22); Macr., vt Gr.Nyss.Anim.res. (PG 46: 28).)

Kapadooklaste seas oli Basileios mõnes suhtes säärase kristliku hellenismi — vähemasti selle puhtkirjanduslikes aspektides — ning ühtaegu ka hellenismi kristliku kriitika kõige mõjukam esindaja. Tema nagu teistegi kapadooklaste kohta kehtib see, mida kord on öelnud Werner Jaeger just konkreetselt neid silmas pidades, et "lihtsusearmastus on kirikuisades sageli vaid traditsioo-

niliselt kristlik hoiak, ja rafineeritud stiil, milles nad tegelikult kirjutavad, tõestab, et tegu on pealesunnitud mõõndusega, nii nagu tänapäeval isegi kõige nõudlikum esteet alustab kummardusest nn tavainimese ees." Kirjeldades "džentelmeni" voorusi kui sellise liberaalse hariduse tulemust, millesse kuulus suur annus klassikalist kultuuri, märgib John Henry Newman: "Basileios ja Julianus olid kaasõpilased Ateena koolides; ning ühest sai kiriku pühak ja doktor, teisest selle mõnitav ja armutu vaenlane." Oletatav kirjavahetus Basileiose ja Julianuse vahel, millele Newman võis vihjata, pole kahtlemata ehtne, ehkki jääb ajalooliseks tõsi- asjaks, et Gregorios Nazianzenos oli 355. aasta suvel Julianuse kaasõpilane Ateenas ning et neil oli ühine retooriline traditsioon ja ühised retoorikaõpetajad. Ent suurem osa nüüdisaja õpetlasi on valmis tunnistama ehtsaks enamikku, kui ka mitte kõiki kirju, mida vahetasid Basileios ja paganlik rektor Libanios Antiookiast. See oli eeskätt Basileiose kasvatusteemaline traktaat paganlike raamatute lugemisest (harilikult tsiteeritakse seda tema pealkirja ladinakeelse kuju *Ad adolescentes de legendis libris gentilium* järgi), mis esitas veenvalt, küll kokkusurutult, aga ammendavalt, tema positiivse hinnangu klassikalisele traditsioonile — hinnangu, mida temaga suuresti jagasid ka ülejäänud kolm kapadooklast. Ehkki Basileiose järgi oli klassikalises traditsioonis palju säärast, mis oli moraalselt eemaletõukav ja doktrinaalselt ekslik, võis sellega tutvumisest ka palju võita; ja tema nõod, kellele tema traktaat kirja kujul oli adresseeritud, pidid kasutama võimalust seda tundma õppida. Niisiis teeks vea igaüks, kes tõukab eemale klassikalise tarkuse kristliku vagaduse ja õige usu nimel. Basileios uskus, nagu on väljendanud A. Hilary Armstrong, "et hoolika valikuga ja kristliku õpetusega võiks klassikuid nii-öelda dekofeiniseerida, neutraliseerida nende õpetuste hukatusliku paganliku sisu ja pöörata selle, mis neis on kasulikku, läbinisti kristlike eesmärkide teenistusse." Ühe uurimuse järgi on Basileiose traktaadis puhtkristlike allikate osa üsna väike; ja üks teine uurimus on kasutanud seda selleks, et dokumenteerida "laialt levinud valmidust tunnistada kõhklematult kõrgeimate paganlike ja kristlike moraaliideaalide samasust". (Cazeaux 1980; Hight 1957: 560 järgi; Newman 1852: 8.10 (Ker 1976: 181); Wright 1923, 3: xli-xliii; Kertsch 1978; Seck 1906: 30–34, 468–471; Schucan 1973; Bas.*Leg.lib.gent.* (Wilson 19–36); Goemans 1945; Armstrong 1984: 8; Büttner 1908: 59–60; Whittaker 1979: 213.)

Vähemasti mõned neist positiivsetest hinnangutest klassikalisele traditsioonile ja selle tundmaõppimise soovitudest tulid kapadooklastelt reaktsioonina klassikalise traditsiooni teadlikule taaselustamisele uuesti puhkeva paganluse nimel keiser Julianuse (Apostata) poolt, mis leidis aset nende vähem kui kahe aasta jooksul, mil ta lühiajaliselt valitses ainsa keisrina 361. aasta novembri ja 363. aasta juuni vahel. Korralduses, mis keelas kristlikel õpetajatel õpetada paganlikke klassikuid, üritas Julianus murda allianssi kristluse ja klassikalise kultuuri vahel ning võita see kultuur tagasi paganlusele, kiskudes ta ära kiriku ja tema õpetajate käest. Nagu ta deklareeris, on "absurdne, et inimesed, kes tõlgendavad [klassikaliste autorite] töid, valavad välja oma põlgust religiooni suhtes, millesse [need autorid] uskusid," ning ta kinnitas: "Nad peaksid hoiduma õpetamast seda, mida nad ise tõeks ei pea". Pikas traktaadis, mis käsitles keisri kallaletungi kirikule, nägi Gregorios Nazianzenos seda nii kristliku ortodoksia doktriinide kui ka kristliku eetika praktika ründamisena ning kristliku vaimulikkonna ridadesse sisseimbumisena. Ta kujutas ühtlasi Julianust nii, nagu oleks too teadlikult püüdnud õõnestada kristliku ortodoksia mõjujõudu, taastades mitmesuguste klassikaliste filosoofiate, sealhulgas platonismi ja stoitsismi autoriteedi ning värvates selle kampaania tarbeks oma teenistusse mitmesuguseid õpetajaid, seaduseandjaid ja teisi ametimehi. Julianuse järgi, nii nagu Gregorios teda tsiteerib või parafraseerib, "[kreeka] keel kuulub eranditult meile, nii nagu ka õigus kõnelda, kirjutada ja mõtelda kreeka keeles [*hēmeteroi hoi logoi kai to Hellenizein*], sest meie oleme need, kes kummardavad [õigeid] jumalaid." Mis puutub kristlastesse, siis "teie osaks on mõistusevastasus ja matsikombed ja see teie niinimetatud tarkus ei seisne milleski muus kui pimeadas usus [*ouden hyper to 'pisteuson' tēs hēmeteras esti sophias*]." See oli otsene rünnak sääraсте mõtlejate nagu kapadooklaste püüde vastu "kõnelda, kirjutada ja mõtelda kreeka keeles" kristlike teoloogidena — s.t pretendeerida sellele, et olla kreeklane oma keele ja isegi oma mõtteviisi poolest, ilma et seejuures oleks tarvis olla kreeklane oma usu poolest. (Asmus 1910: 325–367; Downey 1957: 97–103; Cochrane 1944: 286–288 järgi; Albertz 1909: 228; Gr.Naz.Or. 4.23 (SC 309: 116–118); Gr.Naz.Or. 4.43 (SC 309: 142–144); Kurmann 1988: 339–342; Jul., vt Gr.Naz.Or. 4.102 (SC 309: 250); Gr.Naz.Or. 4.5; 103 (SC 309: 92; 252–254).)

Kuid medali esiküljeks oli selle kapadooklaste püüde puhul nende kriitika kreeka mõtlemise pihta kristliku evangeeliumi nimel. Basileios Caesareast, ise küll *Ad adolescentes de legendis libris gentilium*'i autor, ülistab "Vaimu ütluste lihtsat ja kunstideta iseloomu" heebrealaste pühakirjas kui kreeka "filosoofide teadmishimulistest arutlustest" lõpmatult palju kõrgemal seisvat. Selle kõrgemalseisvuse alusel manitseb ta oma kuulajaid "eelistama usu lihtsust mõistuse tõestustele". Tsiteerides Uue Testamendi karme sõnu: "Mis koosköla on Kristusel Beliariga?", rakendab ta neid Aristotelese *Kategooriatele*. Ehkki Uus Testament tarvitab filosoofilist sõna, mis tähistab "mõistet [*epinoia*]", ainult korra, ja sedagi üsna ebatehnilises tähenduses, nõuab Basileios oma oponentidelt Eunomioselt, et too kasutaks seda sõna nii nagu pühakiri (mitte nii nagu kreeka filosoofiline traditsioon). Selle eest, et ta "kohandas oma keele lihtsate usklikega oma kuulajaskonnas" ja eitas "mitmesuguseid võõra filosoofia doktriine", ülistas teda tema vend Gregorios Nysses. Gregorios ise, paralleelselt oma austusavaldustega Moosese "paganliku tarkuse" aadressil, esines sellesamas traktaadis Moosese elust kriitikaga nende pihta, kes, pidades säärast tarkust "võimsamaks [*ischyroteros*]", on hüljanud isade usu ja kristliku traditsiooni klassikalise kreeka rafineerituse kasuks. Gregorios Nazianzenos kiidab oma venda Caesariust kui õpetlast; kuid oma ema Nonnat ülistab ta selle eest, et ta keeldus "laskmast rüvetada oma kõrvu või keelt, mis olid vastu võtnud ja kuuldavale toonud jumalikke asju, kreeka lugude või teatri-lauludega". Kui keiser Julianus paganluse taaselustamise nimel taotles ainuõigust kreeka keelele ning õigust kõnelda, kirjutada ja mõtelda kreeka keeles, seisnes kristlik vastus osalt selles, et kinnitati foiniiklaste, egiptlaste ja eelkõige heebrealaste ajalist esmasust kreeklaste suhtes — ning sellega ühtlasi nende kultuurilist üleolekut, sest sellel, mis oli muistne, arvati olevat eriline autoriteet. Keisri kõigi "kuninglike ja sofistlike sõnade, süllogismide ja entümeemide" vastu seisis Kristuse õpilaste, lihtsate ja kavaluseta "kalurite ning talumeeste" tunnistus. Siiski võis Basileios ühes oma paljudest kirjadest Lääne piiskoppidele kaevata, et "isade doktriinide põlgajad ja apostlike traditsioonide halvustajad" hoidsid oma kõrgeima kiituse "siitilma tarkuse" jaoks. Ja Gregorios Nazianzenos võis rõhutada, et niinimetatud "filosoofid [*philosophoi*]" polnud üldsegi "targad [*sophoi*]" . Ta väitis isegi, et tavalised inimesed kristlaste seas ületavad tarkuselt kreeklaste

filosoofe. (Bas.Hex. 3.8 (SC 26: 232–234); Bas.Hex. 1.10 (SC 26: 130); Pauluse teine kiri korintlastele 6:15; Bas.Eun. 1.9 (SC 299: 200); Unterstein 1903: 74–76; Apostlite teod 8:22; Bas.Eun. 1.6 (SC 299: 184); Gr.Nyss.Hex. (PG 44: 65); Gr.Nyss.V.Mos. 1 (Jaeger 7–I: 7–8); Gr.Nyss.V.Mos. 2 (Jaeger 7–I: 37); Gr.Naz.Or. 7.8 (PG 35: 764); Hauser-Meury 1960: 134–135; Gr.Naz.Or. 18.10 (PG 35: 996); Jul., vt Gr.Naz.Or. 4.102 (SC 309: 250); Gr.Naz.Or. 4.107 (SC 309: 258); Gr.Naz.Or. 5.30 (SC 309: 354); Gr.Naz.Or. 23.12 (SC 270: 304–306); Ernst 1896: 626–664; Scanzoso 1975: 249–259; Bas.Ep. 90.2 (Courtonne I: 195–196); Pauluse esimene kiri korintlastele 3:19; Gr.Naz.Or. 36.12 (SC 318: 266); Gr.Naz.Or. 4.73 (SC 309: 188–190).)

Siiski on silmanähtav, nii nende hoiaku põhjal kui ka selle põhjal, kuidas nad "matkivad klassikalisi väljendeid, fraase ja löike", et sellest mitmekesisest pärandist, mille kapadooklased olid üle võtnud klassikalisest kultuurist, oli nende suhtumises kreeka keelde enesesse kõige vähem mitmetimõistetavust; sel moel jagasid nad hellenistlikku eelarvamust, mis ulatus tagasi juba Herodotoseni, kelle järgi "pelasgide rahvas, seni kui ta rääkis mittekreeka [*barbaros*] keelt, ei saanud kusagil suureks." Isegi kõige elegantsemad kapadooklaste kirjutiste versioonid moodsas keeles, näiteks Gregorios Nyssese tõlked prantsuse keelde Jean Daniélou poolt, või kõige täpsemad ja hoolikamad versioonid, nagu näiteks Gregorios Nazianzenose tõlked inglise keelde Lionel Wickhami ja Frederick Williamsi poolt, ei suuda piisavalt silmas pidada nende kreeka keele nõtkust ja musikaalsust, nagu need tõlkijad on ka ise esimestena tunnistanud. Ja vastupidi, iga õppija, kellele on osaks saanud õnnetus olla sunnitud õppima Uue Testamendi kreeka keelt, ilma et oleks eelnevalt õpitud klassikalist kreeka keelt, on ette valmistamata selleks, et tulla toime kapadooklaste ja nende bütsantsi järglaste keele peensuste ja raskustega (või mis sellesse puutub, siis ka Uue Testamendi koinee enese paljude leksikograafiliste ja süntaktiliste nüanssidega). Nagu väljendus eluaeg patristilist ja bütsantsi kreeka keelt uurinud E. A. Sophocles, "hoolimata läbitehtud muutustest säilitas see keel oma algse iseloomu veel isegi kuni kuuenda sajandini; see tähendab, see oli vanakreeka keel selle sõna kõige rangemas tähenduses," niisugusel moel ja niisugusel määral, mida kindlasti ei saanud öelda Uue Testamendi koinee kohta. See "ustavus [---] klassikalise kreeka

proosa reeglitele” seletab nõrdimust, millega Gregorios Nazianzenos võis suhtuda keiser Julianuse püüdesse kõrvaldada kristlikud õpetlased, mõtlejad ja kõnemehed kreeka keele harrastamise ja õpetamise juurest. Gregorios eitas keisri hoiakut (pidades seda omavoliliseks ja meelevaldseks), mis samastas klassikalise keele klassikalise usundiga, just nagu oleks olnud tarvilik olla oma usulises praktikas kreeklane, selleks et võida õiguspäraselt olla kreeklane keele ja kultuuri poolest. Kui Gregorios Nysses ründas üht oponenti sarkastilise austusavaldusega “nende vana atika dialekti õite [*anthē tēs archaias Athidos*], väljendusviisi lihvitud sära suhtes, mis mängleb tema kompositsiooni kohal”, oli see ühtaegu kriitika kellegi teise toretseva keele suhtes ja tõend iseenda suutlikkusest tõhusalt kasutada säärast keelt, kui see näis olevat vajalik. Ent kõike seda mahendas nende teadlikkus igasuguse keele ajaloolisest suhtelisusest, “vastavalt maa erinevustele”. Seda mahendas veelgi põhjalikumalt nende sügav arusaamine piirangutest, mida igasugusele keelele seab transsendentne tõelus, mille tagajärjel oli õigemaks viisiks kõnelda jumalast ja jumalikest asjadest, ükskõik kas kreeka või barbari keeles, pigem eituse kui jaatuse kaudu. (Fabricius 1962: 118–132; Way 1927; Gallay 1933; Hdt. I.57–58; Norris 1991; Sophocles 9; Hoey 1930: 124; Jul., vt Gr.Naz.Or. 4.102 (SC 309: 250); Gr.Naz.Or. 4.5, 103 (SC 309: 92, 252–254); Gr.Nyss.Eun. I.482 (Jaeger I: 166); Gr.Nyss.Eun. 2.246 (Jaeger I: 298); vt lk 40–56, 200–214.)

Vähemasti osalt autentne kirjavahetus Caesarea Basileiose — kui uue ja selleks ajaks võidukäigule asunud kristliku traditsiooni eestkõneleja — ning Antiookia Libaniose vahel, kes oli üks viimaseid vana paganliku klassikalise kultuuri traditsiooni eestvõitlejaid, on tulvil selgesõnalisi mõtteavaldusi ja varjatud näiteid, mis illustreerivad mõlema kiindumust kreeka keele võludesse. See pärast, kui Libanios ühes kirjas, mida harilikult peetakse ehtsaks, vastas Basileiose kirjale sõnadega: “Ma olen võidetud. Ma olen lüüa saanud kaunite kirjade kirjutamises. Basileios on võitnud. Kuid ma armastan teda, ja seepärast olen ma vaimustatud,” tuleb seda lugedes silmas pidada klassikalise epistolograafia ja retoorika meelitamiskombeid; ent ühtlasi oli see austusavaldus (ehkki paraja torkega) kahe mehe ühisele keelelisele ja stilistilisele maitsele, hoolimata nende metafüüsulistest ja teoloogilistest erinevustest. Mõnikord võis Basileios asja huvides ilmutada oma

klassikalist haridust ja stiilitundlikkust, näiteks siis, kui ta kommenteeris oma kristliku ametivenna, Antiookia presbüteri Diodorose kaht traktaati, millest üks oli keelelt jõuline, teine aga üsna peenelt viimistletud: "Ma tean, et teie pühadus on väga hästi teadlik, et paganlikud filosoofid, kes kirjutasid dialooge, Aristoteles ja Theophrastos, asusid kohe asja juurde, sest nad andsid endale aru, et neile pole kingitud Platoni võimeid. Teisest küljest, Platon oma suure kirjutamisandega ühtaegu nii ründab oma tegelaste arvamusi kui aeg-ajalt heidab nende üle nalja. [---] Aga kui ta toob oma dialoogidesse sisse tundmatuid tegelasi, kasutab ta vahekõnelejaid selleks, et mingit mõtet selgitada, kuid ei luba oma argumenti midagi enam, mis kuuluks tegelaste juurde. Näide selle kohta on *Seadused*." Säärase kõne taustal paistab peaaegu koomiline, kui ta hiljem tuleb sellesamas kirjas välja väitega, et kristlased (tema ise sealhulgas) on ükskõiksed keele ja stiili elegantsi suhtes, "kirjutades" üksnes "selle mõttega, et parandada vendadele nõuandeid õige õpetuse kohta." (*OCD* 605–606; *Quasten* 3: 222–223; *Lib.*, vt *Bas.Ep.* 338 (*Courtonne* 3: 205); *Bas.Ep.* 135.1–2 (*Courtonne* 2: 49–50).)

Pealegi pole Basileiosele ja Libaniosele ühine mitte ainult andumus kreeka keelele, vaid ka pühendumine "kreeka hariduse ja kreeka kõrgeima kultuuri erilisele eesmärgile", nimelt kreeka retoorikale — joon, mis ühendab Basileiost ka teiste kapadooklastega (ehkki nad kõik väitsid, et seavad oma *logoi* kui keele Kristuse kui Jumala *Logos*' e teenistusse). Nagu on öelnud George Kennedy: "Kõige tähtsamaks figuuriks klassikalise kõnekunsti ja kristluse sünteesis oli Gregorios Nazianzenos, kelle kõned jäid kristliku retoorika silmapaistvaimaks eeskujuks kogu Bütsantsiperioodi vältel." Ka Macrinast räägiti, et ta tundis hästi retoorikat. Seepärast, kui tema vend Gregorios oma dialoogis hingest ja ülestõusmisest võttis appi retoorilised tehnikad (või nõksud), võis Macrina nad sellistena otsekohe ära tunda ja Gregoriot selle eest hurjutada. Gregorios ise eitas oma poleemikas Eunomiose vastu, nagu ta kasutaks mingeid "retoorika poolt kujundatud argumenteerimisrelvi, mis tõmmatakse välja selleks, et nad aitaksid võitluses meie vastu ülesrivistunutega". Samuti süüdistas ta Eunomioist "retooriku mängimises" ja selles, et ta kasutab "retoorilisi fraase, mis on vormitud kunstliku teooria alusel". Sest ta teadis, et retoorikule on omane kõnet koostades "eelistada uurimist

palvele” ning “edendada enda ja oma õpilaste uurimusi, just nagu oleks tema olemasolu tema enese kätetöö”. (Marrou 1956: 268; Campbell 1922; Camelot 1966: 23–30; Kennedy 1983: 215; Gr.Nyss.V.Macr. (Jaeger 8–I: 375); Macr., vt Gr.Nyss.Anim.res. (PG 46: 145); Gr.Nyss.Eun. 3.1.2 (Jaeger 2: 3–4); Gr.Nyss.Eun. 3.327 (Jaeger 2: 117); Gr.Nyss.Or.dom. I (PG 44: 1121).)

Siinkohal peab Nysses silmas oma isiklikku ja professionaalset kogemust: oli olnud aeg, kus ta “eelistas, et teda nimetataks pigem retoorika kui kristluse õpetajaks”, nagu on tema kohta ütelnud Gregorios Nazianzenos. Samuti oli Gregorios Nyssese järgi ka noor Basileios olnud “möödutundetult puhevil oma kõnekunsti-ostkustest”, ning see polnud keegi muu kui Macrina, kes lõpuks juhtis ta “*philosophia*” märgi juurde”, mis selles kontekstis ei tähista mitte tehnilist klassikalist filosoofiat, vaid kristlikku asketismi. Ehkki oma võimetelt ja hariduselt “kõnemees kõnemeeste seas, ja seda isegi retoorikute palge ees”, inimene, kelle jaoks “ilukõne oli tema kõrvaltöö [*parergon*]”, ülistati Basileiost selle eest, et ta asetasko retoorika ja ilukõne “kristliku filosoofia” teenistusse; sest “tema sihiks oli filosoofia ja maailmast lahtiütlemine ja osadus jumalaga”. Ning Gregorios Nazianzenos, kritiseerides nii Basileiost kui Gregorios Nyssest nende kunagise andumuse pärast retoorikale, ei säästnud ka ennast sellest kritikast, vaid tunnistas, et oli ka ise kunagi “üle kõige janunenud oraatorikuulsust”. See oli kooskõlas meelelaadiga, mis oli valitsenud nende seas, kellega koos tema ja Basileios olid õppinud Ateenas, kus “enamik noori mehi olid hullud retooriliste oskuste järele”. Sel kombel olid kapadooklased üksteisele pidevalt näiteks nii klassikalise kõnekunsti ahvatlustest kui ka viimase kasutuskõlblikkusest kristliku ürituse seisukohalt, kuna see oli klassikalise ja kristliku kultuuri ühisomand. See kõnekunst oli Gregorios Nazianzenose järgi algselt klassikalise traditsiooni kultuuri, “välise doktriinide tundmaõppimise tulemus”; kuid ta lisas, et nüüdseks oli see kunst kristliku traditsiooni “jumalikest doktriinidest õilistatud”. Seepärast oli õigustamatu, kui säärased klassitsismi eestvõitlejad nagu keiser Julianus eitasid kristlaste õigust kreeka keelele ja kreeka retoorikale. Retoorika aitas kujundada Piibli eksegeesi; ja ka küpse kristlasena, isegi piiskopina, suhtus Gregorios Nazianzenos endistviisi väga hoolikalt kirjandusliku kompositsiooni reeglitesse, mille kohta pakub ohtralt näiteid tema luule — isegi tema di-

daktilise ja dogmaatilise luule — klassikaline osavus ja tehniline õigsus. (Gr.Naz.Ep. 11.4 (Gallay 1: 17); Gr.Nyss.V.Macr. (Jaeger 8–I: 377); vt Pelikan 1993: 181–182; Gr.Naz.Or. 43.13 (PG 36: 512); Gr.Naz.Or. 7.1 (PG 35: 756); Gr.Naz.Or. 43.15 (PG 36: 513–516); Gr.Naz.Or. 36.4 (SC 318: 248); Gr.Naz.Or. 4.5, 4.103 (SC 309: 92, 250–252); Young 1989: 182–199; Gr.Naz.Ep. 51 (Gallay 1: 66–68); Pellegrino 1932; Ackermann 1903: 82–87; Sykes 1985: 433–437; Dubedout 1901: 97–110; Sajdak 1917: 14.)

Lisaks retoorikale kui kreeka keele väljendusvahendile oli kapadooklaste kirjutistes aukohal — tõsi küll, sageli üsna kahemõttelisel — ka klassikaline kirjandus. Nad on kriitilised “luuletajate ja mütoloogia kujundajate” suhtes, nende tava pärast välja mõelda “üliinimliku kombinatsioone inimkehadega”. Nad tunnevad ja põlgavad Hesiodose teogooniaid kui jumaliku looduse ülevuse vääritud kujutisi. Nad esitavad mitmesuguseid klassikalise kirjanduse müüte üksnes selleks, et naeruvääristada neid kui “kreeka laste meeletahutust” ja süüdistada müüte demonite mõjus. Klassikalise kirjanduse “müüdid” sisaldavad “šokeerivaid liialdusi”. Pöördudes keiser Julianuse poole, võis Gregorios Nazianzenos halvustavalt kõnelda sellest “teie Homerosest”, kõigi tema demonlike müütide ja legendidega. Homerosest, rääkis ta Julianusele, oli saanud “teie jumalate suur satiirik — või vahest ehk oleks parem öelda, nende traagik”. Kuid omavahel või suhtluses teiste kristlastega võisid kapadooklased kohelda Homerost märksa leebemalt kui üht olulisemat figuuri kreeka kirjanduse ajaloos. Seesama Gregorios Nazianzenos võis ühes oma kõnes — selleks et “kirjeldada [kedagi] täielikult Homerosse keeles” — ilma täpsema viiteta vihjata *Odüsseiale*. Hiljem, sellesamas kõnes, kasutab ta samal moel Homerosse *Iliast*. Pöördudes mitte Julianuse, vaid Caesarea Basileiose poole, valis ta oma epistli epigraafiks rea *Odüsseia* kaheksandast raamatust. Nazianzenose kristlikus panegüürikas Basileiosele manab tema sulg üsna loomulikult esile Pindarose keele *Olümpia oodides*. Basileios omakorda võtab appi “Homerosse, kes oma poemi teises osas jutustab Odüsseuse seiklustest” (pidades nähtavasti *Iliast* üheainsa tervikliku poemi esimeseks ja *Odüsseiat* selle teiseks osaks). Ta ülistab Candidianust, Kapadookia kubernerit: “Sa ei loobu kirjanduse uurimisest, vaid, nagu ütleb Platon, askelduste tormis ja pöörises seisad sa eemal, just nagu kindla müüri varjus, ja hoiad oma vaimu vaba

kõigest häirivast”. Ning ta samastub klassikalise kirjandusliku *establishment*’iga, olgu siis paganliku või kristlikuga, kui kaebab kaasaegse kultuurimaastiku üle, kus inimesed “esitavad ennast kirjanduskriitikute [*logōn kritēs*] pähe, suutmata seejuures öelda, kus nad koolis on käinud või kui palju aega kulutati nende harimisele, ja ilma et nad oleks üldse midagi teadnud kirjandusest.” (Bas.*Leg.lib.gent.* (Wilson 19–36); Gr.Nyss.*Eun.* 2.619 (Jaeger 1: 407); Gr.Naz.*Or.* 4.115 (SC 309: 272–274); Gr.Naz.*Or.* 39.7 (PG 36: 341); Gr.Nyss.*Virg.* 3 (Jaeger 8–I: 265–266); Gr.Naz.*Or.* 4.71 (SC 309: 182); Gr.Naz.*Or.* 4.116 (SC 309: 276); Browning 1975: 15–33; Gr.Naz.*Or.* 43.3 (PG 36: 497); Homeros *Odüsseia* 9.27; Gr.Naz.*Or.* 43.17 (PG 36: 520); Homeros *Ilias* 11.496; Homeros *Odüsseia* 8.492; Gr.Naz.*Ep.* 5.1 (Gallay 1: 5–6); Pindaros *Oodid* 6.1; Gr.Naz.*Or.* 43.20 (PG 36: 521); Bas.*Ep.* 147 (Courtonne 2: 68); Platon *Riik* 488; Bas.*Ep.* 3.1 (Courtonne 1: 14); Bas.*Ep.* 204.5 (Courtonne 2: 177).)

Kui kapadooklaste suhtumist klassikalisse kirjandusse on kõige parem iseloomustada kui ambivalentset samastumist sellega, siis veelgi kindlamalt kehtiks säärane termin selle kohta, kuidas nad kasutasid klassikalist filosoofiat, mis käesoleva avapeatüki teema seisukohalt puutub ühtlasi kõige rohkem nende loomulikkuteoloogiasse. Seda ambivalentsust näitab hämmastavalt selgesti klassikalise filosoofia roll nende arutlustes kristliku ketserluse üle. Kooskõlas oma kriitikaga kreeka mõtlemise suhtes asetasiid kapadooklased korduvalt süü ketserluse pärast neile, kelle sihiks oli “mitte ainult anda lihtsatele hingedele õppetunde, mis on ammutatud Pühakirjast, vaid rikkuda [kristliku] tõe harmooniat paganliku filosoofiaga”. Näiteks need kristlikud teoloogid, kes ekslikult allutavad Kolmainsuses Püha Vaimu hüpostaasi Isa hüpostaasile, “on sellele eksiteele sattunud seepärast, et on liiga põhjalikult uurinud paganlikke kirjanikke” nende filosoofilise põhjusteõpetusega. Gregorios Nysses leidis Eunomiose ketserluse lähte mõjus, mis lähtus paganliku filosoofia “võõrast *sophia*’st”. Ise uusplatoonik, võis ta siiski süüdistada Eunomiost selles, et too püüab “teha Platoni teooriast kiriku doktriini”. Ja ometi, süüdistades Eunomiost liigsete mõõnduste tegemises filosoofiale, võis ta samal ajal süüdistada teda filosoofia hülgamises. Kui Eunomios eristab Isa “olemist” Poja “olemisest” ja Vaimu “olemisest”, süüdistab Gregorios Nysses Eunomiost selles, et ta “kuhjab eba-

filosoofiliselt [*amathōs*] olemise olemise otsa, ühe teise kohale, üks tõeline, teine mitte, ilma mingi nähtava aluseta". Ta ei heitnud Eunomiose eristust kõrvale mitte ainult Nikaija trinitaarluse tõttu, vaid ka sel kaalutlusel, et "säärast hullust" polnud esinenud "ühelgi uskmatal filosoofil ega ilmutusest inspireeritud kirjutistes ega ka inimkonna tavaarusaamises". Pärast retoorilist küsimust "Mis seob kristlaste usku ja [filosoofide] *sophia*'t, mis "on seatud rumalasse valgusse" ["Kas mitte Jumal pole teinud maailma tarkuse narruseks?"]?" teeb ta järelduse, mis jätab ilmselt arutlemise jaoks kõik teed lahti: "Jätame säärase filosoofiaga hüvasti ja asume seda asja arutama nii, nagu meie arusaamisele kohane". (Bas. *Ep.* 8.2 (Courtonne 1: 23); Bas.*Spir.* 3.5 (SC 17: 264); Gr.Nyss.*Eun.* 3.6.56 (Jaeger 2: 206); Gr.Nyss.*Eun.* 2.405 (Jaeger 1: 344); Gr.Nyss.*Eun.* 1.186 (Jaeger 1: 81); Pauluse esimene kiri korintlastele 1:20; Gr.Nyss.*Eun.* 3.8.43 (Jaeger 2: 255).)

Et lükata ümber kristlikku ketserlust, mida tema arvates oli korrumpeerinud "kreeklaste rumal usk", kasutas Gregorios Nysse disjunktiivset [*diazeuktikos*] süllogismi, võtet, mis on laenatud otse klassikalisest loogikast ja retoorikast. Niisamuti, väideldes Eunomiose ketserliku trinitaarluse vastu, leidis Gregorios Nazianzenos selles arutlusvea, "mida loogikud nimetavad järeldamiseks üksikult üldisele". Ning väideldes apollinaristidega, et jumalik *Logos* ei olnud inkarnatsioonis hõivanud inimhinge kohta, vaid et Kristusel pidi olema olnud autentne inimvaim, väitis ta, et on oma seisukoha tõestanud, "meeldigu see või mitte, kui kasutada nende endi väljendit, geomeetriliste ja paratamatute tõestustega". Kuid väideldes nendesamade vastastega tegi Gregorios Nysse "Apollinarise õpetajas", nimelt sofist Epiphianos, kindlaks allika, millest lähtus tema moonutatud viis käsitleda süllogisme. Ka Basileios, väideldes Eunomiosega, seab kahtluse alla eelduse, et õigeusklikud vajavad "Aristotelese ja Chrysippose süllogisme" oma doktriinis veendumiseks. Loogika ja dialektika ambivalentse seisundi üks kõige läbinägelikumaid analüüse on pärit neljandalt kapadooklaselt. "Peenel dialektikal" on Macrina järgi "jõud, mida võib pöörata mõlemas suunas, nii tõe kummutamiseks kui ebatõe kindlakstegemiseks." Kuna tegu on säärase kahe teraga mõõgaga, jätkas ta, "hakkame kahtlustama isegi tõe ennast, kui teda esitatakse seesuguste riugaste seltskonnas, ning arvama, et just nende leidlikkus püüab meie otsustust kallutada

ning tõde kummutada". Arendades edasi seda tõdemust loogilise arutluse ambivalentisusest, hoiatas Gregorios Nazianzenos nii: "Kui jätame sinnapaika uskumise ja kaitseme ennast üksnes arutluse tugevusega ning hävitame küsitlemistega usu nõude, mille Vaim on meie peale pannud, ja kui siis meie arutlus pole teema tähtsuse seisukohalt küllalt tugev (ning nii peab see paratamatult olema, kuna teda on esile kutsunud nii väikese jõuga organ kui meie vaim), mis on tulemuseks? Arutluse nõrkus näib kuuluvat saladuse juurde, nagu arvas ka Paulus. Sest usk on see, mis meie arutluse lõpule viib." Või, nagu neid lõppsõnu veel on tõlgitud, "mõistus teostub usus". (Gr.Nyss.Eun. 3.2.35 (Jaeger 2: 63); Aristoteles *Kategooriad* 1a; Gr.Naz.Or. 29.15 (SC 250: 208); Gr.Naz.Ep. 101 (PG 37: 188); Gr.Nyss.Apoll. 45 (Jaeger 3-I: 206); Bas.Eun. 1.5 (SC 299: 172-174); Macr., vt Gr.Nyss.Anim.res. (PG 46: 52); Ghellinck 1930: 5-42; Pauluse esimene kiri korintlastele 1:17; Gr.Naz.Or. 29.21 (SC 250: 224).)

Klassikaliste filosoofide ja filosoofiliste koolkondade metafüüsika käsitlemine kapadooklaste töödes näitab veelgi enam seda ambivalentisust klassikalise kultuuri suhtes, mis on ilmne nende loogika- ja dialektikakäsitlustes. Kapadooklaste üks retoorilisi lemmikvõtteid on lugeda ette kreeka filosoofiliste koolkondade kataloog, lisades igauhe juurde epiteedi või kaks; kuid sageli eraldavad nad ka välja ühe filosoofi või filosoofilise koolkonna, kellele pööravad kriitilist tähelepanu. Nii näiteks ründab Gregorios Nyses ühenduses oma poleemikaga ketser Eunomiose ja tema õpetaja Aetiose vastu Aristoteelse "kurja osavust", selle eest, et too on "toitnud Aetiose jumalakartmatust", võimaldades tal "punuda süllogismide rodu sellest, mida ta mäletab Aristotelesest". Basileios tõrjub ketsereid tagasi Püha Vaimu doktriini küsimuses, leides, et nad on väärt seda, et neid "tulevikus liigitataks ühtekokku stoikute ja epikuurlastega". Macrina meenutas iseendale ja oma kuulajatele, et apostel Paulus, kui ta tuli Ateenasse, oli sunnitud tegelema "epikuurlaste ja stoikute mõttetarkadega". Ta oli eriti kriitiline Epikurose suhtes, kuna too eitab jumalikkude ettehooleid ning seega ühtlasi hinge surematust. Ja Gregorios Nazianzenos, hoolimata oma "kristlikust sokratismist", mis ühendab teda paljude teiste antiikaja kristlike kirjanikega ja mis eriti selgesti avaldub selles, kuidas ta käsitleb epistemoloogia subjektiivseid ja objektiivseid elemente, meenutab oma kuulajatele, sealhulgas uushellenistliku-

le filosoofile-moralistile keisritroonil, Sokratese ebamoraalsust. (Gr.Naz.Or. 25.6 (SC 284: 168); Gr.Nyss.Eun. 1.46 (Jaeger 1: 37–41 [var.]); Bas.Spir. 17.42 (SC 17: 396); Apostlite teod 17:18; Macr., vt Gr.Nyss.Anim.res. (PG 46: 21); vt Pelikan 1993: 58–59; Harnack 1906: 27–48; Gr.Naz.Or. 4.72 (SC 309: 184–186).)

Kogu käesoleva raamatu vältel pöördume me tagasi selle juurde, mida Stanley L. Jaki on oma Giffordi loengutes nimetanud “tohutuks erinevuseks platonismi ja kristliku platonismi vahel”, ning konkreetsete näidete juurde kapadooklaste viisist kasutada Platoni ja platonismi, mis otsustaval määral on kujundanud näiteks nende hingedoktriini, olgu filosoofilist või teoloogilist. Kuid platonism (sealhulgas muidugi ka uusplatonism) väärib erilist märkimist juba siinkohal kui vahest kõige tähtsam näide nende kristlike teoloogide suhtumisest klassikalisse kultuuri. Pealegi, nagu eriti hästi ilmneb kapadooklaste kosmoloogias, ei ole Platoni teoste seas tõenäoliselt ühtki kirjutist, mis oma tähtsuse poolest kapadooklaste mõtlemisele oleks ületanud *Timaiost*, ja seda mitte üksnes seetõttu, et nii Basileios kui Gregorios Nysses on *Hexaemeroni* nime kandvate kristlike kosmogooniate autorid, kus *Timaiost* ja *Genesisist* mängitakse jätkuvas dialoogis teineteise vastu välja. Seda tähtsust illustreerib tõik, et Gregorios Nysses võib tsiteerida *Timaiost* peaaegu pimesi, ilma et oleks vaevunud osundama või kohta ära näitama. Sealt on ta ammutanud ka ühe oma kõige põhjanevama eristuse: ühelt poolt loodus, mis oli “materiaalne ja meeltega tajutav” ning mida inimkond jagab füüsilise maailmaga, teiselt poolt loodus, mis oli “mõistuspäraselt mõistetav ja mittemateriaalne [*noēton te kai aylon*]”, mida inimkond jagab jumala ja inglitega. Jumala määratlematuse möödapääsmatu printsiibi tõttu, mis oli läbiv kapadooklaste negatiivses teoloogias, pidid nad taas selle allika juurde naasma. Kui Gregorios Nazianzenos kinnitas, et on “raske käsitada jumalat, kuid võimatu määratleda jumalat sõnades”, ei tsiteerinud ta autoriteedina mitte kristliku pühakirja ega kreeka-kristliku traditsiooni tunnistusi, nagu ta oleks võinud teha ja nagu tema ning teised kapadooklased tegid mõnes teises kohas ja väga põhjalikult, vaid “seda, mida üsna osavasti õpetas üks [paganlikest] kreeka usuõpetajatest”. Ta ei nimetanud oma allikat; ehkki mõned õpetlased on selles ära tundnud hermeetilise fragmendi, võis selleks olla ka Platoni *Timaios*. Teisal jällegi peab Gregorios Nazianzenos võimalikuks

põimida ühe tsitaadi sellest Platoni tööst kõnesse, kus rünnatakse Julianuse ülistusi klassikalisele traditsioonile võrreldes kristlikuga. (Jaki 1978: 47; Apostolopoulos 1986; O'Meara 1982; Courcelle 1967: 402–406; vt Pelikan 1993: 95–97; Giet 1948: 57–59; Gr.Nyss.*Maced.* (Jaeger 3–I: 99); Platon *Timaios* 29e; Platon *Timaios* 27d; Gr.Nyss.*Cant.* 6 (Jaeger 6: 173); Gr.Naz.*Or.* 28.4 (*SC* 250: 106–108); Pépin 1982: 251–260; Platon *Timaios* 28c; Platon *Timaios* 19b; Gr.Naz.*Or.* 4.113 (*SC* 309: 270).)

Kapadooklaste ja kreeka-kristliku traditsiooni kui terviku (alates patristikast kuni Bütsantsi-perioodi lõpuni) loomulik teoloogia tulenes nendest kokkupuudetest hellenismiga. Selle kokkupuute tulemus ning seejuures aset leidnud kreeka ja kristliku mõtlemise omavahelised vastasmõjud on järgmiste sajandite vältel olnud pidevalt vaidluse all. Oma “kvalitatiivse kõrgpunkti” saavutas kõnealune vaidlus kaheksateistkümnenda sajandi esimesel poolel. Nagu ütles Edward Caird oma Giffordi loengute lõppsõnas: “On palju autoreid, ja mitte üksnes skeptilisi autoreid, vaid ka kristlikke teolooge — sealhulgas tegelikult viimase aja kõige tähtsam saksa teoloogiakoolkond —, kes arvavad, et varase kiriku suured vastuolud Kolmainsuse ja Inkarnatsiooni küsimustes puudutasid [---] peensusi, mida tõi kristlikku usku kreeka filosoofia.” Eriti pärast protestantlikku reformatsiooni on süüdistused ja vastusüüdistused “helleniseerumises”, koos küsimusega, kas helleniseerumine kujutas endast “apostaasi” või “progressi”, kujundanud teoloogilist keskustelu, filosoofilist spekulatsiooni ja ajaloolist tõlgendust. Niisuguste inimeste jaoks nagu Cambridge'i platoonikud, kes kinnitasid hellenismi ja evangeeliumi sünteetise katsete õiguspärasust, andis seda laadi loomulik teoloogia, mida kehastasid kapadooklased, alust isegi veel julgemateks üritusteks. Seevastu niisugused inimesed nagu Albrecht Ritschl ja Adolf von Harnack, kes püüdsid puhastada evangeeliumit võõrastest elementidest, nägid säärases loomulikus teoloogias kanalit moonutusteks, mis oli seda salakavalam, et tema poole pöördui ortodoksse dogma toetamiseks. Sageli on nende väitluste poleemikas jäänud kahe silma vahele kõnealuse “loomuliku teoloogia” üksikasjad ja tema koht mitte ainult kapadooklaste spekulatiivses süsteemis, vaid ka kreekakeelses ortodoksses kristluses, mille nii mõjukad tõlgendajad nad olid. Need üksikasjad ongi käesoleva uurimise aineks. (Glawe 1912: 150–176; Caird 1904, 2: 359;

Florovsky 12: 23–30; Grillmeier 1958: 332–343; Meijering 1985: 11–48; Unterstein 1903.)

Lühendid

- Ath.Ar. = Athanasios. *Orationes adversus Arianos*
 Bas.Ep. = Basileios. *Epistolae*
 Bas.Eun. = Basileios. *Adversus Eunomium*
 Bas.Hex. = Basileios. *In Hexaemeron*
 Bas.Leg.lib.gent. = Basileios. *Ad adolescentes de legendis libris gentilium*
 Bas.Spir. = Basileios. *De Spiritu sancto*
 Gr.Naz.Ep. = Gregorios Nazianzenos. *Epistolae*
 Gr.Naz.Or. = Gregorios Nazianzenos. *Orationes*
 Gr.Nyss.Anim.res. = Gregorios Nysses. *De anima et resurrectione*
 Gr.Nyss.Apoll. = Gregorios Nysses. *Adversus Apollinarem*
 Gr.Nyss.Cant. = Gregorios Nysses. *Homiliae in Cantica Canticorum*
 Gr.Nyss.Eun. = Gregorios Nysses. *Contra Eunomium*
 Gr.Nyss.Hex. = Gregorios Nysses. *Apologia in Hexaëmeron*
 Gr.Nyss.Hom.opif. = Gregorios Nysses. *De hominis opificio*
 Gr.Nyss.Maced. = Gregorios Nysses. *De Spiritu sancto contra Macedonianos*
 Gr.Nyss.Or.catech. = Gregorios Nysses. *Oratio catechetica*
 Gr.Nyss.Or.dom. = Gregorios Nysses. *Homiliae in orationem dominicam*
 Gr.Nyss.V.Macr. = Gregorios Nysses. *De vita Macrinae*
 Gr.Nyss.V.Mos. = Gregorios Nysses. *De vita Mosis*
 Gr.Nyss.Virg. = Gregorios Nysses. *De virginitate*
 Hdt. = Herodotos. *Historia*
 Lib. = Libanius Sophista
 Macr. = Macrina (Noorem)

Allikapublikatsioonid ja teatmeteosed

Courtonne = Courtonne, Yves, ed. *Saint Basile: Lettres*. 3 vols. Paris: Société d'édition "Les Belles Lettres", 1957–1966

- Fl o r o v s k y = Florovsky, Georges. *Collected Works*. Seni 14 kd. Belmont, Mass.: Nordland, 1972–
- G a l l a y = Gally, Paul, ed. *Saint Grégoire de Nazianze: Lettres*. Paris: Société d'édition "Les Belles Lettres", 1964–
- J a e g e r = Jaeger, Werner, ed. *Gregorii Nysseni Opera*. Berlin/Leiden: E. J. Brill, 1921–
- M é r i d i e r = Méridier, Louis, ed. *Grégoire de Nysse. Discours catéchétique: Texte grec, traduction française*. Paris: Librairie Alphonse Picard et fils, 1908
- O C D = *The Oxford Classical Dictionary*. Edited by N. G. L. Hammond and H. H. Scullard. 2d ed. Oxford: Clarendon Press, 1970
- P G = *Patrologiae cursus completus: Series Graeca*. 162 vols. Paris: Jacques Paul Migne, 1857–1866
- Q u a s t e n = Quasten, Johannes. *Patrology*. 4 vols. Westminster, Md.: Newman Press and Christian Classics, 1951–1986
- S C = *Sources chrétiennes*. Paris: Cerf, 1940–
- S o p h o c l e s = Sophocles, Evangelinus Apostolides, ed. *Greek Lexicon of the Roman and Byzantine Periods*. Boston: Little, Brown, 1870
- W i l s o n = Wilson, Nigel Guy, ed. *Saint Basil on the Value of Greek Literature*. London: Duckworth, 1975

Kirjandus

- A c k e r m a n n , Walter 1903. *Die didaktische Poesie des Gregorius von Nazianz*. Leipzig: Gustav Fock
- A l b e r t z , Martin 1909. Zur Geschichte der jung-arianischen Kirchengemeinschaft. — *Theologische Studien und Kritiken*, Bd. 82, S. 205–278
- A p o s t o l o p o u l o s , Charalambos 1986. *Phaedo Christianus: Studien zur Verbindung und Abwägung des Verhältnisses zwischen dem platonischen "Phaidon" und dem Dialog Gregors von Nyssa "Über die Seele und die Auferstehung"*. Frankfurt: Lang
- A r m s t r o n g , A. Hilary 1984. The Way and the Ways: Religious Tolerance and Intolerance in the Fourth Century A.D. — *Vigiliae Christianae*, vol. 38, pp. 1–17
- A s m u s , Johann Rudolf 1910. Die Invektiven des Gregorius von Nazianz im Lichte der Werke des Kaisers Julian. — *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, Bd. 31, S. 325–367

- Barrois, Georges A., ed. 1986. *The Fathers Speak: St Basil the Great, St Gregory of Nazianzus, St Gregory of Nyssa*. Foreword by John Meyendorff. Crestwood, NY: St. Vladimir's Seminary Press
- Barth, Karl 1938. *The Knowledge of God and the Service of God according to the Teaching of the Reformation: Recalling the Scottish Confession of 1560*. Gifford Lectures at Aberdeen 1937/38. Transl. by J. L. M. Haire and I. Henderson. London: Hodder and Stoughton
- Brown, Peter Robert Lamont 1988. *The Body and Society: Men, Women, and Sexual Renunciation in Early Christianity*. New York: Columbia University Press
- Browning, Robert 1975. Homer in Byzantium. — *Viator*, vol. 6, pp. 15–33
- Büttner, Georg 1908. *Basileios des Grossen Mahnworte an die Jugend über den nützlichen Gebrauch der heidnischen Literatur: Eine Quellenuntersuchung*. München: H. Kutzner
- Caird, Edward 1904. *The Evolution of Theology in the Greek Philosophers*. Gifford Lectures at Glasgow 1900/1902. 2 vols. Glasgow: James MacLehose and Sons
- Camelot, Thomas 1966. Amour des lettres et désir de Dieu chez saint Grégoire de Nazianze: Les *logoi* au service du *Logos*. — *Mélanges de science religieuse*, vol. 22, p. 22–30 (erinumber *Littérature et religion*)
- Campbell, James Marshall 1922. *The Influence of the Second Sophistic on the Style of the Sermons of St. Basil the Great*. Washington, D.C.: Catholic University of America Press
- Cavallin, Anders 1944. *Studien zu den Briefen des hl. Basiliius*. Lund: C. W. K. Gleerup
- Cazeaux, Jacques 1980. *Les échos de la sophistique authour de Libanios; ou, Le style "simple" dans un traité de Basile de Césarée*. Paris: Société d'édition "Les Belles Lettres"
- Cherniss, Harold Fredrik 1930. *The Platonism of Gregory of Nyssa*. Berkeley: University of California Publications in Classical Philology
- Cochrane, Charles Norris 1944. *Christianity and Classical Culture: A Study of Thought and Action from Augustus to Augustine*. London: Oxford University Press
- Coulié, Bernard 1983. Méthode d'amplification par citation d'auteurs dans les Discours IV et V de Grégoire de Nazianze. — *Symposium Nazianzenum*. Ed. J. Mossay. Paderborn: Ferdinand Schöningh, p. 42–46
- Courcelle, Pierre 1967. Grégoire de Nysse, lecteur de Porphyre. — *Revue des études grecques*, vol. 80, p. 402–406

- Cross, Frank Leslie 1945. *The Study of Athanasius*. Oxford: Clarendon Press
- Downey, Glanville 1957. Themistius and the Defense of Hellenism in the Fourth Century. — *Harvard Theological Review*, vol. 50, pp. 259–274
- Dubédout, Ernestus 1901. *De D. Gregorii Nazianzeni carminibus*. Paris: Apud Ch. Poussielgue
- Ernst, Viktor 1896. Basiliius' des Grossen Verkehr mit den Occidentalen. — *Zeitschrift für Kirchengeschichte*, Bd. 16, S. 626–664
- Fabricius, Caius 1962. *Zu den Jugendschriften des Johannes Chrysostomos: Untersuchungen zum Klassizismus des vierten Jahrhunderts*. Lund: C. W. K. Gleerup
- Gallay, Paul 1933. *Langue et style de Saint Grégoire de Nazianze dans sa correspondance*. Paris: J. Monnier
- Hellinck, Joseph de 1930. Quelques appréciations de la dialectique et d'Aristote durant les conflits trinitaires du IVe siècle. — *Revue d'histoire ecclésiastique*, vol. 26, p. 5–42
- Giet, Stanislas 1941. *Sasimes: Une méprise de Saint Basile*. Paris: Lecoffre, J. Gabalda
- Giet, Stanislas 1948. La doctrine de l'appropriation des biens chez quelques-uns des pères. — *Recherches de science religieuse*, vol. 35, pp. 55–91
- Gilson, Étienne 1944. *L'esprit de la philosophie médiévale*. Gifford Lectures at Aberdeen 1930/32. 2d ed. Paris: Librairie philosophique J. Vrin
- Glawe, Walther Karl Erich 1912. *Die Hellenisierung des Christentums in der Geschichte der Theologie von Luther bis auf die Gegenwart*. Berlin: Trowitzsch
- Goemans, Monald 1945. *Het tractaat van Basilius den Groote over de klassieke studie*. Nijmegen: Dekker and Van de Vegt
- Gottwald, Richard 1906. *De Gregorio Nazianzeno Platónico*. Breslau: H. Fleischmann
- Gribomont, Jean 1953. *Histoire du texte des Ascétiques de S. Basile*. Louvain: Publications Universitaires
- Grillmeier, Aloys 1958. Hellenisierung-Judaisierung des Christentums als Deutepinzipien der Geschichte des kirchlichen Dogmas. — *Scholastik*, Bd. 33, S. 321–355, 528–558
- Hahn, Ferdinand 1963. *Christologische Hoheitstitel: Ihre Geschichte im frühen Christentum*. Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht
- Harnack, Adolf von 1906. Sokrates und die alte Kirche. — *Reden und Aufsätze*. 2. Aufl. Bd. I. Giessen: Alfred Töpelmann, S. 27–48

- Harnack, Adolf von 1931. *Lehrbuch der Dogmengeschichte*. 5. Aufl. 3 Bde. Tübingen: J. C. B. Mohr (Paul Siebeck)
- Hauser-Meury, Marie-Madeleine 1960. *Prosopographie zu den Schriften Gregors von Nazianz*. Bonn: Peter Hanstein Verlag
- Highet, Gilbert 1957. *The Classical Tradition: Greek and Roman Influences on Western Literature*. Galaxy edition. New York: Oxford University Press
- Hoey, George William Patrick 1930. *The Use of the Optative Mood in the Works of St. Gregory of Nyssa*. Washington, D.C.: Catholic University of America Press
- Holl, Karl 1904. *Amphilochius von Ikonium in seinem Verhältnis zu den grossen Kappadoziern*. Tübingen: J. C. B. Mohr
- Ivánka, Endre von 1948. *Hellenisches und Christliches im frühbyzantinischen Geistesleben*. Wien: Herder
- Jaeger, Werner 1947. *The Theology of the Early Greek Philosophers*. Gifford Lectures at St. Andrews 1936/37. Oxford: Clarendon Press
- Jaki, Stanley L. 1978. *The Road of Science and the Ways to God*. Gifford Lectures at Edinburgh 1974/76. Chicago: University of Chicago Press
- Jaki, Stanley L. 1986. *Lord Gifford and His Lectures: A Centenary Retrospect*. Edinburgh: Scottish Academic Press
- Kennedy, George A. 1983. *Greek Rhetoric under Christian Emperors*. Princeton: Princeton University Press
- Ker, Ian T., ed. 1976. J. H. Newman. *The Idea of a University*. Oxford: Clarendon Press
- Kertsch, Manfred 1978. *Bildersprache bei Gregor von Nazianz: Ein Beitrag zur spätantiken Rhetorik und Popularphilosophie*. Graz: Grazer Theologische Studien
- Kopeček, Thomas A. 1973. The Social Class of the Cappadocian Fathers. — *Church History*, vol. 42, pp. 453–466
- Kurmann, Alois 1988. *Gregor von Nazianz Oratio 4 gegen Julian: Ein Kommentar*. Basel: Friedrich Reinhardt
- Lebon, Joseph 1953. Le sort du consubstantiel nicéen: Saint Basile et le 'consubstantiel' nicéen. — *Revue d'histoire ecclésiastique*, vol. 48, p. 632–682
- Marrou, Henri I. 1956. *A History of Education in Antiquity*. Transl. by G. Lamb. New York: New American Library
- Meijering, Eginhard Peter 1985. *Die Hellenisierung des Christentums im Urteil Adolf von Harnacks*. Amsterdam: North-Holland Publishing
- Momigliano, Arnaldo 1987. *On Pagans, Jews, and Christians*. Middletown, Conn.: Wesleyan University Press

- Moulton, James Hope 1908. *Prolegomena*. Volume 1 of *A Grammar of New Testament Greek*. 3d ed. Edinburgh: T. and T. Clark
- Newman, John Henry 1852. *The Idea of a University*. Ed. by I. T. Ker. Oxford: Clarendon Press, 1976
- Norris, Frederick W., ed. 1991. *Faith Gives Fullness to Reasoning: The Five Theological Orations of Gregory Nazianzen*. Transl. by L. Wickham and F. Williams. Leiden: E. J. Brill
- O'Meara, Dominic J., ed. 1982. *Neoplatonism and Christian Thought*. Albany, N.Y.: State University of New York Press
- Otis, Brooks 1958. Cappadocian Thought as a Coherent System. — *Dumbarton Oaks Papers*, vol. 12, pp. 95–124
- Pasquali, Giorgio 1923. Le lettere di Grigorio di Nissa. — *Studi italiani di filologia classica*, vol. 3, p. 75–136
- Pelikán, Jaroslav 1993. *Christianity and Classical Culture: The Metamorphosis of Natural Theology in the Christian Encounter with Hellenism*. Gifford Lectures at Aberdeen, 1992–1993. New Haven/London: Yale University Press
- Pellegrino, Michele 1932. *La poesia di S. Gregorio Nazianzeno*. Milano: Società editrice "Vita e pensiero"
- Pépin, Jean 1982. Grégoire de Nazianze, lecteur de la littérature hermétique. — *Vigiliae Christianae*, vol. 36, p. 251–260
- Sajdak, Jan 1917. *De Gregorio Nazianzeno poetarum christianorum fonte*. Krakow: Sumptibus Akademiae Litterarum
- Scanzoso, Piero 1975. *Introduzione alla ecclesiologia di san Basilio*. Milano: Società editrice "Vita e pensiero"
- Schucan, Luzi 1973. *Das Nachleben von Basilius Magnus ad adolescentes: Ein Beitrag zur Geschichte des christlichen Humanismus*. Geneva: Droz
- Seck, Otto 1906. *Die Briefe des Libanius zeitlich geordnet*. Leipzig: J. C. Hinrichs
- Hook, Laurence K. 1984. *Etienne Gilson*. Toronto: Pontifical Institute of Mediaeval Studies
- Sykes, D. A. 1985. Gregory Nazianzen as Didactic Poet. — *Studia Patristica*, vol. 16–II, pp. 433–437
- Unterstein, Karl 1903. *Die natürliche Gotteserkenntnis nach der Lehre der kappadocischen Kirchenväter Basilius, Gregor von Nazianz und Gregor von Nyssa*. Straubing: Cl. Attenkofer
- Van Dam, Raymond 1986. Emperor, Bishops, and Friends in Late Antique Cappadocia. — *Journal of Theological Studies*, n.s., vol. 37, pp. 53–76

- V ð ö b u s , Arthur 1987. *Studies in the History of the Gospel Text in Syriac: New Contributions to the Sources Elucidating the History of the Traditions*. Louvain: E. Peeters
- W a y , Agnes Clare 1927. *The Language and Style of the Letters of St. Basil*. Washington, D.C.: Catholic University of America Press
- W h i t t a k e r , John 1979. Christianity and Morality in the Roman Empire. — *Vigiliae Christianae*, vol. 33, pp. 209–225
- W r i g h t , Wilmer Cave, ed. 1923. *The Works of the Emperor Julian*. 3 vols. London/New York: Loeb Classical Library
- Y o u n g , Frances M. 1989. The Rhetorical Schools and Their Influence on Patristic Exegesis. — *The Making of Orthodoxy: Essays in Honour of Henry Chadwick*. Ed. by R. Williams. Cambridge: Cambridge University Press, pp. 182–199

JAROSLAV JAN PELIKAN (sünd. 1923) on slovaki päritolu Ameerika kirikuloolane, Yale'i ülikooli emeriitprofessor (töötas seal 1962–1996). Õppis Concordia Teoloogilises Seminaris St. Louis'is, doktori-kraad Chicago ülikoolist. Põhiliseks uurimisteenaks on olnud kristlik patristika, samuti varakristluse ja antiikmaailma kokkupuuted. Ta on 35-kordne eri institutsioonide audoktor, Ameerika Kunstide ja Teaduste Akadeemia endine president.

Teoseid: *The Light of the World: A Basic Image in Early Christian Thought* (1962); *The Christian Tradition: A History of the Development of Doctrine* (5 kd, 1971–1989); *Jesus Through the Centuries: His Place in the History of Culture* (1985); *The Vindication of Tradition* (1986); *The Mystery of Continuity: Time and History, Memory and Eternity, in the Thought of Saint Augustine* (1986); *The Excellent Empire: The Fall of Rome and the Triumph of the Church* (1987); *The Melody of Theology: A Philosophical Dictionary* (1988); *Imago Dei: The Byzantine Apologia for Icons* (1990); *The Idea of the University: A Reexamination* (1992); *Faust the Theologian* (1995); *Mary Through the Centuries: Her Place in the History of Culture* (1996) ja *What Has Athens to Do with Jerusalem?: "Timaeus" and "Genesis" in Counterpoint* (1997).

KAUKAASIA EESTLASTE USUELUST JA RISTIMISTAVADEST

Marika Mikkor

Ristimisrõivastest on asundustest teateid alates 1910. aastatest: "Ristimise kleit pidi väga tore olema, see jäi mälestuseks pärast. Mul oli alles hiljaeagu, hiired närisid ära" (Kuldkepp, 1912). Rõivasteks kasutati valget riiet või poistel sinist ja tüdrukutel roosat materjali. Soolist erinevust rõhutati enamasti lipsude värviga. Mõnes peres, sealhulgas jõukamateski, oli tavaks ristida lapsed ühe kleidiga (Mikkor 1984: 7). Sama kleidiga võidi eri põlvkondade jooksul mitu sugulast ristida. Ka venelased toimisid vahel nii, uskudes, et kui esmassündinu ristimissärki kasutada järgmistegi laste puhul, elavad nad armastuses ja üksmeeles. Naine võis lapsi ristida ka oma alleshoitud ristimissärgiga, mis pidi lastele hea tervise tagama (Listova 1995: 42).

Ristimisrõivastega seotud maagilisi toiminguid enamasti ei mäletatud, on vaid üks teade: "Kui oli ristimine, tuli tütarlapsed ruttu lahti võtta, et siis saab ruttu mehele. Kui on juba ristitud, siis on ruttu-ruttu ristimise kleit vaja ära võtta. Aga see pole õige" (Vuurman).

Ristimiseremooniat ei mäletatud enamasti kuigi täpselt: "Vett pandi kolm korda otsaette. Vesi oli puhtas kausis. Künlad põlesid laual. Vesi valati jälle mõne puu peale" (Vuurman). Keskealised inimesed kirjeldasid rohkem õigeusku ristimist: "Kirikus on suur vann ja vett täis. Kui on väike laps, tõmbavad vuhti vee alt läbi, öeldakse, õnnistatud vesi. Kui suur laps on, raputavad pähe" (Puusta); "Väikest last lastakse kätel kolm korda vette.

Algus 7. numbris.

Ma ise ristisin. Mul on ristitütar, ema eestlane, isa armeenlane. Hoitakse nii, et nägu ei lähe vette. Pärast tehakse veel nägu veega. Rist pannakse, kes kuld, kes hõberisti, kuidas kellegil võimalik on. Ennemalt külas üldse kuldriste polnud” (Dermanovskaja).

Poolakaga abiellunud Sulevist pärit eesti naine kirjeldas oma poegade ristimist 1950. aastatel Gagra linnas: “Lapsed ristiti kodus, kutsusime koju. Vanem poeg oli 13aastane ja ütles, tema kirikusse ei lähe. Paljajalu oli. Jalge alt määriti, otsa eest, peopesad ja rinnalt — veega. Kausis oli vesi, vaha sees, kausi ümber põlesid küünlad. Juuksed lõigati lapsel, määriti vahaga ära ja lasti vette. Kui vajus põhja, tähendas, et laps sureb ära. Seda mäletan selgelt. Minu pojalt tehti ka nii. Minu lastel jäid mõlemil juuksed vee peale. Tehakse praegu ka niimoodi. Pärast ristiema pani suure suure käterätiku talle ümber ja ristisärk pandi selga. Oli eest välja ömmeldud. Ristiema tegi selle. Vett pani papp. Soe vesi oli. Papi kätte andsivad risti lindiga, papp pani kaela. Mul on veel olemas need ristid ja linnid. Niimoodi öeldi, et neid peab alles hoidma” (Dermanovskaja). Selline vaha ja juustega ennustamine oli vene õigeusklikel üldlevinud komme (vt nt Balov 1890: 96; Popov 1903: 361; Zelenin 1927: 297; Listova 1995: 41) ning seda järgisid koguni papid (Päss 1938: 550). Kodus ristimine on õigeusklikel aga erandlik, mida lubati vaid lapse nõrga tervise korral või kirik asus liiga kaugel. Nõukogudeaegsel “uskmatute” valitsemisperioodil vaatas kirik kodus ristimisele läbi sõrmede riigi kirikut vaenava tegevuse tõttu (*O tainstve* 1998: 12–13).

Vahel polegi selge, millisesse usku ristimist kirjeldati, ja vanemad ei teadnud tagantjärele isegi, millise konfessiooniga oli tegu: “Lapsed on ristitud vene usku kirikus. Oma mees oli venelane, see nõudis. Ise olen muidugi eesti usku. Luteriusku ristimisel pannakse pähe vett ja lõigatakse juuksed risti natuke. Venelased panevad üleni vee sisse ja ka lõigatakse juukseid. Ma kindlalt ei teagi, et kas neil lõigatakse juukseid” (Rjabitš). Tsiteeritu ema tegeles 1930. aastate alguseni ise ristimisega, tütre kirjeldatud juustelõikamine ristikujuliselt on iseloomulik just vene õigeusu kirikule, see pidi tähendama vastristitu tänuohvrit, seda, et tast saab jumala poeg ja kuulekas teener, kes pühendab nii ennast kui oma elu jumala teenimisele (*O tainstve* 1998: 62–63). Huvitav on see, et Gruusias lülitati juuksesalgu lõikamine, mitte küll ristiku-

juliselt, ilmalikku nimepaneku tseremooniasse (Zagrinava 1986: 228).

Estonia külas kirjeldati nõukogudeaegset kodust luteriusku ristimist: "Meil käis üks naine kodus poega ristimas. Me oleme eesti usku. Kirikus eesti usku pole. Sellel naisel olid lauluraamatud ja kõik. Ristimise vesi oli mingis nõus. Laps oli juba nii suur, et teda polnudki vaja kätel hoida. Poiss käis juba koolis, ise ütles, et tahab ristida, me ütlesime, et me oleme eesti usku, seda siin pole, ei saa. Siis poeg ise läks selle naise juurde ja läks rääkis kokku. Vadereid oli kaks. Üks vaderitest polnudki ristimisel, ta oli Eestis. Valisime ta ristiisaks, tema oli mehe poolt. Ristiema oli siin, oli ka sugulane. Oli onutütar. 3 korda näpuga pandi vett otsaette. Kaks vanemat naisterahvast laulsivad" (Jorš).

Sulevis ja Eesti-Aiakeses mäletati, kuidas vaderid kinkisid ristilapsele raha, "et lapsel tugevad hambad kasvaks". Sulevis teati paaril juhul, et kingituseks toodud raha pandi ristimisvette: "Aga kui ristiti, siis vaderid panid ristimise vaagnasse raha ja pärast see valati puu peale, kas mõni noor õunapuu või midagi" (Teppe); "Ikke öeldi, et hõberubla pandi vee sisse, aga ei tea, kas seda tehti või mitte. Sest hõbe pidi pidama vee puhta, millega ristitakse. Vesi visati minema, mis temaga muud tehti. Ei tea, kuhu see visati, kes seda üldse viskas, kas papp ise või kes" (Jastreb). Kauem, veel 1940.–50. aastateni, püsis tava Eesti-Aiakeses, kus selleks kasutati hilisemal ajal kopikaid. Hõbeesemete ja raha panemine ristimisvette on laialt tuntud kombed (vt nt Manninen 1924: 103), vahel pandi aga hõbeese lapse esimesse pesuvette (Wiedemann 1876: 307).

Ristimisvesi visati kõrgele puule: "Õpetaja luges ja pani vett pähe. Lapsepõlves nägin, vesi visati krooni. See puu on siis nagu lapse oma eluaeg" (A. Juhkum); "Ristimise vesi mõni ütles, et puu otsa visata. Kõrge puu, marjapuu. Et siis kasvama laps" (Mustkivi). Samuti põhjendati lapse esimese pesuvee valamist. Poisil visati see kõrgele, et ta suureks kasvaks ja tütarlapsel laiali, et tuleks palju kosilasi (Luce 1827: 94; Holzmayer 1872: 100; Wiedemann 1876: 307). Tütarlaste kohta kirjutati, et ristimisvesi nelja ilmakaarde — palju kosilasi (Holzmayer 1872: 102). Kommet mäletati küllalt hästi 1980. aastatel Eestis näiteks Põhja-Tartumaal, kui kirjeldati 1950.–60. aastaid. Enamasti tuli

vesi visata üle maja katuse (Mikkor 1987: 516–517, 546; Mikkor 1989: 298). Või visati see koos taldrikuga katusele, et tütarlaps saaks ruttu mehele (Mikkor 1989: 309–310). Ristimisvett võidi visata ka kõrgele puu otsa (Mikkor 1989: 269) või lillepõõsasse (Mikkor 1989: 298).

Kaukaasias mäletati vahel vaid seda, et vesi tuli visata kõrgele. Vaid kahel juhul räägiti, et see tuli visata katusele: “Ristimise vette ei pandud midagi. Visati vesi kõrgele, et poiss peab kasvama nii kõrgele, kui vesi lendas. Taldriku peal oli vesi. Tüdruku puhul visati niisamamoodi vett” (Raud).

Ristimisveega sooritatavad pärimuslikud toimingud püsisid eriti kaua Eesti-Aiakeses: “Ja kui last ristiti, see vesi, see ristiema, kes hoidis last süles ristimisel, see ristiema pidi õues valima puu, kui ristiema jõudis visata selle vee kõrgemale, kui see puu, see pidi tähendama õnne ja see laps pidi hästi kasvama. Pidi viskama üle selle puu ladva. Ja mina hoidsin oma õetütart süles ja käisin ümber puu ja lõpuks viskasin üle puu. Ja nüüd naerab, et ega ma muidu poleks kasvanud nii suureks, kui nüüd, et tädi Lilli oleks võinud valida väiksema puu. Mina enne seda ei teadnud, aga mina hoidsin last süles, ja siis öeldi, et sina hoidsid last süles, sina pead viskama vee. Ema ütles, et sina pead otsima puu ja tingimata üle selle viskama, ma pärast seletan sulle miks. Ja nüüd on õetütar selline tädi, et ohoh. Ega muidugi see puu midagi ei tähenda, aga see oli tehtud lihtsalt. . . 1948 oli see. Õetütar ei olnud aastane, kui ristisime” (Reisman). Nii tehti veel hiljaeagu.

Sageli valati ristimisvesi nii nagu lapse esimene pesuvesigi puudele: “Vot siis ristimise veega õnnistatigi puid või kuhugi see valati” (Butnina); “Vesi valati puu peale kusagile, et puu hästi kasvas, puu kasvas ilusasti ja nii palju marju oli. Ühtemoodi kõigil puu peale valati” (Kärsten); “Ristimise vesi valati enamasti puu peale, et on nagu õnnepuu” (Kenaš); “Vanasti ristimise vesi ikka puu peale valati, mõne noore õunapuu peale, et see pidi lapse õnne peale kasvama” (H. Heiman).

Õigeusklikud ei pööranud sageli ristimisveele erilist tähelepanu, kuna tseremoonia toimus kirikus ja samas vees ristiti korraga mitu last. Erandiks oli aga segaperekond, kus toimiti poolakast ämma õpetuse järgi: “Ristimise vesi kallati ka niisukese kohta, kus inimesed ei käi üldse, et mitte jalge all ei oleks, et Jumalat ei

tallutaks jalge alla. Minu poegadel oli sama meeleolu” (Dermanovskaja). Varasemal ajal olid aga nt venelastelgi ristimisveega seotud erilised toimingud. See valati kohta, kus ei käinud inimesed ega loomad, sageli voolavasse vette. Kodusel ristimisel aga õue täre nurga juurde, kus asus pühasenurk, või aeda. Kui ristijaks olid sünnitusi vastu võtvad naised, säilitasid nad seda kui eriti püha vett laste ravimiseks. Vanausuliste arusaama kohaselt oli see vesi aga eriti roojane ning valati järve (Listova 1995: 41). Vastavalt kiriku ametlikule seisukohale oli vesi ka pärast ristimist püha ja vesi tuli valada sellisesse kohta, kus mitte miski ebapuhas ei saanud rüvetada seda, näiteks voolavasse vette, jõkke (*O tainstve* 1998: 39).

Vahel ei mäletanud ka luteriusulised, kas ja mida ristimisveega enne või pärast tseremooniat ette võeti: “Ei tea, mis selle veega hiljem tehti. Seda vett ju õieti ei olnudki. Kolme sõrmega võtab ja paneb tilgad ära” (Angelstok); “Ristimisevette — Ei mina ei näinud midagi sinna pantavat. Iseäranis minul ei ristinud lapsi papp. Vesi pandi kus mujale, kui maha” (Tint); “Ei tea, mis ristimise veega tehti. Ega seda vett palju ei olnudki, seda oli nii vähe. Ma olin nii noor siis, mis mina oskasin siis aru saada” (Vaarman); “Ei tea, kas vee sisse pandi midagi või kuhu vesi pandi. Me oleme omadest maha jäänud ja teistele pole külge hakanud, meil pole neid seadusi” (Pärnamägi).

VARRUD

“Eks varrusid tehti nii, kuidas oli jõudu kellelgi” (Vuurman).

Mälestused varrude kohta ulatuvad 1910.–1920. aastateni. Varasematest varrudest leiab paar teadet Kristjan Suitsu taskuraamatust, kus ühel juhul on mainitud, et varrudelt pöörduti alles öösel tagasi (1892–1893: 28, vt ka 29). Pisut informatiivsem on sissekirjutus asunduste tippmehe Jakob Mihkelsoni poja Johannese suurejoonelistest varrudest 7. veebruaril 1893: “Õhtul mängisime mitmed mängutükid kooriga pidulistele ette. Pihlakas, kes ka pidule oli tulnud, oli ennast sikku täis võtnud. Tegi hulle tükke harmooniumi peal”. Veel selgub teatest, et sedakorda oli luteriusku ristitaval lapsel üks ristiema ja üks ristiisa (Suits 1892–1893: 38–38p).

Õige suurejooneliselt ning lõbusalt tähistati varrusid ka Sulevis. Suuremal peol mängiti lõõtspilli või esines puhkpilliorkester, kui lapse isa oli *pasunakoorme*s. Pärast söömist tantsiti ja mängiti seltskondlikke mängu — pandilunastamist jms: “Varrudel olid võõrad ja naabrid ja sugulased, peaaegast nigu pulmad, niisama olid varrud ka, ikka suured peod. Varrudel peeti jutlust või kõnet, lauleti jumalasõna laulusi kui ristiti. Ja tantsiti ja. . . Karmoska ja kannel ja viiul. Tantsiti kõiki: polkat, valtsi, krakuvjakki ja õunapuutantsu ja. . .” (Leks). Sama väideti ka Kubanis asuva Liivoonia kohta, kus veel nõukogude aja algul peeti suurejoonelisi varrusid: “Meil peeti suured varrud poole ööni, hommikul tulid veel peasi parandama. — Selsavetis käisime, andsime üles, et meil sündis laps. Varrud tegime kas nädala või kolme pärast. Terve päeva pidasime varrusid. Teine päev veel tulivad pahmellitama. Kolm korda tegime söökisi. Praeti kanu ja hanesid, viina (vein) ja vodkat. Laulsivad, tantsisivad, lõõtspill oli” (Valp).

Salmes arvati aga, et suurt lõbutsemist varrudel siiski polnud, peamine oli söömine: “Õhtul olid süldid, praadimisel järgi jäi ja vorstid ja hapukurki oli vahel. Ja missugune aastaag oli. Ristiti ära, siis söödi lõunat. Siis oli magustoit ka, riisipudru ja kampott või kissell. See oli alati, riisipudru oli pidutoit. Siis aeti juttu. Õhtaks oli sült, vorstid ja praad. Siis ei saadud nii kokku, nagu nüüd, siis oli suur asi, aeti juttu. Joodi viina. Ei, kohvi ei old. Ja matustel söödi vanasti ka alati kaks korda, söödi lõunal ja veel õhtul, pärast kui tuldi tagasi. Varrudel tantsimist ei olnud. No laulmist ei old ka. Siis praalimist ei old, siis oli rohkem pühadust” (Tšernjagina). Seega oli pearõhk söömisel, nagu ikka vanast ajast kombeks. Suhhumi ümbruse eestlastel oli 1980. aastatel vahel tavaks ristida kõik lapsed korruga, “kui rida on valmis”, mispuhul korraldati suurem pidu.

Sageli piirdusid varrud ristivanemate tagasihoidlikuma kostitamise

Ilmalikud varrud

1950. aastatel asendusid varrud Sulevis *titevaatuse pidudega*, mida võib samaaegselt vaadelda nii katsikupidudena, mis tulid moodi varasema üksaaval titeema küllastamise asemel, kui ka nn ilmalike varrudena. Mõnel juhul nimetati seal vaderid ning võidi

mingil tasemel läbi viia ristimine. Samasuguseid nimepaneku pidusid korraldati Eestiski: "Nüüd hakkavad ju moodi minema need nimepanemise peod, ei nimetata enam ristsed. Aga enamus käib ju üksikult ja kui tahavad pidu teha, siis kutsutakse ka külalised" (Mikkor 1987: 423). Ühest küljest võib eristada ristimise järkjärgulist kadumist lapse sünni puhul korraldatavalt peolt ja teiselt poolt võimuorganite kujundatud uue kodaniku sünni piduliku registreerimist. Esimesel juhul on tegu ristimise põlustamise tulemusel kujunenud tavadega, teisel juhul pakuti võimude poolt hoolikalt väljatöötatud ja läbimõeldud alternatiivi. Ilmaliku kombestiku kujundamisele pühendusid terved teadlaste, kultuuri- ja ideoloogiatöötajate rühmad, sellele pühendati konverentse ja kongresse ning anti välja temaatilist kirjandust. Uut, ilmalikku kombestikku hakati Nõukogude Liidus kujundama juba 1920. aastatel. Arutleti, kas üldse ongi vaja mingit kombestikku, arvati, et vähemalt kõige teadlikumad komnoored saavad ilma hakkama (Bromlei 1981: 7). Näite sellisest suhtumisest võib tuua ka Kaukaasiast 1924. aastast, kui üks komnoor Sulevist kirjutas, et komnoored enam pulmi ei pea (Kullerkupp 1924). Teised arvasid jälle, et ebateadlikumad rahvamassid pole niikuinii nõus kombestiku täieliku kaotamisega ja et oleks vaja üle võtta osa vanade traditsioonide vormist ning anda sellele uus nõukogulik sisu, unustamata kõrget kunstilist taset (Veresaeu 1986). 1920. aastel oli punastel varrudel pearõhk siiski propagandal ja nii või teisiti uue tava juurutamine massides ei õnnestunud. Nõukogude teadlased oletasid tagantjärele, et küllap polnud kavandatud ürituste meelelahutuslik osa ja kunstiline tase rahuldav (Baturin 1981: 65–66).

Pikka aega ei andnud uute traditsioonide juurutamine tulemusi, kuigi selleks rakendati nii humanitaarteadlasi, kultuuri- kui ka parteitöötajaid. Riiklike ja ühiskondlike organisatsioonide juurde loodi ilmaliku kombestiku väljatöötamiseks komisjone ja nõukogusid, mis koordineerisid erinevate spetsialistide tööd. Asi hakkas edenema aastakümneid hiljem. 1960. aastatel koostati Nõukogude Liidus parteiorganite ja kultuuritöötajate koostöös laste sünni piduliku registreerimise ja teistegi elutähtpäevade ilmaliku pühitsemise stsenaariume (Bromlei 1981: 14; *Rekomendatsii* 1981). Liiduvabariikide kultuuriministeeriumide poolt anti välja uut ilmalikku (vene keeles *graždanski* < kodanlik) kombestikku

tutvustavaid brošüüre. Niinimetatud punaseid varrusid hakati aktiivsemalt juurutama 1960. aastate lõpul (vt nt Arihbjajeva 1965: 57–59; Fedjanovitš 1995: 233; *Sotsialistitšeski* 1986: 170–173).

Musta mere ranniku eestlastel kujundati “punased varrud” klassikalisel kujul Eesti-Aiakeses. Ja seda mitte asunike maa-ilmavaatelse ümberkasvamise tulemusel, vaid kuna seda asundust tabasid 1937.–1938. a eriti ulatuslikud repressioonid, pea-aegu kõik täisealised mehed viidi minema (vt nt Sabbo 1996: 601–605). Administratiivselt kuulus Eesti-Aiake Abhaasia eesti küladest erineva jaotuse alla, sama ulatuslikud repressioonid olid veel Põhja-Kaukaasia ja Kubani eesti külates¹². Eesti-Aiakese järelejäänud eestlased püüdsid vähemalt väliselt käituda lojaalselt ning pole tänini toibunud repressioonide šokist. Kui Abhaasia eesti külates ja linnades arutlesid eestlased veel 1980. aastatel, miks just nende abikaasa või isa ära viimiseks välja valiti, siis Eesti-Aiakeses oli vastupidi, represseeritud saada oli seal normaalne. 1980. aastatel ei juletud Eesti-Aiakeses repressioonidest eriti veel rääkida, alles 1999. aastal kuulsin, et Eesti-Aiakeses oli puhastustöö eriti põhjalik. Ning vastupidiselt Abhaasia eestlaskonnale arutles ühena väheste hulgas represseerimata jäänud mehe poeg selle üle, et miks küll tema isa ära ei viidud.

Eesti-Aiakeses nõukogulikud kombetalitused kujundanud kultuuritöötaja väitis, et ta võttis eeskuju naabruses asuvast kreeklaste asulast Krasnaja Poljanast, kus oli juba varem nii tehtud. Huvitav on see, milline termin mõeldi välja “ilmalike vaderite” jaoks, otsetõlge vene keelest *nazvannõi* oleks “nimetatud”. Seega oli tegu nõndanimetatud nimetatud ema ja isaga. Sündmus pidi olema pidulik ja asjaosalistele meeldejääv. Vaatamata igakülgssele õnnestumisele korraldati sünnitunnistuste pidulikku kätteandmise tseremooniat sellisel kujul Eesti-Aiakeses veel vaid paar aastat hiljem ühel korral.

Veel 1980. aastatel töötasid Nõukogude Liidu ateistid välja aina tõhusamaid meetodeid religioonilmingutega võitlemiseks, peeti teaduskonverentse ning publitseeriti propagandakirjandust.

¹²Repressioone Põhja-Kaukaasias on eriti tõetruult kirjeldanud Hilda Sabbo (1990). Põhja-Kaukaasiast Abhaasiasse rännanud eestlased, keda 1980. aastatel kohtasin, kippusid sageli viima juttu just repressioonidele, ning soovitasid hoopis sellel teemal uurimust teostada.

Samal ajal moderniseeris ja lihtsustas vene õigeusu kirik ristimistseremooniat. Ristimine oli üks võimalusi äratada huvi noortes kiriku ja usuelu vastu üldse. Ateistlikult meelestatud etnoloogid on kritiseerinud kiriku uuendusi (Nosova 1986: 247). Kuid ateistid võtsid ise lapse sünni ilmalikuks tähistamiseks üle kirikukombeid (nt vaderite valimine). Seega püüdis kumbki osapool end rahvale meelepärasemaks muuta.

LÕPETUSEKS

Keerukates ja muutuvates poliitilistes ning etnilistes tingimustes oli Kaukaasia eestlaste usuelule omane arvamuste paljusus. Mõnes peres ei respekteritud õigeusku, teistes aga ristiti lapsi nõukogude ajal vene õigeusku. Estonias ja Eesti-Aiakeses ristiti lapsi küllalt kaua luteri usku. Eesti-Aiakeses on see tänapäevaks koguni taaselustunud. Ometigi toimis kõige tugevam õigeusklike surve just Estonia küla eestlastele, kuna sinna asustati massiliselt armeenlasi¹³ ja grusiinlasi. Eesti-Aiakest tabas 1930. aastate lõpul teistest küladest ulatuslikum repressioonide laine, mis soodustas seal ka eestluse kiiremat hääbumist. 1980. aastatel kõneles seal eesti keelt peale vanemate inimeste veel vaid mõni üksik noor eestlane. Kuid just seal on luterlik ristimine taaselustunud. Lilli Reisman, kes Eesti-Aiakeses kunagi püüdis kujundada ilmalikku nimepaneku tseremooniat ning omal ajal ristimise kohta väitis, et *praegu eestlased ei risti ega käi kirikus. Võib-olla mõni nii va-gaselt, et pole teada* (Reisman), toimetas 1990. aastatel luterlikku ristimist. Kodukülla sõidavad end luteri usku ristima isegi täiskasvanud inimesed teistest Venemaa paigust. 1999. aastal kuulsin

¹³ Ametliku vene õigeusu kiriku seisukoha järgi võisid Armeenia kirikusse kuuluvad inimesed vene õigeusu kirikuga liituda alles mürriga võidmise sakramendi läbi (*O tainstve* 1998: 65–66). Kuidas olid lood Abhaasias, on raske tagantjärele öelda. Minu andmeil käisid nii armeenlased kui grusiinid vene õigeusu kirikutes, Suhhumis oli ka Gruusia kirik. (Aastast 1910 kuni 1970. aastateni oli hilisem Suhhumi grusia kirik kreeklaste õigeusu kirik, siis aga asendasid grusiinlased kreeklaste ikoonid vägivaldselt grusiinlaste ikoonidega, n-ö võtsid kiriku üle. Kiriku ehitasid algselt endile Suhhumi kreeklased ja see valmis 1915. aasta lõpuks. Andmed pärinevad Suhhumist Ateenasse asunud Georgios Grigoriadiselt (Grigoriadis 2001 ja 2001a, vt ka Grigoriadis 2001b).)

seal eestlasi üksteist jagavat "puhastverelisteks" ja "mittepuhastverelisteks". Alles nüüd julgeti võõrale rääkida ka sellest, et lapsi kasvatati teadlikult venekeelseteks. Inimesed polnud siamaani toibunud 1930. aastate repressioonide šokist.

Tänapäeva Venemaa puhul on täheldatud, et ristimine, s.o vene õigeusku ristimine on üheks rahvusliku eneseteadvuse väljendamise vormiks keerukate rahvussuhete puhul (Nosova 1995: 90). Sajandeid islamiusulises Türgis elanud kristlike kreeklaste kohta on kirjutatud, et kirik asendas neile riiklust ja tähendas kodumaad suure algustähega (Ioanidi 1990: 21). Sama kehtib ka mõnede luteriusuliste rahvakildude osas, näiteks on olnud luteri usk tähtis tegur etnilise identiteedi säilimisel ingerisoomlastel. Õigeusklikul Venemaal on naabrid eestlaste usku, luteri usku seostanud nende rahvusega. Eesti asunike puhul on luteri usku identiteedi tegurina põhjalikult käsitletud Aivar Jürgenson peatükis "Luterlus kui identiteedi faktor Siberi eesti asundustes" (Jürgenson 2000: 31–36).

Ühel osal Eesti-Aiakese eestlastest on tänapäeval luterlik ristimine omamoodi rahvusliku eneseteadvuse väljendamise vormiks. See on üpriski huvitav nähtus, kuna Eesti-Aiake oli just too küla, kus eesti keel hääbus rutem kui mujal. Ühelt poolt "venestunud" küla, teisalt "luterlus". Kuivõrd see ristimine on seotud tegelikult millessegi uskumisega, on iseküsimus.

Ka Estonia külas oli luteri usul tähtsus seoses etnilise identiteediga. 1950. aastate lõpul ja 1960. aastatel peeti seal osas peredest oluliseks just luterlikku ristimist, mõned eesti lapsed palusid ise end ristida "eesti usku", ristimist toimetasi külaelanikud või viidi lapsi Eestisse ristimisele. Luterliku ristimise tähendus tundus Estonias olevat pigem etniline kui religioosne. Pea kõik kaukaaslastest ja venelastest külaelanikud olid ristitud õigeusku, eestlastel polnud ristimine sedavõrd üldine. Mulle jäi mulje, et ühest küljest tahtsid need lapsed olla ristitud nagu õigeusklikud naabridki, kuid samas sooviti erineda teistest, s.o kaukaaslastest ja venelastest jt.

Kuidas on lood aga usueluga tänapäeval Eesti-Aiakeses, kus luterlik ristimine taas moes? Uuris 2000. aasta oktoobris ühelt ristimisega tegelnud naise tütrelt, mida tema arvas ristimiskombestiku taaselustumisest Eesti-Aiakeses. Küsisin, kas inimene,

kes tegeles ristimisega, uskus ise jumalat. Mulle vastati, et ei uskunud, kuid ta olevat kaheldes arutlenud: "Ma ei tea, võib-olla on midagi, võib-olla pole." Ka tema isa olevat rääkinud nii. Aga ema oli väga usklik. "Kui me lauast tõusime, pidime leiva-soola eest Jumalat tänama. Kui lillele astusime, pidime vabandama, ka lillel on valus. Ta rääkis, et ka putukatel, ussikestel ja lepatriinudel on lapsed, kes ootavad neid. Õpetas neist lugu pidama. Vanaema viis veel öösel lehmale koti selga, et tal soojem oleks. Vanaema õpetas, et kellegile ei tohi liiga teha. Aga inimestega oli ta veel parem, õpetas, kui teile keegi halba teeb, tehke nii palju head, kuni tal on häbi ja ta hakkab paremaks. Inimene on halb, kuna talle on halba tehtud."

Lilli Reisman, kes tegeles viimati ristimisega, võttis selle ameti üle oma tädipojalt Karl Naeltakilt pärast tolle surma. Karl olevat tasahilju aastakümneid ristimisega tegelnud. Tagantjärele arvatakse nõukogude ajast, et ristimine oli *nagu keelatud ja nagu polnud ka*. Mõned Eesti-Aiakese inimesed ristsid lapsi Sotšis kirikus õigeusku, pärast aga külas luteriusku. Aastatel, mil usuellu Nõukogude Liidus ametlikult põlu all oli, tuli mujalgi ette, et usutalitusi viisid läbi külainimesed ise.

Eesti-Aiakese eestlased ise oletavad, et võib-olla kujundati ristimisteks "oma" tseremoonia, aga võib-olla tehti nagu esivanematel. "Võib-olla kõike ei tehtud ka õieti, võib-olla tehti." Ristimisel põlesid alati laual kaks küünalt, küünalde küljes olid linnid. Ristija luges midagi raamatust. Ristimisvesi oli tavalisel taldrikul ja ristiema ja ristiisa panid sinna peenraha. Ristimisveega "määriti lapse laupa või tehti rist", oletas küsitletu. Pärast viskasid ristiema, võib-olla poisil ristiisa, ristimisvee üle puu, et nagu kui üle puu visata, kasvab pikka kasvu.

Kuidas põhjendati viimaseid asetleidnud luterlikke ristimisi? Küsitletu, viimase ristimisega tegelnud inimese tütar rääkis, et ta ise on ristimata, kuna isaema ütles: "See on küll üks ilus komme, aga võib ka ilma selleta hakkama saada." Aga osa inimesi hoidis sellest kombest siiski kinni ka kõige raskematel aegadel. Näiteks 1937. aastal, kui kõik olevat olnud keelatud, tähistasid mõned ikkagi jõulusid. Nüüd hiljuti aga palus Miili Oberman, et ta sureb, aga lapselapsed on ristimata. Miks ta seda vajalikuks pidas, ei

teatud arvata, "võib-olla nad siiski midagi uskusid... Meil ei tulnud see pähegi..."

Ühel juhul otsustati isetegevusliku luteri usku ristimise kasuks seetõttu, et eesti-vene perekonnas oli naine ristitud külainimese poolt luteri usku. Esialgu taheti lapsi ristida vene õigeusu kirikus, *pahrestjanski*, papp aga ütles, et kuna ema on teist usku, tuleb ta enne ümber ristida. Nii loobutigi *pahrestjanski* ristimisest ja ristiti *eesti moodi*.

Viimasel ajal on Venemaal, Sotši piirkonnas elavatel Kaukaasia eestlastel olnud kokkupuuteid nn evangelistidega, kusjuures mulle jäi selgusetu, millist kirikut täpselt silmas peeti. Krasnaja-Poljanas on evangelistidel oma "papp koos naisega" ja ka kirikuhoone. Sealne evangelistide kirikuõpetaja käis paaril korral ka Eesti-Aiakases, inimeste vähese huvi tõttu polevat ta enam sinna tulnud. "See papp rääkis, et Jumal on üks, aga usk on erinev. Aga ta ütles, et evangelistidel see on luteriusk, et see läheb kõik kokku luterlastega. Ta rääkis, et see on sama. Elsa rääkis, et tema tahab, et oleks vanematega üks usk, et äkki kohtume teises ilmas oma vanematega."

Seega on üpriski oluline esivanemate usust kinni pidada. Äkki võimaldab see teises ilmas esivanematega kokku saada? Kes teab, igaks juhuks... Ja nii toimetataksegi oma moodi ristimisi, isetegevuslikus korras.

Ka mõned Adleri ekamad eesti naised arutlesid, et evangelistide kirik on "nagu eesti kirik, nagu meie oma" ja et seal võiks käima hakata. Tundus, et evangelistide usulistest tõekspidamisest suurt midagi ei teatud, mainiti, et nende kirikus on nurgas "pianiino", on pingid, kus võib istuda jutluse ajal ja et risti ei pea ette lööma.

Külades, kus eestlus püsis kõige kauem, Sulevis ja Salmes ei peetud luterlikku ristimist hilisemal ajal sugugi oluliseks. Nii täiskasvanute kui laste õigeusku ristimist esines seal segaperedes ja need vähesed eestlased, kes ristisid, tegid seda linnas õigeusu kirikutes. Milliseks on sealsete ja ka Suhhumi piirkonna eestlaste usu elu kujunenud tänapäevaks, seda ma ei tea, 1999. ja 2000. aasta ekspeditsioonidel ei õnnestunud mul üle Vene-Abhaasia piiri pääseda.

Estonias oli 1996.–1997. aastateks elavnemas Jehoova tunnistasjate usuliikumine. Juba 1980. aastatel oli seal üks eakas Jehoova tunnistasja, kelle perekonnaliikmed selle usulahuga seotud polnud, ning ta ei teinud külas ka mingit usulist agitatsiooni. Siiski suhtusid teised külaelanikud temasse eelarvamusega, mulle räägiti tookord, et ta on baptist. Külaelanikud suhtusid sellistesse usuliikumistesse halvaks panuga. Ent 1990. aastate keskpaigaks olid mitmed Estonia küla eestlased hakanud Abhaasia-Gruusia sõjast tingitud vintsutuste tagajärjel Jehoova tunnistasjateks.

Ka Sulevis oldi 1996.–1997. aastal Jehoova tunnistasjatega kokku puutunud, seal suhtuti aga neisse tõrjuvalt. Minu hea tuttav Lilli Angelstok pidas mind 1997. aastal Jehoova tunnistasjaks, kui nägi mind kaugelt oma kodule lähenemas. Kohtumise vältimiseks tõttas ta kodust minema, naastes alles siis, kui minia läks talle selgitama, et saabusid külalised Eestist, mitte Jehoova tunnistasjad. Lilli arutles, et tegelikult on ka eestlased usklikud, kuid eestlased usuvad “vagase” ega lähe seda kellelegi kuulutama.

Käsikirjalised allikad

Eestlaste... s.a. = Eestlaste ajalugu Suchumi linnas. EKLA, f 235, m 29:14

Holberg, Hendrik 1919. Estonia kiriku ja hariduse ajalugu. EKLA, f 235, m 27:11

Ludvik, Villem 1925. Sulevi ajalugu. ERM KV 362, lk 276–330

Mikkor, Marika 1984. Teatmematerjali Abhaasi ANSV Gagra rajooni Leselidze k/n Sulevi küla eestlaste perekonnakommete kohta. EA 203, lk 1–273

Mikkor, Marika 1985. Andmeid Kaukaasia eestlaste lapse sünni ja abiellumisega seotud tavade ja uskumuste kohta. EA 207, lk 8–180

Mikkor, Marika 1985a. Kaukaasia eestlaste perekonnakombestikut ja folkloorist. EA 207, lk 181–360

Mikkor, Marika 1986. Teatmematerjali Abhaasia ANSV Gagra rajooni Leselidze k/n Salme küla armeenlaste ja grusiinlaste ning Gruusia NSV Ahalkalaki linna armeenlaste elutähtpäevadega seotud tavade ja uskumuste kohta. EA 207, lk 361–413

Mikkor, Marika 1986a. Teatmematerjali inimese sünni ja surmaga seotud tavade ja uskumuste kohta Tallinnas ja Tartus, Harju raj. Kuusalu k/n-s, Rakvere raj. Vihula k/n-s, Rapla raj. Raikküla k/n-s ja Rapla

alevis, Pärnu raj. Vändra alevis ja Kingissepa raj. Leisi k/n-s. EA 212, lk 1–383

Mikkor, Marika 1987. Inimese sünni ja surmaga seotud tavad (Laiuse, Puhja, Rõngu, Torma ja Palamuse khk.). EA 225, lk 378–551

Mikkor, Marika 1989. Inimese sünni ja surmaga ning abiellumisega seotud tavad ja uskumused Laiuse, Torma ja Urvaste kihelkonnades. EA 213, lk 251–364

Mikkor, Marika 1997. Abhaasia eestlaste identiteedist ja perekonnatähtpäevadest. (Eesti Rahva Muuseumi Etnograafilise arhiivi üleantud käsikiri, mis on seni kõitmata)

Nerman *s.a.* = Jakob Nermani saateartiklid tema poolt koostatud Kaukaasia eesti asunduste ajaloole. EAM, f 284, n 1, s 34

Pint, Jakob 1958. Mälestusi ja märkmeid Mustamere ranniku Eestlaste elust-olust. EAM, f 284, n 1, s 11

Pint *s.a.* = Jakob Pindi poolt koostatud Estonia küla elanike nimesitigid. EAM, f 284, n 1, s 13

Ratassepp, Marie 1962. Marie Rattasepp. Minu elulugu ja mineviku mälestused. EAM, f 284, n 1, s 15¹⁴

Salme Kirikuraamat = Salme Ewangeli Lutterusse Koggodusse Kiriku ramat 1885 aastast. Abhaasia ANSV Gagra rajooni Rahvasaadikute Nõukogu Täitevkomitee Perekonnaseisuaktide osakond

Suits, Kristjan 1882–1916. J. Nermani ärakiri K. Suitsu mälestustest. 1882–1916. EAM, f 284, n 1, s 10a

Suits, Kristjan 1892–1893. Kristjan Suitsu taskuraamat. 1892–1893. EAM, f 284, n 1, s 4

Suits, Kristjan 1918. Mälestusi "Estonia" eesti küla asumisest Suhhuumi ümbruses. EAM, f 284, n 1, s 9

Tiismus *s.a.* = Johannes Tiismus. Salme küla perekonna raamat (alustatud 1884). EAM, f 309, n 1, s 65

Arhiivid

ERM = Eesti Rahva Muuseum

EA = Eesti Rahva Muuseumi Etnograafiline Arhiiv

ERM KV = Eesti Rahva Muuseumi korrespondentide vastused

¹⁴Säiliku autor on oma nime kirjutanud Rattasepp, Eesti Ajaloomuuseumis on aga nimistus säiliku autoriks märgitud Ratassepp.

EAM = Eesti Ajaloomuuseum

F 284 = Jakob Nermani kollektioon eesti asundustest Kaukaasias.
1882–1963

F 309 = Eesti asundused end. Nõukogude Liidus. 1895–1983

EKM EKLA = Eesti Kirjandusmuuseumi Kultuurilooline Arhiiv

F 235 = S. Sommeri kogu

Kirjandus

- Arihbaeva 1965 = Н. В. Арихбаева. Организация работы родильного дома. Москва
- Balov 1890 = А. Балов. Рождение и воспитание детей в Пошехонском уезде Ярославской г. — *Этнографическое обозрение*, 3, 90–114
- Baturin 1981 = И. Батурич. К вопросу об идеологической эффективности новой обрядности (на материалах Эстонской ССР). — *Традиционные и новые обряды в быту народов СССР*. Москва, с. 65–71
- Bromley 1981 = Ю. В. Бромлей. Новая обрядность — важный компонент советского образа жизни. — *Традиционные и новые обряды в быту народов СССР*. Москва, с. 5–28
- Dolženko 1995 = И. В. Долженко. Родильные обряды и обычаи русских крестьян Восточной Армении. Начало 20 в. — *Обычаи и обряды, связанные с рождением ребенка*. Москва, с. 60–80
- Eestlased Kaukaasias. Vaimline edenemine Eesti asundustes. Isiklike muljeid kohapealt. 1929. — *Pärnumaa Nädal*, nr 13
- Elanik 1901. Suhumist. — *Uus Aeg*, nr 116
- Elanik 1929. Kulakline "sõbramehelikkus" on kõrgemal kui nõukogude seadus. — *Edasi*, nr 62
- Fais-Leutskaia 1997 = О. Д. Фаис-Леутская. Народы Италии. — *Рождение ребенка в обычаях и обрядах. Страны зарубежной Европы*. Москва, с. 250–301
- Fedjanovitš 1995 = Т. П. Федянович. Родильные обряды у мордвы. Конец 19–20 в. — *Обычаи и обряды, связанные с рождением ребенка*. Москва, с. 217–244
- Grigoriadis 2001 = Георгий (Георгиос) Григориадис. Греки в Сухуме: Греческое население Сухума и окрестностей в XIX и начале XX века. — *Афины Плюс*, № 8 (81), 22 фев.

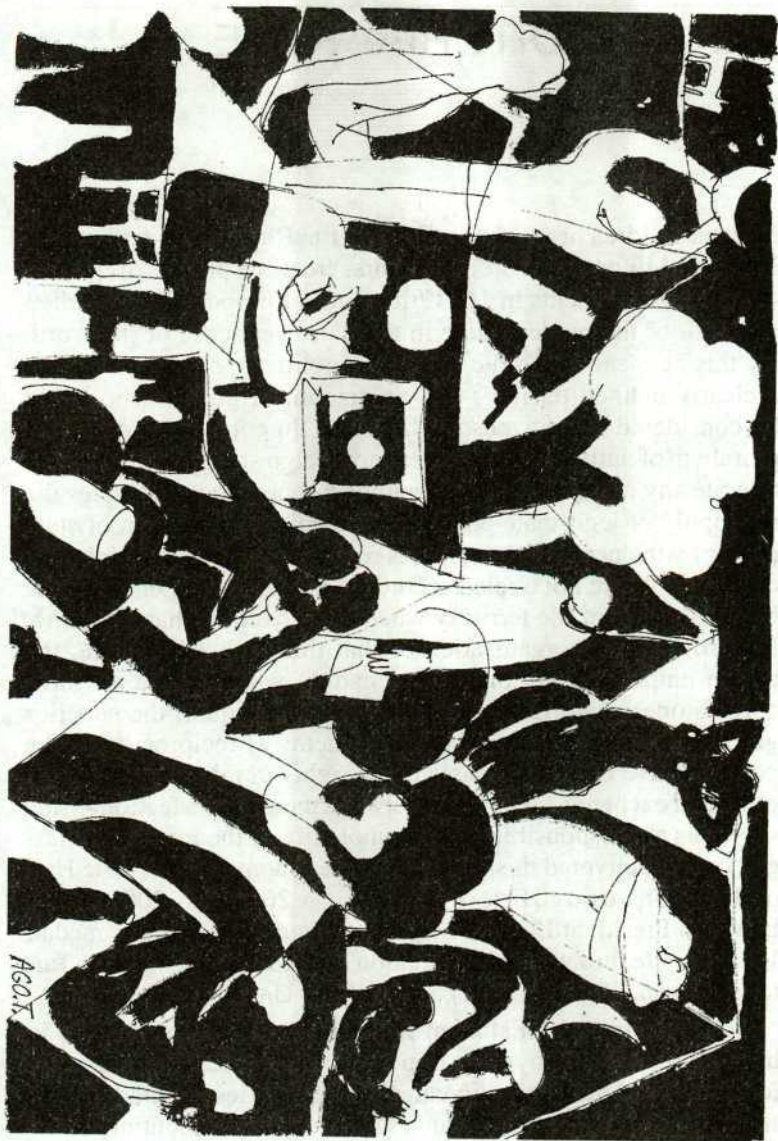
- Grigoriadis 2001a=Георгий (Георгиос) Григориадис. Греки в Сухуме: Частичное возвращение. Период до сегодняшнего дня. — *Афины Плюс*, № 16 (89), 19 апр.
- Grigoriadis 2001b = Георгиос Григориадис. Греки в Сухуме. — <http://www.relintex.gr/sukhum>
- Grünthal, J. 1924. Eesti rahvameditsiin, eriti sünnituse ning naiste haiguste puhul ja laste arstimisel, vanavara valgustusel. — *Eesti Kirjandus*, XVIII, lk 299–308, 334–337, 386–395, 443–453, 475–491
- Holzmayr, J. B. 1872. Osiliana. Erinnerungen aus dem heidnischen Göttercultus und alte Gebräuche verschiedener Art, gesammelt unter den Insel-Esten. — *Verhandlungen der gelehrten Estnischen Gesellschaft zu Dorpat*. 7. Band, 2. Heft. Dorpat
- Hämäläinen-Forslund, Pirjo 1988. *Maammon marjat: Entisaikain lasten elämää*. Porvoo/Helsinki/Juva
- Ioanidi 1990 = Н. Н. Иоаниди. Греки в Абхазии. Очерки истории греческого населения Абхазской АССР. Сухуми
- Ivanova 1997 = Ю. В. Иванова. Албанцы. — *Рождение ребенка в обычаях и обрядах. Страны зарубежной Европы*. Москва, с. 141–163
- Jürgenson, Aivar 2000. Kirik ja kool Siberi eesti asundustes. — *Acta Historica Tallinnensia*, 4, lk 31–48
- Kider, Karl 1914. Kaukasia Eesti asunduste juubeli-laulupidu Suhumis. — *Olevik*, nr 63
- Kirkmann, Johannes 1912. Eesti asundused Mustamere kubermangus, Kaukasias. 4. Salme-Sulevi asundus. — *Postimees*, nr 140
- Kosmenko 1984 = А. П. Косменко. *Народное изобразительное искусство венсов*. Ленинград
- Kožanovski 1997 = А. Н. Кожановский. Народы Испании. — *Рождение ребенка в обычаях и обрядах. Страны зарубежной Европы*. Москва, с. 302–326
- Kullerkupp, O. 1924. Eesti asunikud Mustamere maakonnas. — *Edasi*, nr 284
- Lebedeva 1989 = А. А. Лебедева. Значение пояса и полотенца в русских семейно-бытовых обычаях и обрядах XIX–XX вв. — *Русские: семейный и общественный быт*. Москва, с. 229–248
- Linda asutusest Suhkanis. 1885. Kirj. — *Olevik*, nr 40
- Listova 1989 = Т. А. Листова. Русские обряды, обычаи и поверья, связанные с повивальной бабкой (вторая половина XIX–20-е годы XX в.). — *Русские: семейный и общественный быт*. Москва, с. 142–171

- Listova 1995 = Т. А. Листова. Ребенок в русской семье. Рождение, крещение. 2-я половина 19–20 в. — *Обычай и обыряды, связанные с рождением ребенка*. Москва, с. 8–59
- Loorits, Oskar 1932. Die Geburt in der livischen Volksüberlieferung. — *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*, Bd. XXVI, Tartu, S. 131–169
- Luce, Johann Wilhelm Ludwig von 1827. *Wahrheit und Muthmassung: Beytrag zur ältesten Geschichte der Insel Oesel*. Pernau
- Manninen, Ilmari 1924. Sündimine ja lapsepõlv eesti rahvatraditsioonis. — *Eesti Arst*, lk 75–78, 95–104, 143–153
- Malts, Gustav 1931. J. Leinbergi vennapoja Gustav Maltsi kiri Nõo kirikuõpetajale M. Lipule. — *Materjale Maltsveti liikumise kohta*. (Ajalooline Arhiiv II. Akadeemilise ajalooseltsi toimetised VII.) Tartu, lk 403–435
- Materjale Maltsveti liikumise kohta*. (Ajalooline Arhiiv II. Akadeemilise ajalooseltsi toimetised VII.) 1931. Tartu
- Mihkelson, J. 1894. J. M. Suhhumis, 23. apr. 1894. — *Olevik*, nr 20, lk 453
- Mihkelson, J. 1899. J. M. Suhhumist... — *Olevik*, nr 8
- Mikkor, Marika 1992. Kaukaasia eestlaste matusekombestikust. — *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat*, XXXIX, Tartu, lk 167–188
- Mikkor, Marika 1994. Kaukaasia eestlaste surmakujutelmadest. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1234–1267, nr 7, lk 1481–1496
- Mikkor, Marika 1998a. Sünnitusabist Musta mere ranniku eesti külades. — *Akadeemia*, nr 5, lk 939–978
- Mikkor, Marika 1998b. *Eestlased Musta mere rannikul*. Tartu
- Mikkor, Marika 1998c. Ersade sünnikombestikust Sabajevo ja Povodimovo külas. — *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat*, XLII, Tartu, lk 53–78
- Mikkor, Marika 1999a. Soikkola isurite ja Kurgola soomlaste sünnikombestikust. — *Akadeemia*, nr 5, lk 975–996
- Mikkor, Marika 1999b. Sünnijärgse ajaga seotud toimingutest Kaukaasia eestlastel. — *Eesti Rahva Muuseumi Aastaraamat*, XLIII, Tartu, lk 133–170
- Mikkor, Marika 2000. On the Erza-Mordvinian Birth Customs in Sabajevo and Povodimovo Villages. — *Folklore. Electronic Journal of Folklore*. Printed version. Vol. 13, pp. 111–133. Vt <http://haldjas.folklore.ee/folklore/vol13/birth.htm>
- Muga. 1913. Salme asundus Kaukasias. — *Külaline*, nr 25, lk 199–200

- Nosova 1986 = Г. А. Носова. Обряд крещения: традиции и современность. — *Вопросы научного атеизма*. Выпуск 34. Москва, с. 234–257
- Nosova 1995 = Г. А. Носова. Современное состояние обряда крещения. Этносоциологический анализ. — *Обычаи и обряды, связанные с рождением ребенка*. Москва, с. 81–100
- O t a i n s t v e 1998 = О таинстве крещения. С подробным объяснением всех совершаемых обрядов. Москва
- O s a v õ t j a 1926. Usumürk on hävinemisele määratud. Mustaronga Jõe kasuta vaev. (P-Kaukaasias.) — *Edasi*, nr 131
- P i h l a k a s, Johannes 1892. Suhhumis, 26. Dets. 1891. — *Sakala*, nr 5
- P i h l a k a s, Johannes 1892a. Suhhumis 16. Oktobril 1892. — *Sakala*, nr 46
- P i h l a k a s, Johannes 1906. Kirjad Kaukasiast. — *Virulane*, nr 121
- P i h l a k a s, Johannes 1906a. Kirjad Kaukasiast. — *Virulane*, nr 122
- P l o s s, H. 1884. *Das Kind in Brauch und Sitte der Völker*. Bd. I. Leipzig
- P o p o v 1903 = Г. Попов. Роды. — *Русская народно-бытовая медицина по материалам этнографического бюро князя В. Н. Тенишева*. С. Петербург, с. 325–362
- P ä s s, Elmar 1938. About the customs at childbirth among the Ingers and the Votes. — *Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft*, XXX. Tartu, pp. 538–564
- R e d k o 1899 = А. Редко. Нечистая сила въ судьбахъ женщины-матери. — *Этнографическое обозрение*, № 1–2, с. 55–131
- R e k o m e n d a t s i i 1981 = Рекомендации к обрядам “Бракосочетание” и “Рождение”. — *Традиционные и новые обряды в быту народов СССР*. Москва, с. 142–162
- S a b b o, Hilda 1990. *Häving*. Tallinn
- S a b b o, Hilda 1996. *Võimatu vaikida*. I. Tallinn
- S a l m e ja Sulevi asundustest. 1921. — *Päevaleht*, nr 320
- S a r t o r i, Paul 1910. Sitte und Brauch. — *Handbücher zur Volkskunde*. Bd. 5. Leipzig
- S e r o v 1997 = С. Я. Серов. Португальцы. — *Рождение ребенка в обычаях и обрядах. Страны зарубежной Европы*. Москва, с. 327–341
- S o l o v j o v a 1995 = Л. Т. Соловьева. Крестильная обрядность у грузин. — *Обычай и обряды, связанные с рождением ребенка*. Москва, с. 124–244
- S o t s i a l i s t i t š e s k i i 1986 = Социалистический быт мордовского села. Саранск

- Zarginava 1986 = Т. Г. Заргинава. Социалистическая обрядность как фактор атеистического воспитания. — *Вопросы научного атеизма*. Выпуск 34. Москва, с. 224–232
- Zelenin, Dmitri 1927. *Russische (ostslavische) Volkskunde*. Berlin/Leipzig
- Ter-Sarkisjants 1998 = Алла Тер-Саркисянц. *Армяне. История и этнокультурные традиции*. Москва
- Valk, Ülo 1998. Ristimise tähendusest eestlasele rahvausundi andmetel. — M. Kalda, M. Kõiva (toim). *Sator I: Artikleid usundi- ja kombeloost*. Tartu, lk 137–156
- Veresaev 1986 = В. В. Вересаев. Об обрядах старых и новых. Еще об обрядах. — *Вопросы научного атеизма*. Выпуск 34. Москва, с. 271–297
- Viktor 1924. Sulevlased ei võtnud pappi vastu. (Sulevi asundus Mustamere kub.) — *Edasi*, nr 225
- Viktor 1924a. Papi äpardus. (Salme asundus, Mustamere kub.) — *Edasi*, nr 227
- Volkova 1983 = Н. Г. Волкова. Армяне Абхазии (вопросы этнокультурных контактов). — *Полевые исследования Института этнографии 1979*. Москва, с. 105–114
- Võime, Lembit 1980. *Tee uude ellu: Eesti asunduste ajalooost Kaukaasia Mustamere rannikul XIX saj. teisest poolest kuni 1929*. Tallinn
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1876. *Aus dem inneren und äusseren Leben der Ehsten*. St. Petersburg

MARIKA MIKKOR (sünd. 1963) on lõpetanud TRÜ 1988. aastal ajaloo erialal, praegu Eesti Rahva Muuseumi teadusosakonna teadur. *Akaadeemias* varem ilmunud artiklid “Kaukaasia eestlaste surmakujutelmadest” (1994, nr 6, lk 1234–1267; nr 7, lk 1481–1496), “Soikkola isurite matusetavad” (1995, nr 9, lk 1889–1927), “Sünnitusabist Musta mere ranniku eesti külades” (1998, nr 5, lk 939–978), “Soikkola isurite ja Kurgola soomlaste sünnikombestikust” (1999, nr 5, lk 975–996) ja “Sünnikombestikust linnas ja maal” (2000, nr 4, lk 806–847; nr 5, lk 1017–1044).

AGO TEEDEMA. Marginaalne Supilinn

EDITORIAL NOTE

Margus Laidre, head of the Bureau for Russia and CIS at the Estonian Ministry of Foreign Affairs, creates a picture of characteristic developments in 16–17th-century Europe, which marked the birth of the modern state in the narrower sense of the word. By this he means the state as unitary political power ruling over a clearly defined territory and an amount of people who could be considered the citizens of the state. In contrast to medieval pluralism of authority, the modern sovereign state power does not tolerate any other independent authorities next to it but seizes the monopoly of legitimate power. The medieval definition of state power by the personal principle is replaced by the territorial principle; people are not treated according to their own, i.e. tribal law but by the law of the territory where they reside. Characterising, in particular, the organisation of that time's Swedish state, the author emphasises its patriarchal nature, which rested on three cornerstones: 1) difference — people are unequal; the superior gives orders and the inferior obeys them; 2) reciprocity — the partners have obligations as well as rights in relation to one another and exchange takes place between them; 3) perfection — the superiors are responsible for the whole life of the inferiors. Margus Laidre delivered this report at the ceremony in the White Hall of Tartu University History Museum on 26 March 2001, when Estonian President Lennart Meri was awarded the Skytte medal. Johan Skytte initiated the foundation of secondary schools in Tartu (1630) and Tallinn (1631) and of Tartu University in 1632.

Tõnis Lukas, the Estonian Minister of Education studies in his article the employment opportunities of the medieval clerics of Tartu. Differences in career opportunities resulted mainly from one's circle of acquaintances, existence of influential protectors and, naturally, from everyone's own interest in advancement. From the viewpoint of clerics' career opportunities, Tartu diocese

was the central and most influential region in Old Livonia. The role of Riga archdiocese was not comparable to that of Tartu; in a town like Riga the bishop's authority was simply suffocated by the conflicting political and commercial interests. It was much more prestigious to be a canon or even a simple clergyman in Tartu than in the counties of Saaremaa and Läänemaa, or even in Tallinn. Therefore, the concentration of top-level clerics in Tartu was much greater than elsewhere in Old Livonia.

Rudolf Gottfried Kallas (1851–1913) was a well-known figure of the Estonian national awakening period, a pastor at Valga, Rõuge and the Estonian parish of St. Petersburg, an author of schoolbooks, a prominent orator and man of letters. In 1897 he published an extensive research paper in German, *System der Gedächtnislehre*, which observes the regularities of memory and application of mnemonic methods, mostly in folklore and religion but also in modern science and pedagogy. Despite its originality, Kallas' paper did not find international recognition and soon fell into oblivion even in his homeland. As late as in 1925, the French scholar Marcel Jousse presented similar conclusions in a systematic way. Differently from Kallas, his paper came to be quoted in research. Rudolf Kallas' work is introduced by Andres Herkel, MA in philosophy and a member of the Estonian Parliament.

Harry Jansen (13 September 1851 – 14 October 1913) is one of the most interesting Estonian cultural figures who, unjustifiably, have not deserved literary historians' attention. Actually, he was the first man of letters of Estonian origin who had something to tell that time's international public, e.g. in his German- and Hungarian-language papers on Montesquieu and Epicurus, and articles published in several European countries in the 1890s. To celebrate Harry Jansen's 150th birth anniversary, we present the most probably first Estonian translation of his German-language poetry (he used the pseudonym of Konrad Walther).

Relying on archive records recovered from secrecy in Russia, historian Viktor Syrkin describes an episode of the Communist regime's genocide against Udmurtian peasants. Comparative analysis of demographic data reveals that in 1936 the death rate grew, as compared to 1935, by more than 40%, and among chil-

dren of up to one year of age even by 53%, being among the highest on the whole territory of the Russian Federation. In April 1937 the natural increase of Udmurtian rural population was the lowest in Russia, while in the first half of 1936 it was still among the highest in the whole USSR. The main reason for demographic loss was the famine caused by draught, and the resulting diseases. At the same time the state organised a particularly cruel campaign of grain storing, by which the "harvest" was violently taken away from the starving Udmurtian people.

In its treatment of the Soviet-German war that broke out in 1941, the Soviet history books excluded any kind of aggressivity on the Soviet side. Nothing was said about the Red Army's preparations to attack Germany. After the collapse of the Communist empire, however, this official concept has begun to crumble, and during the past decade Russian historians have laid particularly great emphasis on alternative treatment of the years 1939–1941. The most influential factor was the publication of Viktor Suvorov's (Vladimir Rezun's) books *Icebreaker* and *M-Day* in Russia in the early 1990s, which started an unplanned discussion. This has lasted till the present and has given the treatment of the initial years of World War II an entirely new slant. Plenty of hitherto unknown historical records have become available for the public. We publish a paper by Mikhail Meltyukhov from the Russian Institute of Documents and Historical Records Research about the events in the Baltics from 1939–1941. Meltyukhov presents a great number of new facts and numerical data about the Red Army units, thus essentially modifying the views that dominated in earlier historical studies. For example, it is revealed that the Soviet troops concentrated on the borders in September 1939 were considerably more numerous than the Estonian higher military officers might have guessed. It is of no lesser importance that military preparations for the annexation of the Baltics began even before signing the Molotov-Ribbentrop Pact. The report of S. Timoshenko, the Soviet Commissar for National Defence, sent to Stalin and Molotov on 17 June 1940 is also rather expressive, calling for radical Sovietisation of the occupied territories.

The problem of dark matter has attracted interest in astronomers of many countries, and they have approached the question by

different routes. We publish the second part of the article by astrophysicist Jaan Einasto, where the author describes how the astronomers of Tartu came to think about dark matter and what difficulties had to be overcome. Earlier, the prevalent opinion among astronomers was that galaxies and galactic clusters are located in space more or less at random, and they fill space evenly. Tartu scientists, however, found that the main structural elements are chains of galaxies, which, sporadically thickening, form packs of galaxies that can be identified with clusters or groups. Chains are surrounded from all sides by voids. Thus, the Universe has a regular cellular structure. There is so little of ordinary matter in a galaxy that, if distributed evenly, it would comprise only half per cent of critical density. Critical cosmological density is the density at which the expansion of the Universe decelerates and ceases. In the case of greater density, expansion will later be replaced by contraction; in the case of smaller density, however, the Universe will expand infinitely. Dark matter added considerably to the amount of matter in the Universe, but it was still insufficient for achieving critical density. Combined with ordinary matter, dark matter comprises about one third of critical density. The inflation theory states that the total density of the Universe, considering both matter and energy, should be equal to critical. The missing two thirds of density should be covered by an unknown even background, which recently has become to be called dark energy. It has been identified with the cosmological constant, which Einstein introduced into the equations describing the evolution of the Universe as early as in the first half of the 20th century. Dark matter as the main constituent of the Universe is necessary for the formation of galaxies, and the search for its true essence continues.

At each attempt to translate the New Testament, one has to consider the whole history of formation of any term in the Greek language. This is not only a philological problem but to almost the same extent a problem of natural theology. The treatment of natural theology by Jaroslav Pelikan, professor emeritus of Yale University, summarises the coinciding views of three Eastern Christian thinkers on a number of questions. These thinkers are Basil of Caesarea (died in 379), his brother Gregory of Nyssa (died

about 395) and Gregory of Nazianzus (died 389), who are often known collectively as the three Cappadocians. All of them were deeply rooted in classical Greek culture, being at the same time sharply critical of this tradition. They were in constant intellectual dialogue and in constant argument with the heritage of classical culture and the contemporary interpreters of this heritage.

In the mid-19th century a sizeable number of Estonian peasants who lived in straitened circumstances emigrated to the Caucasus. They settled in the areas that the Abkhaz and Circassians had left in the 1860s–1870s after the Russian-Turkish wars. The Estonian community on the Black Sea coast of Abkhazia is of extremely diverse origin. It had its beginnings in the village of Estonia that was founded by Estonians who had come from Samara in 1882. Estonians also arrived from the Crimea, Estonia and Estonian villages in several regions of Russia. Soon the emigrants became related through marriages. This, along with the spread of urban culture, contributed to the disappearance of regional dialects and customs. The neighbours of Estonia village were Armenian, Bulgarian, Moldovan and Mingrelian villages; those of Linda village — Greek, Mingrelian and German villages, and a few Latvians; Salme and Sulevi villages bordered on Moldovan and Armenian; Punase Lageda village on Greek villages. All these peoples, except Germans and Latvians, were Orthodox, while Estonians were Lutherans. In her article Marika Mikkor, researcher at the Estonian National Museum, describes the religious life and baptism rites of Caucasian Estonians.

The issue ends with the memoirs of Voldemar Teppich-Kasemets, a character from the nomenclatura of the Communist Party of Estonia, which were first published in 1933.

Career opportunities of Tartu clergy in the Middle Ages

Tõnis Lukas

We should not imagine a medieval cleric as a person who belonged to only one convent, remaining there for a lifetime. Particularly during the late Middle Ages, clerics often changed their offices, thus making a career. One of the motives for seeking new positions definitely was the economic or political authority associated with one or another office. Along with advancement to more profitable positions, the so-called cumulation of offices became quite usual; this means that one person held several offices. If a cleric served simultaneously at several geographical locations, he certainly could not reside in all those places. Consequently, at places he never visited, he was represented by local vicars.

Naturally, the career opportunities of different ranks of clerics differed considerably. Monks were more sedentary, although some of them reached the top of clerical hierarchy in Tartu as well. Most diverse opportunities for career were enjoyed by cathedral canons. From the 14th century, they as well as bishops participated in the very centralised office rotation of the church. For them nearly all the careers of the Catholic Church were open, although usually only for

those who had university education.

Tartu diocese was not only a starting position for beginning clerics. Out of the 295 canons known, 52 had earlier been canons elsewhere. A great deal of canons were simultaneously chapter members somewhere else, mostly here, in Old Livonia, but also at more distant places. A number of Tartu clerics later became bishops in other dioceses.

Although there are more data on prelates, i.e. bishops and leading members of the chapter, it is also possible to follow the mobility of lower clerics. If we observe the distribution of positions in Tartu diocese, there is a clear difference between the Stift and the rest of the diocese. Clerics' biographical data also confirm the predominant influence of the Livonian Order in the order convents and parish churches that were not directly subordinated to the bishop.

Like the Order used to reinforce its power by promoting suitable persons, the bishops did the same in their sphere of influence. The article analyses the composition of the chapter at different times. For example, Dietrich Damerow, one of the most successful bishops of Tartu, managed within a decade to gather into the chapter his compatriots from Ermland, fellow students, and members of nobility from the families in the dio-

cese, who had good relations with him.

While making a career, along with excellence as a cleric, secular parameters — legal education, personal relations, origin — gained importance. One characteristic of weakening of spiritual ties is that, from the 15th century onwards, there were several cases when marriage and creating a family were preferred to celibacy and the office of a cleric. There are also data on the complicated personal lives and property relations of the local monks.

Despite the increase of secular values in relations between clerics, one can say that, immediately before the Reformation reached Old Livonia, the composition of clerics acting in Tartu showed the continuity of earlier trends of career. Only after the actual victory of the Reformation, the status of the cathedral clerics weakened, and the clerics abandoned their church more frequently. The decrease in the number of clerics serving the cathedral seems to have brought along an increase in the significance of other officials surrounding the bishop. For example, several of bishop's

secretaries gained prominence after the Reformation.

While observing the career patterns of medieval Tartu clerics, one can notice that, even at that time, Europe was a continent with practically no borders. A great part of it was united by a central ecclesiastic system, which prescribed a similar logic of career for clerics everywhere. In addition to the promotion system instituted by the Pope's curia, which determined the careers of Tartu clerics from canons to parish priests and vicars, there were also regional centres of attraction. For the clerics of Old Livonia, one of them was definitely Tartu. If Tartu clerics continued their careers elsewhere in Europe, they often became prelates in several clerical centres in North Germany. Consequently, Tartu diocese was a good springboard for further career.

The fact that Tartu was one of the main clerical centres in Old Livonia along with the formal capital Riga should not be surprising. Moreover, here the bishop as well as the chapter kept their conservative dignity and remained true to their church until the outbreak of the Livonian War and even later.

PÕRANDAALUSTE JUHI PALJASTUSI

Voldemar Teppich-Kasemets

Publitseerinud ja kommenteerinud Jüri Ant

|

Päevaleht, 12. II 1933, 14. II 1933, 15. II 1933, 19. III 1933, 20. III 1933.

Tekstis on tehtud väiksemaid keelelisi ja redaktsioonilisi parandusi.

EESSÕNA

VOLDEMAR TEPPICH JA TEMA PALJASTUSED

Ülaloodud pealkirja all avaldas Päevaleht 1933. a veebruarist juuni lõpuni ühe EKP hiljutise nomenklatuurse tegelase mälestused või siis paljastused. Kahtlemata kujunesid Voldemar Teppichi kirjutised omamoodi sensatsiooniks, arvestades, et Eesti Vabariigi poolele üle tulnud põrandaaluseid kommuniste polnud eriti palju. Seda enam, et antud juhul lisandus otsus avada ennast, oma senist tegevust, maailmavaatelist arengut Eesti riigi ja rahva ees. On eriti tähenduslik, et need paljastused-mälestused juhtumisi avaldati 1933. aastal, mis Eesti Vabariigi siseelus oli üpris komplitseeritud. Loomulikult huvitab paljastuste-mälestuste lugejat eelkõige autor kui isik.

Kolme nimega mees

Esimene nimi: Voldemar Jakobi p. Teppich

Sellise nimega poisslaps sündis 1899. a 27. detsembril Virumaal Vaivara vallas külasepa perekonnas.¹ Isa hukkumine Vene-Jaapani sõjas muutis pere elu hoopis raskeks.

Seitsmeaastaselt pidi Voldemar hakkama ülalpidamist teenima — suvel karjasena, talvel talutöödel. Oma 1923. a ja 1926. a elulookirjeldustes märgib Voldemar Teppich, et esialgu suutis ta omandada vaid elementaarse kirjutamis- ja arvuta-

¹Selle dateeringuga algasid niigi keerulise elukäiguga mehe esimesed ekslemised. Et ta oli sündinud aasta lõpus, mõjutas tema hilisemat isikudokumentatsiooni, mis põhiliselt seotud N. Venemaaga (N. Liiduga), Venemaal 1918. a toimunud kalendrireform. Vene bürokraatia lihtsustatud mudeli järgi sai Teppichi sünniaastaks 1900, mida ta ka ise 1920. aastate dokumentides rahumeeli kasutas.

misoskuse, kuna rohkemaks ei jätkunud 15–18-tunniste tööpäevade juures võimalusi ja jõudu (*Eesti Riigiarhiivi Filiaal = ERAF*, f 24, n 2, s 301, l 28, 80). Edasipüüdlikul noorukil õnnestus lõpuks paremale tööotsale saada posti-telegraafikontori käskjalana ja kokkuhoitud rahaga asuda 1914. a sügisel õppima Rakvere Õpetajate Seminari. Edasi tuli appi riigistipendium, mis kindlustas tasuta õppe ja õppevahendid. Suveti sai lisateenistust sõjalistel ehitustel.

Seminar jäi lõpetamata. Saabus tormine 1917. aasta. Kirjanik Mart Raud, Voldemar Teppichi esimesi biograafe, kirjel­dab seda aastat tema elus nii: “Rasked kodused elamistingimused ja isa surm ei tea mille eest, viisid poisikese varakult mõtetele sotsiaalsest ülekohtust. Ja kui puhkes revolutsioon ja enamlased lubasid töölistele taevast tähti maha tuua, leidis puhtahingeline, vaevalt 17 aastane noormees, et siin ongi need õiged mehed, kes hävitavad maailmast ülekohtu, kes rajavad uue maailmakorra, kus pole enam kurnajaid ega kurnata­vaid. Nendega ühineb ideeline noormees.” (Päevaleht, 5. II 1933). Alustanud Rakvere seminaris sotsiaaldemokraatliku ringikese rajamisest, mis kohe võttis vasakradikaalse hoiaku, jätkas Voldemar Teppich nüüd 1917. aastal hoogsat revolutsioonilist tegevust. Sel aastal leidis ta töökoha Järvamaal vallakirjutajana. Siin avaldas ta ennast kommunistliku rakukese rajajana, maatöölise enamliku suuna organisaatorina. 1917. a juunis sai V. Teppichist enamlaste partei liige.² Sama aasta oktoober lisas veelgi revolutsioonilist entusiasmi. M. Raud nendib: “Vaimustusega andub ta parteitegevusele ja peagi valitakse ta Järvamaa töörahva nõukogu täidesaatva komitee liikmeks ja määratakse Toompealt mõisate natsionaliseerimise komisjoni sekretäriks.” (Päevaleht, 5. II 1933.)

1918. a veebruaris arreteerisid Saksa okupatsioonivõimud V. Teppichi ja sõjaväljakohus mõistis ta eelneva kommunistliku tegevuse eest kiiresti surma. Olevat aga juhtunud eksitus ja kogemata lastud maha sarnase nimega mees Treppich, mõisatöölise organisaator, kes oli mõistetud elu­aegsele sunnitööle. Tema karistust asus nüüd Saksamaa sunnitöölaagrites kandma Voldemar Teppich (Päevaleht, 5. II 1933). Kaks põgene-

²ERAF, f 24, n 2, s 301, l 28p. Ajavahemikus 15. V – 25. X 1917 oli Voldemar Teppich tollase Paide kreisi Väätsa valla maatameeste komitee sekretär (ERA, f 949, n 2, s 394, l 21).

miskatset lõppesid ebaõnnestumisega, aga 1918. a novembris alanud Saksamaa revolutsiooniga kaasnenud amnestia saatis ta 1919. a jaanuaris kodumaale. Kohe mobiliseeriti Teppich sõjaväkke ja ta tegi kaasa mõnedki lahingud Viru rindel kuni üleviimiseni tagavarapolku Tallinna garnisonis. Eesti sõjaväes jäi Voldemar Teppichi põhitegevuseks tema oma sõnade järgi kommunistlike rakukeste korraldamine, kommunistliku kirjanduse levitamine ja spioneerimine punase Venemaa kasuks (ERAF, f 24, n 2, s 301, l 81). Selle töö pealt ta ka arreteeriti 1919. a augustis ning mõisteti sõjaringkonnakohtu poolt kaheks aastaks parandusmajja (ERA, f 1868, n 1, s 1208, l 18).

1920. a suvel korraldati Viktor Kingissepa initsiatiivil Voldemar Teppichi vanglast põgenemine. Jätkus põrandaalune kommunistlik tegevus Tallinnas ja Tartus eeskätt noorte värbamisel ja organiseerimisel. Tegutseda sai ta vaid mõned kuud. 14. novembril 1920 sanktsioneeris kaitsepolitsei V. Teppichi vahi alla võtmise (ERA, f 1868, n 1, s 1207, l 1). Kohe taotles ta enda väljaandmist N. Venemaale, millele siseministerium vastas eitavalt (ERA, f 1868, n 1, s 1207, l 31). Veel vahetult enne kohtuprotsessi üritas Teppich uuesti taotleda enda väljaandmist N. Venemaale, pöördudes vastava palvekirjaga Vene saatkonna poole Tallinnas. Palvekirjale ei antud ametlikku käiku, sest Voldemar Teppich oli sündinud Vaivaras ja tema dokumentaalselt fikseeritud elukoht pidi samuti seal olema, mistõttu väidetav kuuluvus N. Venemaa kodanike hulka ei leidnud kinnitust (ERA, f 1868, n 1, s 1207, l 39).

1921. a 20.–24. IX toimus Tartus sõjaringkonnakohtuistung tingnimetusega "50 kommunisti protsess", kus sai karistuseks 6 aastat sunnitööd riigikorra õonestamise ja valitsuse kukutamise ettevalmistuste eest, millest üks aasta ja 3 kuud tuli tal veeta vanglas (ERA, f 1868, n 1, s 1207, l 17–18).

Oma senise eluga oli Voldemar Teppich püüdnud tõestada enda vajalikkust kommunistlikus liikumises. Teisalt nägid vabariigi politsei ja võimuorganid, et tegu on noorele vabariigile vägagi ohtliku isikuga. Oli võimalik ja tõenäoline, et põrandaalused kommunistid püüavad korraldada uut põgenemist vanglast. Ilmselt neil ja ehk veel teistelgi kaalutlustel lülita-

ti Teppich kiiresti N. Venemaaga toimuvasse vangide vahetuse kategooriasse.³

Teine nimi: Voldemar Jakovi p. Kasemets

1922. a südatalvel saabus Voldemar Teppich Venemaale. Ees ootasid traditsioonilised vastuvõtutseremooniad, kohtumised, dokumentide vormistamine, elu sisseseadmine jpm. EKP juhtkonna initsiatiivil muudeti kiiresti tema perekonnanimi.⁴ Ehkki nii Komintern, VK(b)P ja Nõukogude julgeolekuorganid praktiseerisid poliitvangide nimede muutmist, polnud see absoluutne reegel. Mitmed eesti kommunistidest, saabudes "sotsialistliku isamaa" pinnale, säilitasid oma nime. Kuid oli ka neid, kelle nimi muudeti välkkiirelt. Näib, et see toimis eeskätt nende kommunistide puhul, keda kohe plaanitseti kasutada põrandaalusel tööl ühes või teises riigis.

V. Teppich-Kasemetsa ootas oma ideaalide maal kõigepealt mobilisatsioon Punaarmeele aprillis 1922. Esiialgu läks tee õppepolku, sealt aga N. Venemaa kuuma piirkonda Buhhara Nõukogude Rahvavabariiki võitlemaks "basmatšide" vastu, kes kuidagi ei tahtnud tunnustada nõukogude võimu. Võib vaid ette kujutada, mida tajus kommunistlik "vabadusvõitleja", kes alles äsja oli Venemaale saabunud kui kangelane ja kellesuguseid igati ülistati ametlikus ideoloogias. Liicati oli Vene kodusõda ametlikult lõppenud 1920. aastaga. Voldemar Teppich sattus nüüd aga silmitsi rahva vabadusvõitlusega regioonis, mis talle oli täiesti võõras oma usuliste ja poliitiliste probleemide poolest, võitlusviisidelt, rääkimata harjumatumest eluolulistest, kliimatilistest jm tingimustest. Lisaks kõigele haigestus ta raskekujulisse malaariasse. Tundes oma elujõudu päriselt raugevat, kirjutas Teppich üsna kurbi kirju EKP Keskkomitee

³Teatavasti algas vangide vahetus Eesti ning Venemaa vahel sõjavangidest. Läbirääkimised ja sündimised komunistide vahetamiseks toimusid intensiivselt 1922. a jooksul, seoses vangide vahetuse lõpptähtaegade pikendamistega. Samal ajal kommunistlike tegelaste väljavahetamine Venemaale praktiliselt juba toimus. Vt ERA, f 31, n 2, s 10, l 886, 903; s 11, l 1850; f 927, n 1, s 314-s, l 114.

⁴Tõenäoliselt ei muudetud Teppichi isanime, kuid Jakob muutus Venemaal otsekui iseenesest suupärasemaks Jakoviks. Tollastes Venemaal vormistatud dokumentides on kasutatud mõlemat nimekuju.

Välismaa (Venemaa) Büroole. 12. juunil 1922 on ta kirjutanud: "Olen Buhaaras. Meie ülesanded siin väga keerulised, jätan puutumata. Kui võimalik [---] ärge jätke mind Eestisse saatmata. Igatsen tungivalt sinna [---] Siin olen poliitiliselt maha jäänud rohkem kui vangis." (ERAF, f 24, n 2, s 301, l 13.) Nii siis igatsus Eestimaa järele, pääsemaks Buhhaarast, mis "on mahajäänud maa, harimata, usuliste eelarvamustega" (ERAF, f 24, n 2, s 301, l 15).

Kominterni Eesti sektsiooni aparaat alustas tööpoolest Voldemar Teppichi ületoomise protseduuri sõjaväest parteitööle. Eesti kommunistlik põrandaalune vajas ju hädasti värsket verd. Lahkumist Buhhaarast kiirendas otsustavalt ka mallaaria. Siiski ei päästnud see teda teenistusest Punaarmees. 1923. a toodi Teppich üle Kroonlinna garnisoni. Järgnesid aastad Punaarmee partei- ja poliitöötajana Kroonlinnas ja Leningradis.⁵

1928. aastal suunati Voldemar Teppich Kominterni Eesti Sektsiooni Büroo käsutusse. Ta määrati "Külvaja" kirjastuse ajutiseks juhatajaks koos ülesandega järsult koondada kirjastuse isikkooseisu (ERAF, f 24, n 2, s 301, l 107). Sellele tööle jäi Teppich aastaks. 1929. aastast töötas Voldemar Teppich Leningradi oblasti parteikoolis majandusgeograafia lektorina ja partei algorganisatsiooni sekretärina (ERAF, f 129, s 18386, kd 3, l 23).

1931. a veebruaris sai teoks see, millest Voldemar Teppich oli unistanud Buhhaaras aastaid tagasi — ta saadeti Eestise põrandaalusele tööle. Kompartei olukord polnud just eriti kiita. Ajal, kui Teppich Venemaale välja vahetati, ulatus EKP liikmete arv 1200–1300-ni, nüüd, 1931. a algul, võidi enam-vähem arvestada 130–150 vangistamata kommunistiga (Kommunistitšeskaja... 1983: 33, 37). 1930. a jaanuaris oli Kominterni Täitevkomitee Poliitsekretariaat oma otsuses

⁵Huvitav on seejuures, et tegelikult oli Voldemar Teppich mõned aastad parteitu. 1926. a oktoobris õnnestus EKP-l ta parteiis tuua üle oma alluvusse. Parteilise bürokraatia lapsuste tõttu jäi tal aga läbimata 1926. a parteiline puhastus. Asi avastati 1929. a. ÜK(b)P Leningradi oblasti kontrollkomisjon taastas Teppichi ÜK(b)P liikme staatuse, märkides ära selle vahepealse puudumise oktoobrist 1926 kuni jaanuarini 1929 ja avaldas noomituse lohaka suhtumise eest oma parteilistesse asjadesse. (ERAF, f 24, n 2, s 301, l 138.)

“Seisukorras Eestimaa Kommunistlikus Parteis” konstateerinud EKP kriisi, mis olevat väljendunud “EKP eraldumises rahvahulkadest, aktiivsuse puudumises, partei liikmete arvu vähenemises, kohalike töölisaktivistidega varem olemasolnud sidemete kaotamises, viimaste poliitiliste hoogtööde ebaõnnestumistes”. Nii kommenteeris mõnevõrra pehmendatult üpriski karmi Kominterni juhtkonna hinnangut kompartei ametlik ajalugu (Ülevaade... 1963: 203).

Põrandaaluses möllasid oma kired küll võitluses olematu parempoolse kallaku, küll trotskismi vastu, mis lõpuks taandusid kõik lahkkelidele põrandaaluste endi vahel, lisaks veel vastuoludele põranda peal töötavate kommunistide või siis pahempoolset meelestatud töölisaktivistidega. Arreteerimisi toimus ridamisi. Ka Voldemar Teppichi põrandaalune karjäär ei olnud pikaajaline.

1931. a juunis teostasid poliitilise politsei ametnikud Tallinna üht üsna rutiinset jälitusoperatsiooni seoses kommunistliku kirjanduse levitamise. Ootamatult satuti põrandaalusele trükikojale Nõmmel. Sinna jäetud varitsusele jooksis sülle Teppich. Ta võeti vahi alla 10. juunil (ERAF, f 129, s 18386, kd 3, l 52–58; ERA, f 1868, n 1, s 1208, l 13). Mõistmine, et nüüd ei oota teda ees varasematest kergemad karistused, lisaks mõnda aega süvenenud kahtlused kommunistliku dogmaatika ja praktika õigsuses ning negatiivsed kogemused põrandaalusest tööst sundisid V. Teppichi langetama otsuse. Vaevalt jõudnud poliitilise politsei abikomissari Eduard Kapsta töökabinetti, hakkas ta andma tunnistusi. Sissejuhatuseks andis ta üles teise põrandaaluse trükikoja Järvel. Sellele järgnes terve ahel inimesi: illegaalse põrandaaluse tollane üldkorraldaja, EKP Keskkomitee sekretär Osvald Tuul, EKP Tallinna Komitee koosseis, konspiratiivkorterite peremehed-pereained jt. Vastutasuks antud tunnistuste ja koostöö eest lubas E. Kapsta püüda kergendada Teppichi edasist saatust ning lõpuks vabastada vanglast, varustada elatisrahaga ja leida talle töökoht (ERAF, f 129, s 18386, kd 3, l 4).

Kogu põrandaalune pöörati segi. Osa isikuid põgenes ülepeakaela N. Liitu, ilma et neil olnuks selleks parteilist luba, ja sattus seetõttu seal kohe julgeolekuorganite haardesse. Politsei oskusliku töö tulemusel jäi põrandaaluste jaoks esialgu teadmata, kes on katastroofi põhjustaja ja kui suur on selle tegelik ulatus. Et juhtunud oli põrandaaluste jaoks midagi koledat,

selles polnud kahtlust. EKP ametlik ajalookirjutus fikseeris, et 1931. a juulis otsustas EKP Keskkomitee Poliitbüroo rakendada omapoolseid kaitseabinõusid: kogu partei liikmeskond kuulus ümberregistreerimisele Keskkomitee poolt selleks volitatud isikute vahendusel, millega kaasnes ühtlasi kõigi Eestis olemasolevate parteiorganisatsioonide laialisaatmine. Edaspidi tuli uuesti moodustatud algorganisatsioonid hoida lahus, s.t neid omavahel sidumata, ja nende tööd pidi korraldatama otse Poliitbüroo kaudu (Ülevaade... 1963: 220).

1932. a 28. veebruaril kuulutas sõjaringkonnakohus oma otsuse 34 kohtualusele, keda süüdistati riigivastases kommunistlikus õonestustegevuses ja spionaažis. 31 kaebelast mõisteti süüdi ja neid karistati ühtekokku 173-aastase vangistusega. Võib kinnitada, et põhiline osa kaebelastest oli kohtupinki toimetatud Voldemar Teppichi otsesel või kaudsel kaasabil. Ka talle endale mõisteti karistus n-ö täie rauaga. Kohtuotsuse langetamisel arvestati seda, et tal oli 1921. a määratud karistusest jäänud kandmata üle 5 aasta. Nüüdsel protsessil mõisteti Teppich 12 aastaks sunnitööle. Ühtekokku võeti Voldemar Teppichilt vabadus 17 aastaks 8 kuuks ja 21 päevaks. Kodanikuõiguste kitsendused pidid kehtima veel hiljemgi (ERA, f 1868, n 1, s 1208, l 23–29).

Nüüd oli järg poliitilise politsei ametnike käes, püüdmaks täita Teppichile antud lubadusi. 1940. a 19. novembril küsis NKVD ülekuulaja temalt: "Kas politsei täitis teie suhtes oma lubadused?" Järgnes konkreetne, üheselt selge vastus: "Jah, täitis. Mõne aja pärast vabastati mind vanglast ja varustati vastavate dokumentidega." (ERAF, f 129, s 18386, kd 3, l 7.)

Kolmas nimi: Jaan Karli p. Kallas. Finaal

Voldemar Teppich vabastati vaikselt vanglast 1. veebruaril 1933. Vabariigi valitsus oli sise- ja kohtuministri Ado Anderkopi ettepanekul otsustanud pidada tema karistust kantuks vahi all viibitud ajaga, kuid jätta kehtima kodanikuvabaduste piirangud (ERA, f 1868, n 1, s 1208, l 31; ERAF, f 129, s 18386, kd 3, l 30–31).

Kuu aega enne Teppichi vanglast vabastamist, 2. jaanuaril 1933 ilmutati "Eestimaa kommunistlike partei keskkomitee avalik teadaanne". Kõige muu hulgas teatati selles, et EKP vanglaorganisatsioon on "Voldemar Teppichi, kui äraandja ja

kodanluse ning sotsiaalfašismi müüdava käsiku kommunistilisest parteist ja poliitvangide perest välja heitnud ühes kõigi järeldestega, mis sellest otsusest nurjatu äraandja kohta järgnevad. EKP keskkomitee kinnitas selle otsuse ning otsustas seda kõikidele partei liikmetele ja revolutsioonilistele töölistele teatavaks teha.” Teadaande lõpetas lõik: “Kihutage nurjatu äraandja Teppich kui kihvtine kärnkonn minema, kui ta enast töölisringkondades näidata julgeks.” Tuleb hinnata poliitilise politsei tõsist tööd. Sedapuhku muudeti nüüd kõik — nii ees-, isa- kui perekonnanimi. Teisiti vist ei loodetud kindlustada Teppichi isiku julgeolekut. Arvestades Voldemar Teppichi senist üsna tormilist elukäiku, saabus nüüd pikem rahulik periood, mille kohta ajaloolastele on küll kõige vähem teada.

1940. a novembris Voldemar Teppich (alias Voldemar Kasemets, alias Jaan Kallas) arreteeriti.⁶ Arreteerimisel pandi kirja, et ta on ilma kindla töö ja elukutseta. Ühel ülekuulamisel ütles V. T., et viimastel aastatel tegeles ta põllutööga. Juba esimese ülekuulamise algul teatas ta, et on tegelikult Voldemar Teppich.

Ülekuulamisprotokollidest võib järeldada, et Teppichiga ei käitunud ülekuulamistel just eriti pehmelt. Üsna iseloomulik võiks olla üks näide. Poliitiline politsei oli andnud talle püstoli endakaitseks. Esimesel ülekuulamisel vastaski ta nii, nagu asjaolud tegelikult olid — relv oli endakaitseks võimaliku kättemaksu vastu pörandaaluste poolt. Veidi hiljem teatas uuriija, et Teppich valetab relva otstarbe kohta, öeldes ühtlasi ette, et see anti talle pörandaaluste kommunistide tapmiseks. Peatselt järgneski täpselt vajalik tunnistus. Uus küsimus, kui palju kommuniste ta selle püstoliga tappis, ajas Voldemar Teppichi uuesti kimbatusse. Ilmselt polnud ta midagi sellist kunagi teinud (ERAF, f 129, s 18386, kd 3, l 8–9). Ööd ja päevad väikeste vaheaegadega kestnud ülekuulamised viisid kiiresti ta tunnistusteni, mida sooviti kuulda. Mõnevõrra mõistatuslikuks jääb

⁶Teatmeteoses *Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988* (kõide 2, Tallinn, 1998) lk 519 on Voldemar Teppichi arreteerimise ajaks märgitud 21. november 1940. Tegelikult kuulati teda alates 19. novembrist kui arreteeritud isikut juba kaks ööpäeva väikeste vaheaegadega üle. Vt ERAF, f 129, s 18386, kd 3, l 1, 27.

*Teppichi valitud kaitseliin — püüe näidata ennast lausa elu-
aegse aktiivse trotskistina.**

11. märtsil 1941 seisis Tallinnas Balti sõjaväeringkonna NKVD vägede kolmeliikmelise sõjatribunali ees 13 kohtualust. Osa neist oli varasemad poliitilise politsei ja kindralstaabi teise osakonna ametnikud või agendid (Julius Palm, Aleksander Läve-Gross, Helmut Veem, Pavel Savisild-Varfolomejev, Heinrich Sirma, Paul Malsvell, Hans Pipar, Hans Koitorg, Eno Tamar). Teised need, kelle tunnistuste ja paljastuste abil oli hoopes jagatud põrandaalustele kommunistidele (Salme Barlo-Roose, Voldemar Teppich, Johannes Linkhorst-Nõmmik). Kohtu all oli ka mees (Sergei Herm), kelle süüks oli poliitilises politseis autojuhina töötamine.

Kõiki kohtualuseid süüdistati selles, et nad on olnud "Eesti rahva ja töelisklassi õelad vaenlased", olnud kodanliku valitsuse teenistuses ja võidelnud aktiivselt revolutsiooniliikumise vastu. Kõigile esitati ka individuaalne süüdistus. 11 kohtualusele, sealhulgas V. Teppichile, mõisteti surmanuhtlus. S. Barlo-Roosest karistati 10 aasta ja S. Hermi 3 aasta sunnitöölaagriga (ERAF, f 129, s 18386, kd 4, l 178–181).

*Tuudur Tamme usutluste kogumiku *Need teod süüdistavad* teises osas (Toronto: Kultuur, 1968, lk 189) on kelleltki anonüümselt tunnistajalt tõenäoliselt viimane mälestuskild Voldemar Teppich-Kasemetsast Tallinnas Pagari tänava maja nr 1 keldris. See kõlab järgmiselt: "Väga huvitavaks seeriaks kujunes ka teise eestlase, endise kommunisti Teppichi jutustused nõukogude olukordadest. Teppich oli Esimese maailmasõja järel jäänud Venemaale, saanud seal erilise nõukogude maailma-vaatelise koolituse ja teeninud punaarmees. Seal tõusnud poliitiliseks komissariks kindrali auastmes ning pärast sealt vabastamist saadeti Eestisse põrandaalusele tööle. Olles Eestis, oli ta andnud politseile allkirja, et loobub põrandaalusest tegevusest, mispeale ka vabastati vanglast ja asus kuhugi Lõuna-Eestisse talu pidama, võttes omale uueks nimeks Kasemets. Muuseas avaldas ta omariikluse algaastatel [See on eksitus.], pärast vanglast vabanemist ka "Päevalehes" seeria oma mälestusi punakomandöriks oleku päevilt.

Meist kõigist paistis tema olukord olevat kõige raskem. Ta ise ei teinud oma edasise saatuse kohta ka mingeid illusioone. Tegelikult ta viidigi esimesena meie kongist minema, kusjuures tema asjade järele ilmus valvur alles 4–5 päeva pärast. See oli vangimaja üldiste arvamuste kohaselt väga pahaendeline tundemärk." *Toim.*

Surmamõistetud taotlesid armuandmist. NSVL Ülemnõukogu Presiidium jättis 15. IV 1941 karistused muutmata (ERAF, f 129, s 18386, kd 4, l 204). 23. aprillil 1941 Voldemar Teppich hukati.⁷

See aga ei tähenda sugugi, et Voldemar Teppichi elulugu oleks täielikult paika pandud. 1938. a avalikustas Eesti Politsei veel ühe asjaolu, nimelt neljanda varjunime Villem Mõtus. Sellise nimega võltsitud pass võeti Teppichilt ära arreteerimisel 1931. a.⁸ Ehk oli tal neid varjunimesid veelgi.

Voldemar Teppichi elulugu näib olevat lihtne taastada. On säilinud elulookirjeldused, mitmed isikudokumendid, ankeedid kuni 1926. aastani. On Eesti Vabariigi kohtu- ja vanglamaterjalid. On 1940.–1941. a arreteerimise, ülekuulamiste ja kohtumõistmise materjalid. Siiski pole mitmeid arhiivitoimikuid seal, kus nad loogiliselt peaksid paiknema, ning nähtavasti on need omal ajal rännanud Nõukogude julgeolekusüsteemi panipaikadesse.

Ka 1938. a Eesti Politsei pikas ja põhjalikus ülevaates EV võitlusest kommunistliku põrandaalusega jäädi Teppichi isiku suhtes arusaadavalt põhjusil enam kui kidakeelseks. Napist ja üsna desinformeerivast esitusest võib siiski järeldada, et ühtekokku langes Voldemar Teppichi abiga politsei võrku 37 kommunistlikku tegelast ja 2 põrandaalust trükikoda.

Teppichi elulugu ei uuritud (avalikult!) kogu nõukogude perioodi vältel — tegu oli ju suurekaliibrilise parteireeturiga. Nii on tema biograafia koostamine olnud omamoodi üsna tõsiseks tööks ajaloo uudismaadel. Õelduga võikski ehk lõpetada selle keerulise ja üsna tormilise elukäigu kirjeldamise, kui poleks veel üht aspekti, millega tema Päevalehes ilmunud paljastusi või pihtimusi on alustatud.

⁷4. märtsil 1992 tühistas Eesti Vabariigi Ülemkohtu pleenum oma kohtuistungil kõigi nimetatud kohtualuste karistused, lõpetades kriminaalasjad “süüdimõistetute käitumises kuriteokoosseisu puudumise tõttu” (ERAF, f 129, s 18386, kd 4, l 260–265).

⁸V. Tm. [tõenäoliselt Villem Tamm]. Eesti riigivõimude võitlusest riigivastaste elementidega Vabariigi iseseisvuse kestel. — *Eesti Politsei*, 1938, lk 414. Villem Johani p. Mõtuse isikutunnistus oli väljastatud 17. XI 1923 Pärnu linna politseijaoskonnas (ERA, f 949, n 2, l 146–151).

Pihtimused

Raske on täpselt määratleda, millega on tegu Voldemar Teppichi seeriakirjutuste näol Päevalehes. Selles põimuvad isiklikud mälestused, pihtimused Eesti põrandaalusest ja punasest emigratsioonist N. Liidus, sealse eluolu analüüs jpm. Kõike seda rikastavad kasutatud ajakirjanduslikud, statistilised jm materjalid ning isiklikud mõtisklused. Lisaks aitasid kogu materjali töödelda Päevalehe vilunud ajakirjanikud, kes pealkirjastasid Teppichi artiklite sarja märksõnaga "Paljastused". Ehk oleks vist siiski koondnimetusena täpsem kasutada terminit "pihtimused", arvestades nende sünni tausta. Oli ju nende esmaseks tagamaaks ühe mehe otsustav lahtiütlemine omaenda minevikust ja selle mõtestamine. Kuidas said pihtimused-paljastused alguse? Kirjanik Mart Raud, juhatares sisse Voldemar Teppichi artiklite seeria ilmumise Päevalehes, märgib, et autor töötas nende kallal alates 1932. a aprillist (Päevaleht, 5. II 1933). Teppichi poole oli pöördunud ajakirjanik Johann Juhtund ettepanekuga kirjeldada avalikkusele N. Liidu tegelikku elu. Juhtund oli rõhutanud, et see huvi on tekkinud just sotsialistide ringkondades (ERAF, f 129, s 18386, kd 3, l 28). Ta soovitas Teppichil kohtuda sotsialistide ühe liidri August Reiga. Viimasega kohtus Voldemar Teppich kolmel korral. A. Rei kordas ja tugevdas veelgi J. Juhtundi ettepanekut, lubades hea seista Teppichi vabastamise eest vanglast.⁹ Kuuldused Teppichi valmivatest pihtimustest levisid nähtavasti kiiresti ja tahtjaid neid avaldada leidus mitmeid. Siseministerium ot-sustas, et need avaldatakse Päevalehes (ERAF, f 129, s 18386, kd 3, l 30). Nii tõrjuti sotsialistid eemale ja pärast vanglast vabanemist hakkasid temaga tegelema Päevalehe inimesed — peatoimetaja Harald Tammer, kaastöötaja Mart Raud, ajakirjanikud Evald Jalak ja Kaljula Teder (ERAF, f 129, s 18386, kd 3, l 30–32). M. Raud hoolitses selle eest, et mõned osad avaldati ka Soome ajalehtedes Helsingin Sanomat ja Uusi Suomi.

Huvi pakub küsimus, milliste abimaterjalidega oli Voldemar Teppich varustatud. Arvestades arvuliste andmete esitamist N. Liidu 1920. ja 1930. aastate majanduselust ja elu-olust, täpsete sündmuste taastamist jm, pole mõeldav, et ta

⁹Vt ERAF, f 129, s 18386, kd 3, l 29. Nii kohtumistel A. Reiga kui ka Rahva Sõna toimetaja Erich Joonasega olevat kerkinud küsimus Voldemar Teppichi astumisest ESTP liikmeks, millest ta aga ära öelnud.

toetus ainuüksi mälule, nagu ta ise ühes pihtimuste lõigus väitis (Päevaleht, 4. V 1933).

Nähtavasti ei laabunud vanglas tehtav kirjatöö mitte alati ladusalt. Kord oli otsakorral paber, kord võttis vangla administratsioon temalt ära kaustikud ega toimetanud neid edasi E. Kapstale, kord oli raskusi Venemaalt saabunud kirjanduse kättesaamisega jms (Päevaleht, 26. II 1933; ERAF, f 27, n 7, s 99, l 29–33; ERAF, f 1868, n 1, s 1208, l 32–36). Siiski olid üldtulemused viljakad, mille tunnistuseks on Päevalehes ilmunu. Pihtimused tõid Teppichile sisse 1500–1600 krooni.¹⁰ M. Raua andmeil olevat tal valminud veel 1500-leheküljelise raamatu käsikiri, mille saatust on kahjuks teadmata.

Päevalehes ilmunud "Paljastused" pole mingi ühtlane käsikiri. Kohati lööb selgelt läbi põhimõte — rida on raha. Eriti on see tuntav ilmunu lõpposades. Need on katkendlikud, sageli varemöeldut kordavad, kuid mõnikord lisavad siiski ka uut värsket teavet. Esialgne alajaotuste kava langes kiiresti ära. Kas ei suutnud Teppich seda järgida või otsustasid Päevalehe "ässad" asju teisiti esitada? Loogilise esituse katkemine joonealuse märkusega, et järg avaldatakse hiljem, aga nüüd, vahepeal, räägitakse millestki muust, oli iseloomulik. Päevalehe numbroid sirvides tekib mõnigi kord ketserlik küsimus, kuidas oleksid need pihtimused välja näinud, kui nad oleks koostatud väljaspool vanglat ja avaldatud kusagil teises riigis ning autori isiklikud valikuvõimalused olnuksid avaramad.

Kõigist neist küsimustest hoolimata peaksid pihtimuse üksikud osad pakkuma huvi tänasele lugejale nii tunnetuslikus kui informatiivses tähenduses. Lugegem vaid, kui täpselt oskas Teppich 1933. a ette näha, mis saab Eestist siis, kui siia peaks saabuma nõukogulik sotsialismi variant.

Akadeemia toimetuse on teinud valiku Voldemar Teppichi pihtimuste üksikutest osadest, mis peaksid rohkem huvi pakkuma tänasele, aga ehk veel enam homsele lugejale. Publikatsiooni ettevalmistajad on omaaegsete Päevalehe tegijate eeskujul käitunud Voldemar Teppichi pihtimustega suhteliselt vabalt, tehes kärpeid ja liigendades ning ümber tõstes ühes või teises ajalehenumbris ilmunut.

¹⁰Üks tollaseid pörandaaluseid Osvald Kivisson on väitnud, et Voldemar Teppich sai tasuks 3000 krooni (Edasi, 26. III 1966).

Tekstis on kasutatud nimevorme, mis esinevad isikudokumentides ja leidnud kinnitust hilisemates dokumenteeritud publikatsioonides. Nii näiteks erinevalt Päevalehest on Räästase asemel Rästas, Pöögelmani asemel Pöögelmann, Vakmani asemel Vakmann jne.

Isikuviidetes on rõhutatud neid perioode ja andmeid, mil Teppich võis puutuda või puutus tegelikult kokku ühe või teise isikuga. Isikuviteid pole mitte päris kõigile tekstis esinevatele nimedele ja need pole sageli ka esituselt võrdväärsed. Tegu on kas andmete puudumisega või kommenteerija saamatusega neid leida, ent ka vältimaks pooljuhuslikult Teppichile ette puutunud inimeste elulugude kommenteerimist, mis tema elu ja saatust ilmselt väga vähe mõjutasid. Põhimõtteliselt on õigemaks peetud tutvustada inimesi, kes Voldemar Teppichi elukäiku ja tegevust rohkem mõjutasid.

Jüri Ant

Kirjandus

- Коммунистическая... 1983 = Коммунистическая партия Эстонии в цифрах 1920–1980. Таллин*
Ülevaade Eestimaa Kommunistliku Partei ajaloost. II osa (aastad 1920–1940). 1963. Tallinn

EELSÕNA

MIKS KIRJUTASIN SELLE?

Võib arvamusi tekkida, et minu mälestused on dikteeritud soovist ja tahtest sondeerida pinda selleks, et oma karistust kergendada, oma karistusaega, 18 aastat sunnitööd, vähendada. Sest mille muuga seletada siis seda, et ma, olnud üle 15 aasta kommunistlikus parteis ja lõõnud aktiivselt kaasa, alles nüüd veendunud olen, et kompartei seisukohad mulle vastuvõetavad pole? See arvamine, et mul on oma nahk kallis, ei pea paika. Olen enne seda "18 aastat" juba 1 kord surma mõistetud, 9 a sunnitööd, 2 ja 2,5 a parandusmaja karistusi saanud, kohtu all veel enam olnud, 4 korda illegaalselt end varjates, kommunistiks jäänud, lahinguväljal kommunist olnud. Isiklikke mugavusi pole elus tunda saanud ja pole neist lugu pidanudki. Üldsuse huvi on mul olnud eesmärgiks. Nii et mitte 18 aastat sunnitööd pole minus murrangut tekitanud. Ja pihtida pole mul põhjust.

Minu seisukohad on olnud ka enne nii mõneski asjas erinevad ja on olnud mul kõikvõimsate parteiliidritega lahkarvamusi. Ka kõige ägedamail aastatel, kus poliitilised kired üle pea käisid, ei kadunud mu sümpaatiad o m a rahva, o m a kodu vastu, kelle pojana ma ikka ja alati tundsin end olevat. Kui ma kuni 1922. aastani kommunistlikku tuleviku riiki mingi ideaalina nägin, teooritsesin nagu meie seas paljud, siis Venemaale jõudes avanes mu ees oma igakülguses selle tulevikuriigi realiteet, tõeline nägu. Õppisin juba lähemalt ja paremini tundma inimesi, kommuniste, kellega mul kokkupuutumisi polnud vähe, tutvusin rahva suure enamuse kannatustega, kisendava ülekohtuga. Siin, Venemaal, oli iga kommunist "uus inimene", "parem inimene", "õiguste eest võit-

leja”, kuid ilma näokatteta ideeinimeste asemel vahtis vastu igalt poolt kommunistlik tõusik. *Ljudi te i predrassudki starõ*, ütles vist Tšatski.¹ Vene kommunistide suhtes võiks rohkem öelda: need inimesed on halvemaks muutunud, jesuitismile on lisatud juurde kõik vanad eelarvamised, on saanud “uuest inimesest” petlik demagoog-variser. Kõik see valmistas minus teed murrangule, poliitilistele ümberhindamistele.

Venemaa elu õppisin ma tundma rahva seas elades ja õige laialt liikudes, mitte nii nagu meie punaemigrantidest liidrid (sanatooriumi ja sealt kommunistliku ülikooli seinte vahele!), mitte raamatute järgi. Mu vene ja eesti sõpradest avaldasid mitmed sageli, et kui ometi kuuldaks meie hädasid ka välismaal. Olgu järgnevad read ja peatükid nende soovide täitmiseks, et osaltki nende elamusist pilti anda!

Kaheksa aasta jooksul, kogu aeg reaalelu keerises olles, kogunes mul muidugi rohkem mälestusi, kui toodud selles mälestuste seerias, aga milleks neid kõiki avaldada, ja osalt on selliseid pilte, millede avaldamine võib tekitada arvamisi, et ma oma hinnangus pole objektiivne. Selles mälestuste seerias on toodud mitmeidki fakte tagasihoidlikumalt, pigemini “liig objektiivselt”. Kui mõnda imestama paneb, et positiivseid külgi vähe toodud, siis pean tähendama vale arusaamise ärahoidmiseks, et minu kirjelduses pole tarvitatud külluses elava komm[unistliku] bürokraadi vaatevinklit, vaid minu arvamisid on tõuke saanud Nõukogude Venemaa rahvastiku hiigla-enamuse vaadetest. Ja selle rahva suurele enamusele tundub Venemaal positiivset õige vähe, negatiivset aga ülioht-rasti. Erapooletumat kirjeldust tuua enam ei saa, siis poleks see 90-protsendiline rahva arvamine, vaid 5 prots[endi] rahva kiituselaul oma mugavusile [---]

Meil, kommunistidel, oli põranda all ja on vanglas reegliks: Vene elu tõsiasju, halbusi varjata ja — ülistada, mis võimalik ja ka mitte võimalik. Tuleb fanaatiliselt Nõuk[ogude] Venemaad “paradiisina” kujutada. Minu arvates oleks see kahel põhjusel andeks antav: 1. Kui ma oma naiivses rumaluses midagi Venemaast ei teaks, 2. Kui ennast avalikuks petjaks, illusioonide maalijaks kuulutada. Ei üht ega teist saa ma omaks

¹ Aleksandr Gribojedovi (1795–1829), vene kirjaniku ja diplomaadi teose *Häda mõistuse pärast* peategelane. Siin ja edaspidi numbritega tähistatud publitseerija märkused.

võtta ja seepärast sellises demagoogias kaasalöömine äratab minus vastikustunnet. Eesti rahva enamiku huvides [---] tahan selgitada, mida tean.

Vaikimine Venemaa olukorrast oleks koguni isiklikult mulle kasuks olnud. [---]

Ei mõjutanud mind kirjutamisele ka sugugi Mikumärdi sulase* kadedusejoon. Ei, koguni mitte! Mina pole Veneski tahtnud karjäärile elada (kui oleksin tahtnud — väravad oleksid mulle lahti olnud) ja Anveltidel, Reesenitel võib “hästi minna” — see mind ei puuduta. Hukkamõistetav on vaid see, kui selliste isiklike hüvede võtmisel “tööraha huvide asendamatu kaitsjat” mängitakse.

Üle 8 aasta Eestist eemal olnud ja uuesti ta pinnale astunud, näen, et siin paljugi muutunud. Raskusi on, kuid kodumaa nägu on ilusamaks, kaunimaks, korraldumaks muutunud. Töökad käed on palju uut loonud. Liigutavalt mõjus see ja eriti eesti laul [---] Valdas jälleenägemise rõõm ja ülendav meeleolu. Südamesopis igatsus [---] kätt sirutada, tervitada [---] Kõik nagu tundusid sõpradena, tuttavatena, keda üle hulga aja näed [---] Põrandaalune elu, pärast kommunistliku riigiga tutvumist, muutus sihituks, talumatuks. Ja vanglas tundsin, et see oligi loomulik lõpp, sai kergemalt hingata! Nii siis pole see kirjeldus mingisuguse äkilise surve tunnus minu mõtteviisis, vaid loomuliku arengu tulemus.

Minu kommunistlikud sõbrad panevad minu muidugi nüüd kirikuvande alla. Ka seda asjaolu kaalusin ma. Tundsin aga, et Rästas on mulle küll tubli seltsimees olnud, Pöögelmanniga pole ka vaenujalal olnud, aga [---] kõige suurem sõber on tõde. See on mu kindel veene ja see sundis mind pliiatsit kätte võtma.

Kibe on, ent isiklike kogemuste varal pean tunnistama, et kohutav on eksitus, veel kohutavam eksituse mittetunnustamine, õpistest mitteamusaamine. See õigustagu minu mälestuste ilmumist.

*Viide Hugo Raudsepa populaarse näidendi *Mikumärdi* (1929) tegelasele, iga hinna eest haljale oksale pürgivale ja kõiki teisi kadestavale sulasele Antsule. *Toim.*

EELLUGU

Vanglast vabadusse

Kiirgaval, sätendaval lumel inimrühm piiratud valvureist. Öö nagu ikka talvekuudel, oma tähistaevaga, sügava vaikusega, jättis üliilusa, ent ka rusuva mulje. Ei juttu, ei ainustki häält, ainult harva üksik komandosõna vanemvalvurilt. Rühm inimesi lahkumas kodumaalt. Sealt, kus nii palju rõõmsat, ka mitte vähe rasket, üle elatud. Varjudena kadusid majad, möödusid üksikud öörändurid. Vaevalt mõni minut tagasi rakstas raske raudvärav keskvanglas. Kas lõplikult? Ehk toob tulevik nii mõndagi meist jälle Patareisse? Kes teab? Kes suudaks olla prohvetiks? [---]

Paar nädalat tagasi tõi tapivagun mind Tartust, maakonnavanglast, Patareisse. Kuulutati siis üllatavat rõõmsõnumit — vabadust. Lepingu põhjal Nõukogude Vene ja Eesti vahel algas poliitvangide vahetamine. Venest saabusid areteeritud eesti rahvuslikud tegelased — meid kommuniste saadeti Venesse. Lihtne vahetuskaup. Paar nädalat ootust keskvanglas kulus mitmesugustele askeldustele ja ametlikele formaalsustele. Siis saabus see talvine öö 1922.

Meie grupis oli üle kahekümne inimese. Kuu enne meid lahkus vanglast esimene vahetuspartii. Meie grupp pidi veel elama üle terve kuu ootusi ja lootusi. Nüüd siis sinna, uuele isamaale, kellele ohverdatud jõudu, kust ka ammutasime moraalset jõudu, kelle päralt me unistused. Nüüd avanes võimalus oma silmaga näha seda uut elu, uusi ühiskondlikke vorme. Vististi tundis igaüks meist seda murrangut, seda otsustavat sammu, mida ta astus. Süvenenud muljuvatesse mõtetesse, sammusin mehaaniliselt marsisammul, komistasin ja rühmasin edasi. Kerkisid ja kadusid omaste ja sõprade kujud. Oli kurbust ja rõõmuvärinaid. Vilksatasid tuled mustades majakorpustes, uinusid viimased hilised tallinlased. Sügav rahu mattis kõik elava. Ja paarkümmend inimest lahkusid koduslinnast. Üksildustunne haaras mu. Rõhus mõte, et keegi vististi ei mõtle minust, kodumaalt lahkujast.

Balti jaam. Erivagun. Loeti instruksioone sisekorrast vagunis. Nii mõnigi muigas ironiseerivalt korralduste üle. Mui-ge alla aga ei suudetud varjata valujoont: ka kommunistile on ju kodu kallis. Vagunis valitses surmavaikus. Siis alustati

aralt naabriga juttu, avaldati mõtteid minevikust, tunti muret tuleviku üle. Kellel jäi naine ja laps veel Eestisse, kellel muid kalleid inimesi. Naised olid elavamad ja soodustasid üldist tutvumist ja üldist vaenukõnet demokraatia aadressil. Alustati ka "Internatsionaali", ent see keelati ja nõuti loobumist ühislaulust ja hüüetest läbi akna kuni piirini. Peagi võttis meid raudruun kaasa ja Tallinn kadus ööpimedusse.

Võtsin sõduri puhkeasendi. Ka paljud kaaslased suikusid. Rataste monotoonne muusika, öörahu ja üleskrüvitud närvid manasid esile minevikupilte. Nagu kinolinal möödus see kanatuste ja elamuste seeria. Kirju oli siiski see elu, vaatamata mu kahekümne kahele aastale.

Jutukõmin äratas mind mõtetest. Koiduvalgel vaatlesin tühje jaamaesiseid. Lähenesime juba Vene piiri poolsele maaalale. Mitmed seltsimehed olid unest virgunud ja sosistasid omavahel. Möödus Jõhvi ja Vaivara. Kui rikkalike mälestustega on siin kõik seotud! Raudtee lähedal heinamaad ja karjamaad, millega meelestus karjasepõlv. Kallimaid mälestusi kooliajast. Nii lähedal on kodurand, omaksed, maastik, kus iga põõsas, iga kivi nii tuttav ja kodune. Kas võis aima ta karjapoisu, et ta kord sama teed poliitvangina Sarmaatia hiiglamaale sõidab?!

Narva ja siis — üleandmine Vene võimudele

Esimesi samme Vene pinnal

Vene poolt oli meile määratud uueks peavarjuks kaubavagun. Vabandati seda ebaseltsimehelikku vastuvõttu raskustega transpordis. Vagun oli vana ja mis juba halvem, mustust täis ja haises. Naistel oli pisut täbar vagunisse ronida, ent meeste abil saadi hakkama. Seinte ääres olid kahekordsed narid ja keskel "buržuika", mis oli rikkis. Vagunit oldi vististi kasutatud järjekindlalt sõdurite veoks ja iga punaväelaste partii oli oma lahkumisel vagunisse rämpsu ja prügi jätnud.

Loomulikult oli ka täisid naridel. Tegime siis esimesel hetkel veidi puhastustööd, et pikali võiks narile laskuda. Jamburgis muretsesime sületäie vettinud puid, et vagunisse soojust ja tsipake mugavust saavutada. Polnud sellest mingit kasu: puud sisisesid ja susisesid, ahi ajas suitsu välja ja tahes või tahtmata tuli vaguniuksed täielikult avada. Talvekülm surus meid vaguninurkadesse. Paar naisseltsilist kükitasid ahju

juurde ja hõõrusid vesiseid silmi. Suits tegi liiga, ent külm oli ka. Vene raudtee kuulus "tepluška" tõi meile esimese katsumuse. Lõpuks suleti ukсед ja kustutati tuli ahjus. Pimedas ja külmas vagunis hõõruti käsi ja kopsiti jalgadega Nuriseti ka, ent avaliku nõudmisega jaamades ei esinetud.²

Jamburgis* ilmus Tallinna Nõukogude saatkonna sekretäri asemele meie vagunisse sõjaväevormis Leningradi sõjaringkonna Tšekaa *osobõi otdel'i* (eriosakonna) esindaja. See ametnik suhtus meisse teatava ettevaatusega, rääkis vähe ja kuivalt, ametlikult.

Nii siis sõitsime, mornilt oma ette vahtides, Gatšinani. Meie ei usaldanud hästi vene seltsimeest ja viimane meid. Gatšinas oli rong sunnitud pikemalt peatuma ja meile soovitati Gatšina lossi ja parki vaatama minna. Tühi kõht hakkas juba oma nõudeid väljendama — siiski pidasime paremaks puhtas õhus jalutada kui vagunis lebada. Linnas valitses ääretu tühjus, nägime vaid mõnd üksikut kodanikku. Saatja kiirustas neid, kes pisut maha jäid ja kodanike poole mõne küsimusega pöördusid. Vaadeldi lossi, ka pargis tegime paar tuuri. See kõik nii ajaviiteks. Saatja algas kohe *politgramota*'ga sellest, kuidas lossis tsaar-türann priiskas. Meie rahvas oli aga kirjaoskaja ja mõndagi ajalooajaloost lugenud: nii tundusid saatja seletused tüütavatena ja liig elementaarseina, lapsikuina.

Vagunisse ronimisega oli jälle oma häda. Ka treppi polnud "tepluškale" kaasas, nii et naised vaid äärmise häda puhul riskeerisid vagunist välja ronima hakata. Toodi esimene kingitus — pakk ajalehte *Petrogradskaja Pravda*. Poolavatud ukse lähedal lugesime lehte. Nii mõnigi fakt, mida omal ajal lugesime kodanliku ajakirjanduse väljamõelduseks, leidis siin kurba kinnitust. Langes esimene tõsisem mõte raske kivina südamele.

Rong pidi jõudma Piiteri õhtul. Seal pidi olema esimene kehakinnitus. Ent, nagu ikka, viibis ka seegi väga. Jõudsime kohale peale keskööd. Tühjas jaamas ei teatud meie sõidust,

²"Tepluška" oli soojendatav kaubavagun, mida küttis "buržuika" — tavaline primitiivne raudahi.

*Põline Jamburg (eesti Jamburi, soome Jaama) nimetati 1922. a suure lärmiga ümber Kingissepaks; seda nime kannab ta tänase päevani. *Toim.*

vastuvõtjaid aga öötunnil ei olnud. Kes eksimist ei kartnud, jalutas jaamas ja perroonidel, teised jäid vagunisse. Varahommikul ilmus sm Vakmann oma abikaasaga.* Nagu ta on sõnaaher, tervitas paari sõnaga ja lubas meid päästa vagunist. Jäime ootama trammiliikumise algust. Siis saabus tramm, üks vagun meile. Lahkusime oma külmast "tepluškast". Jaa-maesisel mähitud ja mässitud inimesi kehvalt liikumas. Üllatas kehv riietus. Kurnatuid nägusid üpris palju. Need näod jutustasid raskeist elamusist. Mõrudaal näol tramme oodates hüplesid inimesed jalalt jalale. Külm oli kõva. Trammil aknaklaasid jäätunud ja linna vaadelda ei saanud. Tummal istus trammis ka Vakmann ja jagas mõnele kärsitule lohutusi. Siis — Smolnõi, Piiteri valitsuse keskkoh. Smolnõis asetati meid MOPRI³ ühiselumajja või toleaeagsesse emigrantide kodusse. Suur saal oli kasarmutaoliselt voodeid tulvil täis. Ruum oli soe, auruküte. Esimesel päeval oli aktus tervitusiga ja meie vastukõnedega, mis kandis nagu ikka agressiivset iseloomu. Samal päeval jagati paariks nädalaks hommikueineks ja õhtusöögiks leiba, suhkrut ja võid. Lõunasöögiks Smolnõi söögisaali anti igale paariks nädalaks talongid.

Käspert ja Vakmann kuulavad meid üle

Askeldusi oli selle kahe nädala jooksul, mil meile emigrantide kodus peavarju anti, õige mitmesuguseid. Toimiti üldgrupis pildistusi. Tutvustati Piiteri revolutsioonilise ajaloo ja linna tähtsamate punktidega. Küllastati mõnd tööklubi, muuseumi ja teatrit.

Ent domineerivam osa sellest paarist nädalast kulus iseparteilisele küsimuseile. Varustati meid ajutise isikutunnistusega Kommunistliku Internatsionaali Eesti Sektsiooni poolt, milles tõendati, et emigrandid oleme. Kaaluvam osa seisis meie ülekuulamises. Tuli täita paar ankeeti — kodaniku ja parteiliikme registratsiooni alal. Vastused ankeediküsi-

* Parema loetavuse huvides paigutame biograafilised andmed publikatsioonis mainitud isikute kohta erilisse lisasse selle lõpus. *Toim.*

³MOPR (*Meždunarodnoje Obštšestvo Pomoštši Revoljutsioneram*), Rahvusvahelise Revolutsionääride Abistamise Ühingu venekeelne lühend. Selle organisatsiooni kaudu käis ka kommunistliku spionaaži- ja õonestustegevuse finantseerimine välismaal.

mustele võtsid registraatorid risttule alla. Igasse vastusesse suhtuti teatud umbusaldusega ja kahtlusega. Ülekuulamise korraldas K[om]int[erni] E[esti] sektsiooni tolleaegne sekretär R. Vakmann ja Tšekaa volinik Käspert. Meelepaha tekitas Käsperti sandarmlik juurdlus, milles täielikult puudus seltsimehlikkus. Jäi mulje, nagu püütaks leitud igasühes meist mingi kurjategija, parteinormide ja direktiivide vastu eksija. Päriti poolprovokaatorlikult andmeid teiste emigrantide üle: mitte ainult seltsimehe minevikku põrandaaluses elus, legaalses töölisliikumises ja tema poliitilist kindlust, vaid tungiti ka seltsimehe isiklikku ellu: kas polnud kellelgi meist kahtlasi sõpru Eestis, kes ta naine meelsuse poolest on, ja nii-sama muud tühja-tähja — kas pole meist keegi Eesti ametija kohtuasutustele palvekirju saatnud, kas vanglas poliitilist nälgastreiki korraldanud, kartas olnud, milline suhtumine on vangla ametnikesse, vangla töödesse jne. Kurioosumina tundus nende mõtteavalduste ja vaadete, seisukohtade fikseerimine, mida meist keegi türmis olles väljendanud.

Siit sai alguse üksteise vaadete inetu vassimine ja iga lihtsa ütelse opositsioonilise meelsuse avalduseks kujutamine.⁴ See sünnitas palju paksu verd. Ühiselumajas hoiduti üksteisest eemale ehk jälle sosistati mõttemõlgutusi mõnest kaaslasest. Lõpuks kujunes see poliitiliseks musta pesu pesemiseks, sopapildumiseks seltsimehele, et enese isikut esile tõsta. Ei puudunud ka sarnasedki kahtlused, et K. K. olevat 50 marga eest omal ajal vanglasse toitu viimata jätnud, vanglas käsitööd teinud, kaitseväes sõduriks olnud, MOPR'i poolt teise kleidi saanud jm.

Üksteise peale kaebamine, toores ülekuulamine

Arvasin, et sihukesel väljavahetatute üksteise peale kaebamistel, demagoogilistel liialdustel ja naiivsustel mingit kaalu parteiringkonnis ei peaks olema, ent tegelikult see oli teisiti. Nii mitmeid ei arvatud partei liikmeks, olgugi, et inimesed olid õige palju partei heaks tööd teinud. Selle vastu oli neid, kes end õigusklike leninlastena üles puhudes, teiste kohta

⁴Vangla seinte vahel toimunud jutujamiste, ütluste jm materjal fikseeriti sageli anonüümsetel sedelikestel. Kaasvangidelt kogutud info koondati kommunisti isikutoimikusse ja see mõjutas inimese edasist käekäiku oluliselt, enamasti traagiliselt.

haavavaid väljendusi tarvitasid ja häid atestaate saavutasid. Eriti terav kaasvõitlejate vastu oli Georg Kreuks, kelle kaebuse põhjal mitmeid partei liikmeks ei võetud [---].

Elu ühiselumajas muutus väljakannatamatuks ja seda süvendasid veel Käsperti vastikud visiidid. Näiteks võiks tuua, et Käspert ülekuulamistel jäme ja toores oli.

“Noh, miks sa kinni kukkusid?”

Sl.* O. vastab, et see temalegi ootamata tuli.

“Rikkusid konspiratsiooni reegleid. Nii see meie meeste värk seal põranda all on: muudkui aga vangimajja puhkama [---] Tead, et see on kuritegu partei vastu, deserterumine!”

Ja siis:

“Ega nüüd muud midagi, kui tagasi. Ega's Venemaa muidu ohvreid toonud ja kümneid inimesi vabastanud!”

Sl. Heilberg kaebab, et tervis otsas; mitmeaastane illegaalne töö ta invaliidiks muutnud.

Käspert: “Ära tühja plära. Kommunist peab töötama, kuni kokku vajub. Praegu pole aeg rasvakogumiseks.”

Ja siis: “Kirjelda mõnd lugu kaitsepolitsei piinakambritest. See on tähtsam kui nutt oma isiklikust haigusehädest.”

Imelikuna kõlasid küsimused: “Miks enne kommunistliku liikumisse ei astunud? Olid kartulivabariiklane**?! Ja kui häda käes, siis — kommunistide juurde. Ei, vennas, sinusugused pole enamlased!”

Ja nii ikka sellise sapiga.

Seletusi andma teiste üle sunniti põhjendusega, et kommunistlikus parteis iga liige oma naabrit kontrollima ja, nii palju kui võimalik, jälgima peab. Et partei olevat igasugust prahti ja rämpsu, väikekodanlikke kõlkaid täis — ja seepärast tulevat iga Eesti komm[unistliku] partei tegelast Vene komm[unistlikku] parteisse võtmisel mitmest filtrist läbi lasta.

*Sellal kasutati eesti kommunistide kõnepruugis vene *tovarištš*'i vastena veel sõna “seltsiline” (sl.), mis võiks meeltemööda olla tänapäeva feministidele. *Toim.*

**“Kartulivabariigiks” sõimasid Eestit täies üksmeeles niihästi Vene valged kui punased. Põhja-Eesti oli tsaariajal olnud Peterburi peamiseks varustajaks kõrge kvaliteedilise kartuliga. *Toim.*

Soojad pesad kommunistlikus ülikoolis

Esimese nädala lõpul kleebiti ühiselumajja mitmevärvilisi plakateid, milles kutsuti ja soovitati Lääne rahvuste komm[unistliku] ülikooli eesti sektsiooni⁵ astuma. Loetelus toodi neid soodustusi ja õigusi, mida komm[unistlik] ülikool parteiliikmele annab. Mitmed naised ja osa mehi astusid kooli, said ülikooli studendikaardi ja avansina stipendiumi. Peasoodustuseks, mida Peterson, Leetsmann, Klaas ja Palvadre oma kõnedes tõid, oli aineiline paremus. Õppimine raskusi ei tegevat, ained olevat elementaarsed, algkooli lõpetajale vastavad, ent toit olevat hüva, ka riidevarustus korralik ja tuba soe. Tööpuuduse ajajärgul, mida siis Venemaa raskelt üle elas, ja toiduainete puuduse, kibeda korterikriisi puhul — oli see emigrandile arusaadavaks päästerõngaks. Noormehed, kes väeteenistusealised, astusid komm[unistlikku] ülikooli selleks, et pääseda väeteenistuse kohustusest. Et punaväeteenistus ja kasarmu seesmine elu kerge polnud, valgusid noored emigrandid-kommunistid massiliselt koolidesse ja Tšeka tööle.

Ka mulle langes punaväeteenistusse käik: olin 22-aastane ja minuealised mehed teenisid punaväes juba teist aastat. Ei puudunud palju, et oleksin komm[unistlikku] ülikooli astunud, aga Vakmann kutsus mind Kominterni eesti sektsiooni ja avaldas oma arvamise, et Eesti Kommunistliku Partei põrandaalused juhid kutsuvat mind Eestisse tagasi. Vastasin, et komm[unistliku] ülikooli mineva-aastane lend veel Nevskil jalutab, kuna nende kohus oleks riikliku varustuse ja hariduse eest Eestis tööd teha. Millele Vakmann vastas, et kolmest-kümnest lõpetajast ei leidu ühtki inimest, kes oleks suuteline Eestis lihtsamatki parteitööd tegema. Kui Vakmann ka seepeale, kui ma oma mitmekordseid vangistusi ja põrandaalust tööd meele tuletasin, vastuväiteid kordama hakkas — ütlesin ma kategooriliselt Eestisse minekust ära.

⁵Täpsemalt J. Marchlewski nim. Lääne Vähemusrahvuste Kommunistlik Ülikool. Tegutses aastail 1921–1936, olles N. Liidu välisluure põhiliseks väljaõppekeskuseks Lääne-Euroopa jaoks.

Äripäev algab pettumustega

Viimased päevad ühiselumajas möödusid töö ja ameti leidmisega. Kes kooli ei pääsenud, pidid astuma Venemaa tegelikku ellu. Algas argipäev uute võitlustega olemasolu eest. Asusime tundma Uue-Vene tõelist palet.

Tööpuuduse luupainajast ei pääsnud ka emigrantide pere mööda. Mõni oskustööline sai mitmesuguste soovitustega vabrikusse. Ustavamad parteiliikmed määrati Tšekaasse nii Piiterisse kui ka Kingisseppa ja Pihkvasse — enamikus lihtametnikeks. Paarile-kolmele leiti vaevu kohad ruumikoristajaks ja kojanaiseks. Kuulutati ette ühiselumajast lahkumist, ent korterit polnud veel keegi meist leidnud. Jäi ainus tee — linnas sõpra või tuttavat leida, kelle juures kas või ajutiselt peatuda ja ööbida. Selge, et need tuttavadki lahke käega vastu ei võtnud, ent läbi ajada tuli. Hiljem rahuldati mõnd remonteerimata toaga. Kahest esimesest emigrantide partiist “vedas” vaid Kreuksil ja Andrejevil. Neile leiti korter end[ises] “Astoria” hotellis, nüüdses Leningradi vastutavate riigiametnike 1. Majas. Ei tarvitse vististi siin kohal meele tuletada, et “Astoria” korterid eriti luksuslikud on. Samuti rahuldati mainitud seltsimehi terve komplekti mööbliga. Ka mõni ametiasutiste lävede tallaja saavutas oma nurumisega tagajärgi — sai voodi ja tooli.

Enamus aga jäi mööblita ja korterita. Tean mitmeid, kel esialgu ainukeseks peavarjuks oli linna öömaja.

Olungul Hans Pöogelmanni juures

Enne üldist lahkumist ühiselumajast korraldas Hans Pöogelmann oma korteris koosviibimise teelauaga. Tervitas meid vana Hans ise ja lõpetas kõne lootusega, et peatselt Eestis tölisklass komm[unistide] juhtimisel võidule pääseb. Vakmann seletas Venemaa raskustest ja hoiatas koosviibijaid pessimismile andumast. Vana tisler Peterson Volgalt vastas mõne väljavõttega Piiblist, siis rahustasin mina ja keegi sm. juhte, et meie Venemaa olukorrast ja ajaloolisist kannatusist nii mõndagi teame, ja nii palju kui suudame, olukorra parandamisele kaasa tahame aidata. Järgnes teejooming: pärast seda esinesid Piiteri eesti haridusmajast paar lauljat. Olungul viibis ka enamlusele lähedalseisev end[ine] eesti sots[ialist]-rev[o-

lutsionäär] Riuhkrand, kes algatas ühist laulu. Kõlas "Meil aia ääres tänavas", "Kuldrannake", "Tuljak" jt. Kui mõni meie noortest radikaalidest tähendas, et nagu rahvuslikud laulud kommunistidele ei sobi, siis polemiseeris Riuhkrand vaimus-
tatult, ikka ja jälle toonitades, et mainitud laulud eesti töötava talurahva laulud olevat. Pöogelmann muigas ja muheles ning noogutas jaatavalt pead.

"Miks te kodumaalt ära jooksite?"

Vabrikutes ja ametiasutustes võeti emigrante varjatud vae-
nuga vastu. Vabrikutöölised avaldasid oma meelepaha otse-
kohestes teravustes:

"Miks te kodumaalt ära jooksite? Seal kommuunatamisega ei vea — siis vene töölisele kaelakiiget tegema."

Ka vene kommunistidki ei suhtunud heatahtlikult "Lääne-
Euroopa kaasvõitlejaisse". Põhjusi oli mitmeid. Peamiseks
siiski see üleolev vaade venelastele. Lisaks veel nägid
emigrandid igas asjas "buržuaaslikku": oli vene kommunist-
til tuba või korter mööbliga, vastutav ametikoht ja veel —
oh õnnetust — auto, siis selles nähti suurt hädaohtu noorele
sotsialistlikule riigile.

MÄLESTUSI EESTI PÕRANDAALUSTE SUURIMAST JUHIST V. KINGISSEPAST

Esimest korda nägin V. Kingisseppa

See oli siis veel revolutsiooni mesikuudel, suvel 1917. Piite-
ris olid verised sündmused 3.–5. juulil, Sadovajal ja Nevskil
laibad. Vene Ajutine Valitsus astus nõrku samme kasvava
enamuse vastu. Lenin ja Zinovjev-Apfelbaum põgenesid Soo-
me ja siis Razlivi (Sestroretski lähedal), Trotski, Kollontai jt
arreteeriti. Ka meil Tallinnas suleti *Kiir*, mõningaid puista-
misi oli ja kohtu alla andmisi. Tol ajal anti mind esmakordselt
kohtu alla ja ma sõitsin Tallinna, et seltsimeestelt nõu küsi-
da, mis teha (olin siis vaid 17-aastane ega osanud oma jõul
väljapääsu leida). Viktor Kingissepp patsutas õlale ja lausus

ironiaga: "Karta pole midagi. Nende Ivanite⁶ laul on varsti lauldud."

Ta oli kindel, energiline, lisas minusugusele noorele enamlaste partei liikmele (astusin liikmeks aprillis 1917) pisut roolisili väljavaateid revolutsiooniks: "Kerenski asi on rindel täbar. Ei saa enam vahet teha, kus venelane, kus sakslane. Vennastumine, proletaarne revolutsioon Saksas ja Venes on enam kui kindel."

1917. a suve lõpp ja sügise algus oli enamlaste organiseerimis- ja agitatsioonitöö palavikus. Vakmann, Sihver, Anvelt, Suuder, Rästas jt olid rändagitaatorid. Vahetpidamata reisidel. Viktor oli siis Tallinnas tooniandja. Tema kõned kongressil, konverentsidel ja nõupidamistel-koosolekutel Tallinnas olid meie teenäitajaks. Täis tuld ja kõrget paatost. Ta artiklid *Töölises* ja *Maatamehes* olid meile tegevusprogrammiks. Meie ise ei kalkuleerinud siis kuigi palju. Jooksime pimesi, kuhu vihjas Viktor. Ja mitte ainult minusugused noorurid. Ka sellised mehed, kui Otto Rästas, R. Vakmann jt olid lihtrelvad Kingissepa käes. Tal oli mõju, autoriteeti, teadmisi ja oskas meid mõneks ajaks fanaatiliselt uskuma panna. Arvestavalt suhtuda V. K. artiklisse või kõnesse — seda ei tulnud meeldegi! Puudus meil täielikult oma kriteerium. Nägin siis Viktorit siin-seal koosolekul, hiljem Karja tänava töölismajas, *Töölise* toimetuses (olin ise tol ajal kirjastaja*).

Lootusetud väljavaated

Piiteris ja ka Tallinnas oli juba oktoobripööre läbi. Tallinnas oli juba "pikanimeline valitsus" (Eestimaa tööliste, soldatite, punakaartlaste, väikemaapidajate jne saadikute nõukogu täidesaatev komitee) Jaan Anveldiga, Pöögelmanniga ja pahempoolsete esseeridega pukis. See oli 25. oktoobril vana kalendri järgi. Novembris oli aga maakondades veel kõik endist viisi. Kõikjal maavalitsused ja kodanlikud maakonnakomissarid. Peaaegu igas linnas Eesti rahvuslikud väeosad. V. Kingissepp, kes siis oli sõjarevolutsioonilise komitee (revkomi) esi-

⁶Tol ajal oli Jaan Poska Vene Ajutise Valitsuse Eesti kubermangu komissar. Et Poska oli õigeusklik, siis "ülistasid" enamlased teda Ivaniks.

*Ilmselt vananenud väljendus "kirjasaatja" tähenduses. *Toim.*

mees, kelle õlgadel lasus oktoobrirevolutsiooni arendamine ja süvendamine kogu Eestis, oli ärritatud meie "saamatuse" pärast. Üks eeskiri teise järel müristas enamlaste partei maakondlike osakondade büroodele ja k[omi]teedele: "Viibimata maavalitsused üle võtta jne." Ent kelle abil? Millised olid meie organiseeritud jõud maakondades? Järvamaa kohta oli vaevalt 50 kuni 60 punakaartlast, neistki paarkümmend Paines, kümme Türil, kümme Väätsal, kümmekond Järva-Jaanis ja üksikud mujal. Virumaa juhid [---] kaebasid, et sama häda on ka neil. Ka teistes maakondades polnud lugu parem. Kuivõrd maakondades tegelastest oli puudus, näitab juba see, et mulle, poisikesele, Virumaa ja Viljandimaa valdadest tuli ettepanekuid vallasekretäriks (vallanoükogu sekr[etäriks]) tulla, lubades kõrgemat palka, kui ma Väätsal sain. Keskvallitsus (Tall[inna] kesktäidesaat[ev] komitee) tahtis mind määrata Järvamaa administratiivosakonna juhatajaks [---] Tallinnas kongressidel sain mõne maakonna esindajaga kokku — jälle kauplemine. Selle põua juures pidi V. Kingissepp teostama proletaarlikku pööret Eestis. Polnud kerge ülesanne [---]

1918. a jaanuari esimestel päevadel ajasid enamlased Piiteris Vene Asutava Kogu laiali. Oli meil just samal ajal Tallinnas töörahvakongress Oleviste rahvamajas (Oleviste kirikus) Kongressi lõpule jõudis V. Kingissepp Piiterist, laiali aetud Asutava Kogu istungilt ja teatas "rõõmusõnumi": "Asutavat Kogu, kontrrevolutsiooni pesa, ei ole enam⁷".

Kingissepp hasardis

Ta oli väga ärritatud, paled õhetasid, silmis oli iseäralik läige, tuluke. [---] Ta oli veendunud, et Venemaa rahvaste esinduse laialiajamine oli õige samm: "Enamlased enamust ei saanud ja ta osutus neile kahjulikuks." Tsaari ministrid ja sandarmid ajasid ka täpselt samadel motiividel duuma laiali.

Jaanuar 1918. Revkom V. Kingissepa juhtimisel tegi meeletlikke katseid, et takistada eesti rahvuslikku liikumist. Siis selgus veel, et saksasõbralikud elemendid (mõisnikud,

⁷Enamlased lõpetasid Asutava Kogu töö pärast selle esimest istungit 5.–6. jaanuaril. Tallinnas toimus 5.–7. jaanuarini Üle-eestimaaline tööraha põllumajanduskongress, mille 530 saadiku hulgas oli 469 bolševikku ja nende poolehoidjat.

pastorid, "kadakad") allkirju koguvad ja Hohenzollerni* vägesid paluvad päästma tulla. V. Kingissepp kirjutas siis alla kirikuulsale aktile-manifestile, millega aadliseisus kuulutati lindpriiks.⁸

Korraldati maakondade tribunale. V. Kingissepp dikteeris arreterimisi. Mitte ainult meeskodanikke või neid, kes märgitud nõukogudevastases tegevuses, vaid ka nende naised, tütreid. Algas üldine jaht. Kiirustati, nagu tulekahju või veeuputuse ajal. Mõisate ülevõtmine "venis" (õieti ta oli liigagi forseeritud) ja see pahandas Viktorit. Partei juhtidele kohtadel jagati noomitusi. Selle kiire ülevõtmisega ei jatkunud inimesi ja Tallinnast saadeti ülevõtmise komisjonidesse õige kahtlase ülalpidamisega inimesi (punakaartlasi ja võib-olla ka sõdurite riietesse pugunud vargapoisse).

V. K. otse tormas siis. Kas selles ei olnud mingit auahnuse joont, et Venemaa keskvalitsusele näidata: direktiivid täidetud! Viktor kinnitas, et Saksa vägesid pole karta, need valmistuvat Saksa revolutsiooniks. Oma kodukasvanud valgetega saame aga hakkama. Igas linnas olgu mõni taganev Vene väeosa mõni aeg, et siis jälle vahetada uuega. Siis pole neid rahvuslikke pataljone vaja karta. Paistis, et samal ajal, kui V. K. meile seda sugereeris, ta ise kahtles, ei leidnud väljapääsu, rabeles ja närvisedes hüples kord ühelt vahendilt teisele.

Ja see kahtlus kandus ka alateadlikult meile. Partei käskis ja meie töötasime-tegelesime kui automaadid. Sisemiselt tundsimme, et meie suur ümberehitustöö Saksa ikka ja ikka edasiliikuva rinde eel on mõttetü.

* S.t Saksamaa keisri Wilhelm II Hohenzollerni vägesid. *Toim.*

⁸Mõeldud on Eestimaa Tööraha ja Sõjaväelaste Nõukogu Täidesaatva Komitee üleskutset Eesti töörahvale (ilmselt 27. jaanuaril 1918). Selles kuulutati kõik Balti mõisnikuseisusest üle 17-aastased meessoost ja 20-aastased naissoost isikud lindpriiks, keda iga kodanik võis ja pidi igal ajal, igas kohas kinni võtma. Kõiki, kes endisest mõisnikusoost inimesi varjasid, pidi Revolutsioonilise Tribunali poolt karistatama vangistusega, rahatrahviga, kogu varanduse konfiskeerimisega. Vangistusest säästeti "imetavad naised ja vanadusest jõuetud". Üleskutse rakendus sõjaseisukorra (piiramiseisukorra) kehtestamisega 27.–28. jaanuari öösel.

Aga ta varjas õiget seisukorda

V. K. (ja samuti Jaan Anvelt) tegid oma eruditsiooni peale vaatamata sellega suure vea, et kardinaalsema tähtsusega asju parteikomiteede eest varjasid, nagu sakslaste pealetungi jätkumist, rahvuslike polkude üldjõudu, ka seda, et Venemaal Saksamaaga läbirääkimistel ikka tõsine soov Baltimaad käest ära anda, et päästa ülejäänud Venemaad. (V. K. seletas aga meile, et see "puhas manööver on, et sakslasi petta"). Kui märtsis Saksamaal vangis olles nende läbirääkimiste tulemusi (rahulepingut Brest-Litovskis) lugesime, nägime, et V. K. meid, maakonnakomiteesid, oli petnud ja olukorra tõsidust meie eest varjas.

Mida see näitab? Ainult seda, et V. K.-l Eestimaa enamlaste ja punakaartlaste organisatsioonide liikmeskonna poliitilisesse kindlusesse usk puudus. Kindlasti kartis ta lagunemist, kui parteile oleks olukord teatavaks tehtud.

Aga see oli ka V. K. kui revolutsiooniliste jõudude juhi poolt andeksandmatu eksimus. Hädaohu varjamisega uinutas ta maakondade tegelased poliitilisse unne. Viimased nägid hädaohtu alles viimasel päeval või ei näinud seda üldse enne areteerimist ja mahalaskmist.

Viimased sammud olid vaid seks demonstreeritud, et päästa "Eesti revolutsiooni au": vabatahtlike kogumine ja Keilasse saatmine. Juhuslikud inimesed regulaarvæe vastu! Tegelikult ei teinud see ei "Eesti revolutsioonile", ei V. K. poolt juhitud revkomile ega V. Kingissepale endale au. Langes teiste seas Keilas Tallinna punakaartlane Alice Tisler. Ta pilti levitati Venes ja ka Eestis kui naissangari eeskuju. Ent igauks, kes teadis Keila tragöödiat, tundis häbi V. Kingissepa pärast, kui vaatles seda pilti.

3,5 aastat põranda all

Pole keegi Eesti kommunistidest vahetpidamata nii kaua põranda all olnud, kui Viktor Kingissepp: 1918. a novembrist kuni 1922. a maini, s.o kolm ja pool aastat. Vabanenud Saksa vanglast ja saabunud kodumaale, pidin ma ju kohe rahvaväkke minema, sest minuealised teenisid. Mis teha?

Tallinnas andis V. K. nõu: "On kaks taktikat. 1. Kui punased peale tungivad, nendel suur sõjaline edu — siis ei tohi

ükski kommunist valgeväkke minna, et teda arvuliselt suurendada. Siis on iga kohus mobilisatsiooni takistada ja deserteerumist õhutada. Ja 2. Kui raske — siis jääb üle minna valgesse väkke ja seda sisemiselt demoraliseerida, desorganiseerida ja — purustada!

Seekord on teine variant — punased taganevad, nende lähemat edu pole lootatav ja seepärast mine pursade väkke. Katsu kombineerida, et pääseksid Tallinna garnisoni — siin on otustav keskkohut ja siin peame looma komm[unistliku] organisatsiooni valges väes.”

V. Kingissepp oli pööranda all Eesti komm[unistliku] partei konspiratsiooni isa. Tema 3,5[-aastase] kogemuse varal (ja üksikute hilisemate lisandustega) ongi koostatud “EKP konspiratsiooni määrustik”. Vaevalt nimetati mind “Eesti valgeväe Tallinna garnisoni kommunistliku organisatsiooni vastut[avaks] sekretäriks”, kui O. Rästas meid juhtima asus. Ent V. Kingissepp ei usaldanud sellist suure tähtsusega ala kui sõjavägi teiste kätte täielikult. [---]

Ta 3,5-a[astane] elu pööranda all on tingitud kahest asjaolust: Esiteks: ta suurimast ettevaatusest ja konspiratsiooni reeglite otse pedantsest täitmisest. Ja veel teisest asjaolust. 1919., 1920. ja 1921. a oli illegaalses elus end tunduvalt kergem varjata kui nüüd. Näiteks Tallinnas, Tartus, Narvas, ka maal, oli teataval määral neid endiseid 1917. a enamlasti, keda 1917. a kaunis hulgaliselt organiseeriti. Osa neist uskus veel Messiat, revolutsiooni tulekut ja andis kortereid, aitas töös kaasa. Tähendab võis sagedamini kortereid vahetada (see on aga pöörandaalusele väga tähtis!), keskkomitee võis nende seast ustavamaid inimesi valida, kontrollida ja siis tööle panna. Nüüd on teisiti. Nüüd ei peaks ka V. Kingissepp palju üle aasta vastu. Olukord on sootuks teine. Muidugi, kui tööd tehakse nii, nagu seda tegi V. K. Kergelt lulli lüües, suvitades ja mõnd pisikest asjakest “õiendades”, võib loomulikult ka 10 a[astat] pööranda all elada ja end varjata.⁹

⁹Tundub, et hinnang V. Kingisseppale kui EKP konspiratsiooni isale ja vastavate reeglite pedantsest täitmisest on üle pakutud. Pikemaajased konspiratsioonireeglid koostas siiski O. Rästas. Ei tohiks unustada, et V. K. ignoreeris üsna jämedalt tema enda poolt kehtestatud konspiratsioonireegleid, mis talle ka saatuslikuks sai.

Kuidas ta end varjas

Lisaks noile tingimusele ja paremusile, mis siis olid, peab rõhutama V. K. konspiratsiooni.

V. K. elas vaid kõige enam proovitud seltsimeeste juures. Vahetas paari-kolme päeva järel oma asukohta. Alul, 1919. ja 1920. a oli ta eriti valvas. Hiljem hakkas väsima alatisest pingutusest ja muutus hoolimatumaks, ükskõiksemaks. Ent siiski. Korterite vahetamisel pidi olema kontroll ees ja taga. Et uues korteris mingisugust kahtluskübetki poleks, prooviti eriliselt ustava inimese [---] poolt, et kõik "puhas" on. Kui V. K. uues korteris sees, peeti mõnda aega salajast valvet maja lähedal: kas pole keegi haisu ninasse saanud.

V. K.-ga oli raske kokku saada. Esiteks tuli O. Rästase, Vakmanni jt proovituldest läbi käia — ja siis alles võimaldati kokkusaamist V. Kingissepaga.

Mäletan 1919. a [astat]. Mina kui "rahvaväe esindaja" pidin V. K.-ga kohtama. Kui mind O. Rästas niivõrd usaldas, et oma korteri aadressi (Laulupeo tn.) andis, mis mulle 4–5 päeva enne kohtamist teada anti, kui O. Rästas mulle isiklikult ukse avas jm elementaarseid reegleid rikkus, siis koguni teine asi oli V. K.-ga.

(Järgneb)

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1990 — 11; 1991 — 3–6,9,11,12; 1992 — 1–12; 1993 — 1–4,6,7,10–12; 1994 — 4,5,6,8–12; 1995 — 1,5 –12; 1996 — 1,2,3,6–12; 1997 — 1–12; 1998 — 1,2,5–12; 1999 — 1–12; 2000 — 1–11) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate rahakaardi *Akadeemia* postiaadressil (iga numbrist eest 45 krooni) ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu
Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

E-post: akadeemia@online.ee

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 2001:

USD 82, DEM 160, FIM 485, CAD 130, FRF 530, SEK 720, GBP 53, AUD 133.

Back issues for 1995 — 1,2,5-12; 1996 — 1,2,3,5-12; 1997 — 1-12; 1998 — 1-12; 1999 — 1-12; 2000 — 1-12 and single issues for 2001:

USD 8, DEM 14, FIM 42, CAD 11, FRF 46, SEK 62, GBP 5, AUD 11.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank, Helsinki, MRITFIHH; for FRF: BNP, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Deutsche Bank AG, Frankfurt, DEUTDEFF; for GBP: Midland Bank plc, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Bankers Trust Co, New York, BKTRUS33) to Hansapank account (SWIFT code HABAE2X) for crediting the account no 221011384196 of *Periodika AS Ajakiri Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my **AKADEEMIA** subscription for 2001

Back issues for 2000	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1999	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1998	1	2			5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1997	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1996	1	2	3			6	7	8	9	10	11	12
Back issues for 1995	1				5	6	7	8	9	10	11	12

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, 50002 Tartu, Eesti/Estland/Estonia.

Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

E-mail: akademia@online.ee

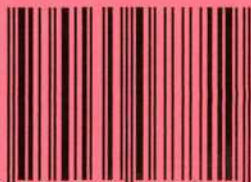
CONTENTS

Person and state under the Swedish rule	<i>Margus Laidre</i>	1835
Career opportunities of Tartu clergy in the Middle Ages	<i>Tõnis Lukas</i>	1850
On a forgotten research paper by Rudolf Kallas	<i>Andres Herkel</i>	1876
Songster's death	<i>Konrad Walther</i>	1887
Famine in Udmurtian villages in 1936–1937: Whose fault?		1892
.	<i>Viktor Syrkin</i>	
Escalation of Soviet military presence in the Baltics from 1939–1941		1899
.	<i>Mikhail Meltyukhov</i>	
The story of dark matter. II	<i>Jaan Einasto</i>	1921
Classical culture and Christian theology	<i>Jaroslav Pelikan</i>	1967
On religious life and baptism rites of Caucasian Estonians. III . . .		1996
.	<i>Marika Mikkor</i>	
Editorial note. Summaries		2016
Revelations of an underground leader. I		2023
.	<i>Voldemar Teppich-Kasemets</i>	

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 36 krooni

9 770235 077719